

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας

Πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών

*“Τα Βιβλία των Ωρών πριν και κατά τη διάρκεια της
εδραίωσης του Προτεσταντισμού στην Αγγλία”*

Διπλωματική εργασία

Ειδικευση: Ευρωπαϊκή Ιστορία

Εποπτεών καθηγητής : Κ. Γαγανάκης

Επιμέλεια: Κωνσταντινίδου Μαρία

A.M: 1561201701029

Ακαδημαϊκό Έτος : 2018-2019

Πίνακας περιεχομένων

Εισαγωγή.....	3
Κεφάλαιο 1 ^ο	7
Τα Βιβλία των Ωρών: μια εισαγωγή.....	7
Περιεχόμενο- Εξωτερική μφάνιση.....	10
Κεφάλαιο 2 ^ο	13
Όψεις της λαϊκής θρησκείας στα Βιβλία των Ωρών / Primers: περιεχόμενο και χρήση πριν την έλευση της Μεταρρύθμισης.....	13
Δεισιδαιμονίες, Εόρτια και Φυλαχτά	13
Συγχώρεση και υποσχέσεις	20
Κεφάλαιο 3 ^ο	24
Η έλευση της τυπογραφίας	24
Κεφάλαιο 4 ^ο	27
Η έλευση της Μεταρρύθμισης: αλλαγές στα ήδη υπάρχοντα χειρόγραφα/ έντυπα Βιβλία των Ωρών	28
Κεφάλαιο 5 ^ο	36
Η παραγωγή των Βιβλίων των Ωρών/ Primers στην Αγγλία και η πορεία προς τα «μεταρρυθμισμένα» primers.....	36
Μια σύντομη αναφορά στα προγενέστερα Primers	36
Το κίνημα των Λολλαρδών και η συμβολή του στις αγγλικές μεταφράσεις των primers.....	37
Η έλευση της Μεταρρύθμισης.....	42
Τα Primers ως εργαλείο διάδοσης των Προτεσταντικών ιδεών.....	43
Η διαδρομή προς την έκδοση ενός Βασιλικού Primer.....	59
Εδουάρδος.....	69
Μαρία Τυδώρ.....	72
Ελισάβετ Α'	76
Σταδιακή περιθωριοποίηση των Βιβλίων των Ωρών.....	79
Συμπεράσματα	83

Εισαγωγή

Τα Βιβλία των Ωρών αποτελούν τα πιο δημοφιλή και εντυπωσιακά αναγνώσματα των καθολικών πιστών του ύστερου Μεσαίωνα και της Αναγέννησης. ¹Από τον 13^ο αιώνα, σχεδόν όλες οι αριστοκρατικές οικογένειες της Ευρώπης θα αποκτήσουν έναν τέτοιο χειρόγραφο. Αυτή ακριβώς η δημοτικότητα τους θα τα συνδέσει με διάφορες ιστορικές μελέτες αναφορικά με το βιβλίο, την τέχνη, την εικονογράφηση και την παραγωγή χειρογράφων. Θα γίνουν αρκετά συχνά πεδίο αναφοράς της ιστορίας της τέχνης και της μουσικής, καθώς ήταν μεγαλοπρεπή αντικείμενα, πλούσια διακοσμημένα και με εξαιρετική εικονογράφηση. Όμως, τα Βιβλία των Ωρών, δεν είναι απλώς ένα όμορφα κοσμημένο αντικείμενο, αλλά είναι επίσης και θρησκευτικά αναγνώσματα, χαρακτηριστικό που τα καθιστά εξαιρετικό εργαλείο κατανόησης προγενέστερων κοινωνιών αναπόσπαστα συνδεδεμένων με τη θρησκεία. Ενδεικτικά έργα είναι ο συλλογικός τόμος *Books of Hours Reconsidered* με την επιμέλεια των S. Hindman και J. Marrow² και του Roger S. Wieck, *Time Sanctified: The Book of Hours in Medieval Art and Life*.³

Παράλληλα, όμως, καθώς συγκεντρώνουν ένα μεγάλο ποσοστό των αγαπημένων προσευχών των πιστών, μας παρέχουν τη δυνατότητα να κατανοήσουμε βαθύτερα τη λαϊκή θρησκευτική κουλτούρα⁴, την εκκλησιαστική πολιτική της εκάστοτε περιόδου και παράλληλα να λειτουργήσουν ως πολυδιάστατη πληροφοριακή βάση, παρέχοντας μας ταυτόχρονα πληροφορίες για τις κοινωνικές τάξεις, το φύλο, τα ιστορικά γεγονότα, την πολιτισμική και κοινωνική ιστορία. Μέσα από το ημερολόγιο καθώς και τις προσευχές, μπορούμε να παρακολουθήσουμε τη λατρεία τοπικών αγίων, τη θρησκευτική πολιτική διαφορετικών περιοχών, τις επιγαμίες μεταξύ οικογενειών, την αντίληψη για τους ρόλους των δύο φύλων, ακόμη και την ιστορία των συντεχνιών.

Αρκετές ιστορικές μελέτες έχουν ασχοληθεί με την κατοχή αυτών των Βιβλίων από γυναίκες. Συγκεκριμένα, ο E. Duffy, στο έργο του *Marking the Hours: English People and their Prayers* αναφέρει συγκεκριμένα πως η πλειοψηφία των Βιβλίων των Ωρών στην Αγγλία φιλοτεχνήθηκαν για γυναίκες. Μάλιστα, ένα από τα πρώτα σωζόμενα Βιβλία των Ωρών στην

¹ H. Steyn, «The early printed Books of Hours in the Grey Collection in Cape Town: evidence of an information revolution», *The Journal for Transdisciplinary Research in Southern Africa*, 10/1 (2014), σ. 274.

² S. Hindman και J. Marrow, *Books of Hours Reconsidered*, Βέλγιο, Brepols Publishers, 2013.

³ Roger S. Wieck, *Time Sanctified: The Book of Hours in Medieval Art and Life*, Λονδίνο, George Braziller, 1988.

⁴ S. Lerer, «Literary Prayer and Personal Possession in a Newly Discovered Tudor Book of Hours», *Studies in Philology* 109/4 (2012), σ. 409 και E. Duffy, *The Stripping of the Altars: Traditional Religion in England, 1400–1580*, ΗΠΑ, Yale University Press, 2005, σ. 209.

Αγγλία έφερε το όνομα μιας γυναίκας, ονομαζόμενης Σουζάνα.⁵ Ενδεικτικά έργα αποτελούν το *Women's Books of Hours in Medieval England* της Charity Scott- Stokes, η οποία αναδεικνύει τη χρήση αυτών των βιβλίων κυρίως από γυναίκες αναγνώστες, αλλά και το άρθρο της V. Reinburg, *For the Use of Women: Women and Books of Hours*. Εξίσου σημαντική μελέτη είναι αυτή των S.R.Jones - F. Riddy με τίτλο *The Bolton Hours of York: Female Domestic Piety and the Public Sphere*⁶, η οποία αναδεικνύει όχι μόνο τη σύνδεση της γυναίκας με την κατ' οίκον λατρεία, αλλά και τη χρήση αυτών των αντικειμένων ως μέσο ανάδειξης του πλούτου και της ισχύος της οικογένειας.

Η ιστορία αυτών των αναγνωσμάτων, όμως, θα αλλάξει σημαντικά με την έλευση της τυπογραφίας, η οποία θα επιτρέψει πλέον τη μαζική παραγωγή τους. Έτσι, από ιδιοκτησία της αριστοκρατίας, μετατρέπονται σε κοινό αγαθό, απόκτημα οποιουδήποτε ήξερε να διαβάζει. Η δυνατότητα μαζικής παραγωγής τους θα δώσει πλέον τη δυνατότητα και στα ίδια τα καθεστώτα να ελέγχουν την έκδοσή τους και να παρεμβαίνουν στο περιεχομένο τους.

Μεταβαίνοντας στην Αγγλία, η οποία θα αποτελέσει και το πεδίο αναφοράς αυτής της εργασίας, τα Βιβλία των Ωρών ή άλλως Primers, όπως ονομάστηκαν, θα συνδεθούν σε μεγάλο βαθμό με την έκδοση της αγγλικής Βίβλου και την έλευση της Μεταρρύθμισης. Βασικές μελέτες είναι το *The English Primers, 1529-1545 : Their Publication and Connection with the English Bible and the Reformation in England* του Ch.C. Butterworth και το *Tudor Books of Private Devotion* της H. White. Και τα δύο βιβλία εξετάζουν τη μεταβολή του περιεχομένου των primers κατά τη διάρκεια της δυναστείας των Τυδώρ και της προσπάθειας εδραίωσης του Προτεσταντισμού. Τα έργα αυτά αν και παλαιότερης δεκαετίας (1950), εξακολουθούν να αποτελούν σημείο αναφοράς για την έρευνα.

Για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα τα Βιβλία των Ωρών θα πάψουν να απασχολούν την ιστορική έρευνα. Το 1992 θα κυκλοφορήσει μια νέα μελέτη του E. Duffy, αναθεωρητή ιστορικού της αγγλικής Μεταρρύθμισης, ο οποίος στο *The Stripping of Altars: Traditional Religion in England, 1400-1580*, παρουσιάζει μια ενδελεχή μελέτη για την παραδοσιακή θρησκεία στην Αγγλία και τις μεταβολές που υφίσταται με την έλευση του Προτεσταντισμού, αναλύοντας το περιεχόμενο των primers στην ύστερο-μεσαιωνική και πρώιμη νεότερη Αγγλία. Στη συνέχεια αναλύει και τα επίσημα primers που εξέδωσε η δυναστεία των Τυδώρ σε μια προσπάθεια απομάκρυνσης από τις καθολικές διδασχές. Η μελέτη του αυτή αποτέλεσε αφορμή για τη μετέπειτα συγγραφή του έργου του *Marking the*

⁵ E. Duffy, *Marking the Hours: English People and their Prayers*, ο. π, σ. 8.

⁶ Η μελέτη αυτή αποτελεί κεφάλαιο του συλλογικού τόμου Mulder-Bakker Anneke και Wogan-Browne Jocelyn (επιμ.), *Household, Women and Christianities in Late Antiquity and the Middle Ages*, Βέλγιο, Brepols Publishers, 2005.

Hours: English People and their Prayers.⁷ Στη μελέτη αυτή παρουσιάζει την ιστορία των Βιβλίων των Ωρών πριν και μετά την έλευση της τυπογραφίας, τις αλλαγές που επέβαλλε το καθεστώς στα υπάρχοντα Βιβλία των Ωρών μετά τη ρήξη με τη Ρώμη, καθώς και τα επίσημα Βιβλία που εξέδωσε, κατόπιν βασιλικής έγκρισης.

Η παρούσα εργασία έχει ως σκοπό να εξετάσει τα Βιβλία των Ωρών, ως εργαλείο για την κατανόηση των λατρευτικών πρακτικών των πιστών πριν και μετά την έλευση της Μεταρρύθμισης στο βασίλειο της Αγγλίας. Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται μια σύντομη εισαγωγή στην προέλευση, στο περιεχόμενο και στη χρήση αυτών των Βιβλίων. Στη συνέχεια στο δεύτερο κεφάλαιο πραγματεύονται οι λαϊκές πρακτικές που εντοπίζονται σε αυτά, πριν την έλευση του Προτεσταντισμού, οι οποίες φαίνεται να είναι ένα κράμα παγανιστικών δοξασιών και χριστιανικής πίστης. Στο τρίτο κεφάλαιο αναφέρονται οι μεταβολές που έφερε η τυπογραφία στην παραγωγή και στη διάδοση των Βιβλίων αυτών.

Στο τέταρτο και πέμπτο κεφάλαιο της εργασίας αναλύονται οι μεταβολές που υπέστη το περιεχόμενό τους μετά την έλευση και εδραίωση του Προτεσταντικού δόγματος, καθώς τη δεκαετία 1530 - 1540, συνέβησαν αξιοσημείωτες αλλαγές στο βασίλειο της Αγγλίας, οι οποίες καθόρισαν τη μετέπειτα εξέλιξη τους.⁸ Αρχικά θα σχολιαστούν οι μεταβολές που υπέστησαν τα υπάρχοντα Βιβλία των Ωρών, είτε χειρόγραφα, είτε έντυπα και στη συνέχεια θα γίνει μια προσπάθεια εξέτασης των έντυπων Βιβλίων των Ωρών, τα οποία εξέδωσε το καθεστώς και τον τρόπο που λειτούργησαν μαζί με τη συνδρομή της τυπογραφίας ως ένα μέσο διοχέτευσης των προτεσταντικών ιδεών.

Αυτή η συμβολή της τυπογραφίας φαίνεται εξάλλου και από τα λόγια δύο φανατικών προτεσταντών συγγραφέων, του John Foxe και του Samuel Mather. Και οι δύο συμφωνούσαν πλήρως ότι «η τέχνη της τυπογραφίας» είχε κάνει θαύματα για την Αγγλία. Ήταν ένα δώρο που είχε δοθεί από τον Θεό, υποστήριζε ο Foxe, «για να μπορέσει η Εκκλησία του Χριστού να αναδομηθεί, οι καταχρήσεις να λάβουν τέλος και το αληθινό δόγμα να αποκατασταθεί». Ο Mather πρόσθετε στα λόγια αυτά, πως η τυπογραφία είχε δώσει τη δυνατότητα να γίνουν πλέον διαθέσιμες «οι μεγάλες αλήθειες, με χαμηλό κόστος ακόμη και στους φτωχότερους, στη δική τους πλέον γλώσσα».⁹

⁷ E. Duffy, *Marking the Hours: English People and their Prayers*, Λονδίνο, Yale University Press, 2006, σ.ΙΙΙ.

⁸ Ch..C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545 : Their Publication and Connection with the English Bible and the Reformation in England*, ΗΠΑ, University of Pennsylvania Press, 1953, σ. vii.

⁹ Ο S. Mather, το αναφέρει στο έργο του *A vindication of the Holy Bible* (1723) και ο John Foxe στο έργο του *Actes and monuments* (1563). Βλ. I. Green, *Print and Protestantism in Early Modern England*, Νέα Υόρκη, Oxford University Press, 2000, σ. 1.

Το βιβλίο υπήρξε, λοιπόν, αναμφισβήτητα φορέας σημαντικών αλλαγών στις αρχές του 16^{ου} αιώνα.¹⁰ Επομένως, τα primers, όντας αφενός βιβλία και αφετέρου εξαιρετικά δημοφιλή, συνέβαλλαν στη διάδοση των ιδεών της Μεταρρύθμισης, λόγω της μεγάλης δημοτικότητας που γνώρισαν ως εγχειρίδια ιδιωτικής χρήσης.¹¹ Ακριβώς αυτή η μεγάλη τους δημοτικότητα είναι που αναδεικνύει όχι μόνο το πώς εργαλειοποιήθηκαν από το καθεστώς, αλλά και το πώς εξελίχθηκαν και μεταλλάχθηκαν με βάση τις ανάγκες των ίδιων των πιστών.¹²

¹⁰ Andrew Pettegree και Matthew Hall, The Reformation and the Book: A Reconsideration, *The Historical Journal* 47 / 4 (2004), σ. 785.

¹¹ Br. D. Spinks, The Elizabethan Primers: Symptoms of an Ambiguous Settlement or Devotional Weaning? στο Natalie Mears και Alec Ryrie(επιμ.), *Worship and the Parish Church in Early Modern Britain*, Surrey, Ashgate Publishing, 2013 σ. 74.

¹² G. L. Barnes, Laity Formation: The Role of Early English Printed Primers, *The Journal of Religious History* 18/ 2 (1994), σ. 139.

Κεφάλαιο 1^ο

Τα Βιβλία των Ωρών: μια εισαγωγή

Τα Βιβλία των Ωρών ήταν εικονογραφημένα βιβλία χριστιανικών προσευχών που προορίζονταν για την κατ' ιδίαν άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων του πιστού. Η ονομασία *Βιβλίο των Ωρών* είναι σύγχρονη. Η πιο συχνή ονομασία τους στον Μεσαίωνα ήταν απλώς *Horae* (Ωρες), η οποία προερχόταν από το *Horae Beatae Mariae Virginis*, δηλαδή οι *Ωρες της Παρθένου Μαρίας*.¹³ Στην Αγγλία από τον 14^ο αιώνα συχνά αναφέρονταν σε αυτά και ως *Primarius liber* ή *Primarium*, δηλαδή *Primers*.¹⁴

Τα Βιβλία των Ωρών αποτέλεσαν τα best seller των ύστερο-μεσαιωνικών χρόνων· περίπου 800 χειρόγραφα αυτών, τα οποία φιλοτεχνήθηκαν στην Αγγλία, βρίσκονται διασκορπισμένα σε βιβλιοθήκες ανά τον κόσμο. Σε ακόμα μεγαλύτερη αφθονία βρίσκονται και τα τυπωμένα Βιβλία των Ωρών, τα οποία είχαν κατακλείσει την αγγλική αγορά στα προ μεταρρυθμιστικά χρόνια.¹⁵ Ο E. Duffy στο έργο του *Marking the Hours*, βασισμένος σε μια βάση δεδομένων, η οποία δημιουργήθηκε από τον Nigel Morgan, αναφέρει πως σώζονται επτακόσια ογδόντα εννέα χειρόγραφα Βιβλία των Ωρών στην Αγγλία μόνο και αρκετές χιλιάδες σε έντυπη μορφή.¹⁶ Όμως, το βασικό κέντρο παραγωγής αυτών των χειρογράφων ήταν η Γαλλία και η Φλάνδρα, οι οποίες μέχρι και την τρίτη δεκαετία του 16^{ου} αιώνα επιδίδονταν σε ένα εξαιρετικά κερδοφόρο εμπόριο.¹⁷ Και οι Κάτω Χώρες όμως παρήγαγαν εξαιρετικά χειρόγραφα, τα οποία προορίζονταν για αγγλική κατανάλωση και επομένως προσασμόζονταν, αναλόγως βέβαια τη ζήτηση, στην αγγλική λειτουργία.¹⁸

¹³ J.A. Devereux, «The Primers and the Prayer Book Collects», *Huntington Library Quarterly* 32 (1968) 1, σ. 29.

¹⁴ A. Lawrence-Mathers, *Domesticating the Calendar: The Hours and the Almanac in Tudor England* στο A. Lawrence-Mathers, Phillipa Hardman (επιμ.), *Women and Writing, c. 1340–c. 1650 The Domestication of Print Culture*, Μ. Βρετανία, York Medieval Press, 2010, σ. 40 και Ruth Ellis Messenger, «Hymns in the Horae Eboracenses» (With Special Reference to the Praise of the Virgin), *The Classical Weekly* 38 (12) 1945, σ. 90.

¹⁵ E. Duffy, *Marking the Hours: English People and their Prayers*, ο.π., σ.3 και E. Duffy, *The Stripping of the Altars, Traditional Religion in England 1400-1580*, ο.π., σ. 233.

¹⁶ E. Duffy, *Marking the Hours: English People and their Prayers*, ο.π., σ.179.

¹⁷ Myra D. Orth, «French Renaissance Manuscripts: The 1520s Hours Workshop and the Master of the Getty Epistles», *The J. Paul Getty Museum Journal* 16 (1988), σ. 40.

¹⁸ S. Lerer, «Literary Prayer and Personal Possession in a Newly Discovered Tudor Book of Hours», *Studies in Philology* 109/4 (2012), σ. 413 και H. Steyn, The early printed Books of Hours in the Grey Collection in Cape Town: evidence of an information revolution, *The Journal for Transdisciplinary Research in Southern Africa* 10/1 (2014), σ. 276.

Προέλευση

Τα περιεχόμενα του Βιβλίου των Ωρών ήταν αρχικά ιδιωτικές λατρευτικές πρακτικές, οι οποίες, μέχρι τον 12^ο αιώνα, έγιναν ρουτίνα και συχνά κομμάτι της ημερήσιας μοναστικής λατρείας (*Opus Dei*, όπως αλλιώς ονομαζόταν η *Λειτουργία των Ωρών*).¹⁹ Οι μοναχοί και οι ιερείς ήταν υποχρεωμένοι να απαγγέλουν σε εβδομαδιαία βάση ολόκληρο το ψαλτήρι, διαχωρισμένο όμως σε επτά βασικές καθημερινές προσευχές βασισμένες στη λειτουργία των Ωρών (*Matins, Lauds, Prime, Terce, Sext, Nones, Vespers*), καθώς και τη βραδινή προσευχή, το *Απόδειπνο*.²⁰ Τα βιβλία αυτά που χρησιμοποιούσαν οι μοναχοί περιελάμβαναν όλες αυτές τις προσευχές, αλλά η δομή τους ήταν απλούστερη, χωρίς βέβαια εικονογράφηση. Η χρήση τους ήταν προσωπική και η σύνθεση τους καθαρά λειτουργική.

Κομμάτι των λατρευτικών πρακτικών των μοναχών ήταν και η απαγγελία μικρότερων ψαλμών, όπως οι *Ψαλμοί της Μετάνοιας (Penitential Psalms)*²¹, όπου ο πιστός ομολογούσε τις αμαρτίες του και ζητούσε συγχώρεση από τον Κύριο, αλλά και οι *Δεκαπέντε Ψαλμοί (Gradual Psalms)*, οι οποίοι είναι τόσο σε αριθμό όσο και τα σκαλιά του ναού της Ιερουσαλήμ.²² Αλλά και άλλες μικρότερης διάρκειας λειτουργίες, όπως το *Little Hours of the Virgin*, το *Office of the Dead*, για τη μνήμη των νεκρών. Αυτές οι προσευχές απαγγέλλονταν συνδυαστικά με τη λειτουργία των Ωρών ή μετά από αυτή. Αρκετά συχνά απαγγέλλονταν απέξω, αλλά συνήθως καταγράφονταν σε μικρά βιβλία, κατάλληλα για ιδιωτική χρήση και όχι τόσο για τις ανάγκες της χορωδίας. Αυτά τα καθαρά χρηστικά βιβλία αποτέλεσαν τους προγόνους των πολυτελών Βιβλίων των Ωρών, τα οποία εν συνεχεία αποτέλεσαν μια «γέφυρα» μεταξύ μοναστικών προσευχών και λαϊκών λατρευτικών πρακτικών.²³ Και παρότι

¹⁹ Daniel J. Griminger, «Lutherans and Anglicans: Changing Times and the Liturgy of the Hours in Early American Lutheranism», *Anglican and Episcopal History* 76/ 2 (2007), σ. 180 και John Bossy, «Prayers», *Transactions of the Royal Historical Society* 1 (1991), σ.139.

²⁰ Ονομάζεται η προσευχή που τελείται μετά το δείπνο, ως ευχαριστία για την πρόνοια του Θεού τη μέρα που έρχεται και ως ικεσία για τη διαφύλαξη του κατά τη διάρκεια της νύχτας.

²¹ Οι ψαλμοί αυτοί αποδίδονται στον βασιλιά Δαβίδ και αποτελούν κλασικό περιεχόμενο των εγχειριδίων προσωπικής λατρείας, όπως τα Βιβλία των Ωρών. Οι Επτά Ψαλμοί θεωρήθηκαν ότι ήταν ένδειξη της μετάνοιας του Δαβίδ για συγχώρεση όταν μετα για τις αμαρτίες του εναντίον της Βηθσαβεέ και του Ουρία ζήτησε συγχώρεση από τον Κύριο. Οι Επτά Ψαλμοί συχνά συνδέονται με τα Επτά Θανάσιμα Αμαρτήματα και αποτελούν ένα μέσο ένδειξης μετάνοιας των πιστών. Ο πιο γνωστός από τους ψαλμούς είναι ο 51^{ος} Ψαλμός, «Ω, Κύριε, άνοιξε τα χέλια μου, ώστε το στόμα μου να εξαγγέλλει τον αίνο σου». Ο Ψαλμός αυτός ψέλνεται στην πρωινή ώρα (Lauds) κατά τη διάρκεια της Λειτουργίας των Ωρών και τις Παρασκευές κατά τη διάρκεια της Σαρακοστής. Μπορεί να χρησιμοποιηθεί και οποιαδήποτε στιγμή στην προσωπική λατρεία του εκάστοτε πιστού. <http://www.edgeofenclosure.org/intro7penitentialpsalms.html>. Προσπελάστηκε 3/9/2019.

²² Ένας θρύλος αναφέρει πως όταν η Παρθένος Μαρία, στην ηλικία των τριών ετών, ανέβηκε δεκαπέντε σκαλιά για την είσοδο της στον ναό, Ch. Scott-Stokes, *Women's Books of Hours in Medieval England*, Cambridge, D. S. Brewer, 2006, σ. 9 και El. L. Towns, *Praying the Psalms*, ΗΠΑ, Destiny Image, 2004, σ. 243-144.

²³ Στο ίδιο, σ. 6 και Kathleen M. Ashley, «Creating Family Identity in Books of Hours», *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 32/1 (2002), σ. 150-151 και G. L. Barnes, «Laity Formation: The Role of Early

πλέον απευθύνονταν σε ένα ευρύτερο κοινό, διατήρησαν τις προσευχές και τη λειτουργία στα λατινικά, αν και ελάχιστοι μπορούσαν να τα κατανοήσουν. Αυτό συνέβη, καθώς τα λατινικά ήταν η γλώσσα της λατρείας, μια γλώσσα ιερή συνδεδεμένη τις θρησκευτικές τελετουργίες. Οι πιστοί, λοιπόν, ακόμα και στις προσωπικές προσευχές τους ήθελαν να προσδώσουν την ιερή αύρα των λατινικών.²⁴

Η παραγωγή λατρευτικών χειρογράφων για τους πιστούς πλέον, και όχι για τον κλήρο, όπως τα Βιβλία των Ωρών ή το ψαλτήρι, ενθαρρύνθηκε ιδιαίτερα από την Εκκλησία μετά την έκδοση ενός διατάγματος από τη Σύνοδο του Λατερανού το 1215.²⁵ Αυτό το διάταγμα απαιτούσε από τον κλήρο να ασχολείται με μεγαλύτερη επιμέλεια με τις πνευματικές ανάγκες των πιστών. Αντίστοιχα, στην Εκκλησιαστική Σύνοδο του Lambeth το 1281, ο John Peckham, Αρχιεπίσκοπος του Canterbury, παρότρυνε τους ιερείς να καθοδηγούν το ποιμνίο τους. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με το ένατο διάταγμα της συνόδου, με τίτλο *Ignorantia Sacerdotum*, οι επίσκοποι όφειλαν τουλάχιστον τέσσερις φορές το χρόνο να κηρύσσουν στους πιστούς τις αρχές της πίστης, όπως τις Δέκα Εντολές, τα Επτά Θανάσιμα Αμαρτήματα κτλ.²⁶

Τα θρησκευτικά τάγματα των Φραγκισκανών και των Δομινικανών, παράλληλα με τους κοσμικούς ιερείς, συνέβαλλαν σημαντικά στην παραγωγή θρησκευτικών κειμένων κατάλληλων για την εκμάθηση των πιστών, η οποία καθίσταται πλέον ευθύνη του ιερέα.²⁷ Ήταν πλέον καθήκον του ιερέα να διδάξει στους πιστούς να ασχολούνται οι ίδιοι προσωπικά για τη σωτηρία της ψυχής τους. Η μεγάλη διάδοση των Βιβλίων των Ωρών από τον 13^ο αιώνα και μετά υποδεικνύει αυτή ακριβώς την ανάγκη των πιστών για μια πιο προσωπική και εξατομικευμένη λατρεία, η οποία αποκόπτεται πλέον από τα στενά όρια της εκκλησίας.²⁸ Γι αυτό μέχρι τον 15^ο αιώνα ένα βιβλίο των Ωρών ήταν το κύριο λατρευτικό μέσο των πιστών, αντικαθιστώντας το ψαλτήρι.²⁹ Στην Αγγλία, όπως σε άλλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, τα εξατομικευμένα αυτά χειρόγραφα, θα κατακλύσουν την αγορά, καθώς οι πιστοί επιθυμούν

English Printed Primers», ο.π., σ. 140 και N. R. Rice, *Lay Piety and Religious Discipline in Middle English Literature*, ΗΠΑ, Cambridge University Press, 2008, σ. 12.

²⁴ E. Duffy, *Marking the Hours: English People and their Prayers*, ο. π., σ. 59.

²⁵ E. Duffy, *Marking the Hours: English People and their Prayers*, ο. π., σ. 6 και Ch. Scott- Stokes, *Women's Books of Hours in Medieval England*, ό.π, σ. 5.

²⁶ N. R. Rice, *Lay Piety and Religious Discipline in Middle English Literature*, ο.π., σ. 11.

²⁷ J.A. Devereux, «The Primers and the Prayer Book Collects», *Huntington Library Quarterly* 32/1 (1968), σ. 4

²⁸ N.R. Rice, *Lay Piety and Religious Discipline in Middle English Literature*, ο.π., σ. 12-13 και E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, ο.π., σ. 210.

²⁹ H. McAvoy, D. Watt, *The History of British Women's Writing, 700-1500*, Τόμος 1, Νέα Υόρκη, Palgrave Macmillan, 2012, σ.170.

πλέον αναγνώσματα με προσευχές, οι οποίες ανταποκρίνονταν στις καθημερινές τους ανάγκες και φόβους.³⁰

Περιεχόμενο- Εξωτερική εμφάνιση.

«Οι ώρες» είναι οι διαιρέσεις της ημέρας που είχαν καθοριστεί για προσευχή προς τιμήν της Παρθένου (εξ ου και η ονομασία του Βιβλίου). Ήδη από τα τέλη του 10ου αιώνα υπάρχει η λειτουργία της Μαρίας, σειρά προσευχών με σκοπό τη διαμεσολάβηση της Παρθένου στον Χριστό για τη σωτηρία της ανθρωπότητας. Η λατρεία της Παρθένου Μαρίας, που σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στην επίδραση του αγίου Βερνάρδου του Κλαιρβώ, διαδόθηκε ακόμα περισσότερο και άγγιζε βαθύτερα τους ανθρώπους. Οι πιστοί ισχυρίζονταν πως η Παρθένος εμφανιζόταν συχνά στα οράματα τους, όντας και η ίδια άνθρωπος, πλασμένη από σάρκα και οστά. Η Καθολική Εκκλησία ενθάρρυνε τη διάδοση της λατρείας της Παναγίας, ως πρέσβειρας μεταξύ του αμαρτωλού από τη μια πλευρά και του Υιού της και του Πατρός από την άλλη.³¹

Η λειτουργία αυτή των *Ωρών* ή αλλιώς *Divine Office* ή *Canonical Hours* βασίζεται στην εκκλησιαστική παράδοση κατά την οποία το εικοσιτετράωρο αρχίζει από την αρχή της νύχτας και χωρίζεται σε επτά καιρούς, για αυτό και οι ώρες είναι επτά. Η δόμηση αυτής της λειτουργίας βρίσκει την απόλυτη θεμελίωση της στα λόγια του Ιησού, που παρατίθενται στο κατά Λουκά Ευαγγέλιο : *να μένετε λοιπόν άγρυπνοι και να προσεύχεστε αδιάκοπα, για να μπορέσετε να ξεπεράσετε όλα όσα είναι να συμβούν, και να παρουσιαστείτε έτοιμοι μπροστά στον Υιό του Ανθρώπου.*³²

Οι λεγόμενες εκκλησιαστικές ώρες (canonical hours) είναι οι εξής: matins, lauds, prime, terce, sext, none, vespers, compline. Η προσευχή Matins, η πρωινή ώρα, απαγγέλλονταν είτε νωρίς το πρωί, είτε τα μεσάνυχτα πριν την αυγή. Αμέσως μετά ακολουθούσε η προσευχή lauds και ου το καθεξής. Κάποιες φορές οι δύο προσευχές θεωρούνταν και μια ενιαία, γι αυτό και οι ώρες θεωρούνταν είτε οκτώ είτε επτά. Η «πρώτη ώρα» (prime), απαγγελλόταν την αυγή, ή γύρω στις 6 π.μ. Η «τρίτη ώρα» (terce), περίπου στις 9 π.μ. Η «έκτη ώρα» (sext) περίπου το μεσημέρι και η «ένατη ώρα» (none), γύρω στις 3 μ.μ και ο «Εσπερινός» (vesper) περίπου στις 6 μ.μ. Η τελευταία ώρα, το «Απόδειπνον»,

³⁰ E. Duffy, *Marking the Hours: English People and their Prayers*, ο. π, σ. 11.

³¹ Ch. Scott- Stokes, *Women's Books of Hours in Medieval England*, ό.π, σ. 5-6 και Miri Rubin, *Emotion and Devotion, The Meaning of Mary in Medieval Religious Cultures*, Βουδαπέστη, Central European University Press, 2009, σ. 86.

³² Daniel J. Griminger, «Lutherans and Anglicans: Changing Times and the Liturgy of the Hours in Early American Lutheranism», ό.π, σ. 177 και Frank O'Leary, «The Liturgy of the Hours», *The Furrow* 22/7 (1971), σ. 422.

απαγγελόταν λίγο πριν ο πιστός ξαπλώσει για τον βραδυνό του ύπνο.³³ Εκτός όμως του βασιικού περιεχομένου, περιλαμβάνονταν και οι Ψαλμοί και οι προσευχές, που αναφέρω στην παραπάνω παράγραφο, καθώς και άλλες δημοφιλείς προσευχές της εποχής κατ' επιλογήν του παραγγελιοδότη. Σε αριστά Βιβλία των Ωρών συμπεριλαμβάνονταν προσευχές που αφορούσαν τη Σύλληψη, τη Γέννηση, τον Ευαγγελισμό και την Κοίμηση της Θεοτόκου. Επίσης, πολύ συνήθεις ήταν και οι προσευχές *Obsecro te*³⁴, *O intemerata* και *Fifteen Oes*, καθώς και προσευχές στην καθομιλουμένη όπως το *Hail Mary*, των οποίων τη χρησιμότητα θα αναλύσουμε παρακάτω.³⁵ Στη λειτουργία της λατρείας της Παρθένου, στα βιβλία αυτά, συμπεριλαμβανόταν και οι λειτουργίες *Οι Χαρές της Μαρίας (Joys of Mary)*, *Το μικρό Ψαλτήρι της Κυράς μας (Little Psalter of our Lady)* και οι *Λύπες της Μαρίας (Mary's Sorrows)*.³⁶

Πέραν του θρησκευτικού τους περιεχομένου, τα βιβλία αυτά επίσης περιελάμβαναν ημερολόγιο του εκάστοτε έτους με εικονογράφηση των μηνών και των ζωδίων, αγίους και ημέρες εορτών.³⁷ Η σύσταση του κάθε βιβλίου ήταν εξατομικευμένη και ποίκιλλε αναλόγως με τις προτιμήσεις του ιδιοκτήτη. Για παράδειγμα, στο ημερολόγιο θα συμπεριλαμβάνονταν σημαντικές ημερομηνίες για την οικογένεια που παρήγγειλε το βιβλίο, όπως γεννήσεις, θάνατοι και γάμοι, αλλά και οι ονομαστικές εορτές τοπικών αγίων.³⁸ Συνήθως ένα τέτοιο Βιβλίο άνηκε σε ένα άτομο, αλλά μπορούσε να αποτελεί και ιδιοκτησία μιας οικογένειας ή και μιας κοινότητας.³⁹ Αυτή η δυνατότητα επιλογής και η προσωπική διαμόρφωση αυτών των αναγνωσμάτων μας ανοίγει ένα ευρύ πεδίο διερεύνησης της προσωπικής λατρείας των πιστών, των ηθικών αντιλήψεων και των τοπικών παραδόσεων.

Οι διαστάσεις ενός τέτοιου βιβλίου ήταν μικρές και το βάρος του ελάχιστο, ώστε να μπορεί να μεταφέρεται εύκολα και να είναι και εύχρηστο εντός του σπιτιού. Συνήθως, τα βιβλία αυτά δεν χρησιμοποιούνταν εντός σπιτιού μεταφέρονταν είτε σε μικρές τσάντες, είτε

³³ Ch. Scott- Stokes, *Women's Books of Hours in Medieval England*, ό.π, σ. 5 και Frank O'Leary, *The Liturgy of the Hours*, σ. 423-424.

³⁴ Κεντρικό σημείο, όμως, της προσευχής ήταν το πένθος της Παρθένου κάτω από τον Σταυρό, βλέποντας τη Σταύρωση του υιού της. Η προσευχή απαρτίζεται από τέσσερα μέρη. Στο πρώτο μέρος εξυμνείται η αγνότητα και η τελειότητα της Παρθένου. Στο δεύτερο μέρος εξυμνείται η συμμετοχή της στη γέννηση του Θεού Βρέφους, καθώς και η ταπεινή αποδοχή της θέλησης του θεού από την ίδια. Στο τρίτο μέρος, η προσευχή δεν αφορά πλέον τις Χαρές της Μαρίας, αλλά τις Στεναχώριες της, βλέποντας τα μαρτύρια του υιού της. Το τελευταίο μέρος είναι αφιερωμένο στη διαμεσολάβηση της Παρθένου για μια υγιή, μακρά και ειρηνική ζωή για κάθε χριστιανό. E. Duffy, *The Stripping of Altars*, σ. 262-263.0

³⁵ Στο ίδιο, σ.12.

³⁶ Στο ίδιο, σ. 13.

³⁷ J. Stevenson, *Performance, Cognitive Theory, and Devotional Culture: Sensual Piety in Late Medieval York*, Νέα Υόρκη, Plagrove Macmillan, 2010, σ. 105.

³⁸ Ch. Scott- Stokes, *Women's Books of Hours in Medieval England*, ό.π, σ. 7.

³⁹ H. Leyser, *Medieval Women, A Social History of Women in England 450-1500*, Λονδίνο, Weidenfeld & Nicolson, 1995, σ.235 και E. Duffy, *Marking the Hours: English People and their Prayers*, ο. π, σ. 70.

σε σάκους, αλλά μπορούσαν και να κρεμαστούν και από τη ζώνη του πιστού.⁴⁰ Το μικρότερο Βιβλίο των Ωρών είχε διάσταση 10 x 6 εκατοστά και οι σελίδες ήταν αναδιπλωμένες περιγαμηνές, κατασκευασμένες είτε από δέρμα προβάτου είτε μοσχαριού.⁴¹ Τα περιθώρια του βιβλίου ήταν στενά και συνήθως ο αριθμός των σελίδων δεν ξεπερνούσε τις διάκοσιες.⁴²

Ήταν πολύτιμα δημιουργήματα, τα οποία κόστιζαν ακριβά, καθώς γράφονταν με πολύ προσοχή και εμπεριείχαν αριστοτεχνικές εικονογραφήσεις, πάντα κατ' επιλογήν του παραγγελιοδότη. Η συνήθης εικονογράφηση τους περιελάμβανε σκηνές από τη ζωή της Παρθένου πριν και μετά την Άμωμο Σύλληψη. Από τον 14^ο αιώνα και μετά, η εικονογράφηση περιλαμβάνει κυρίως σκηνές από τα Πάθη του Χριστού.⁴³ Οι εικόνες βοηθούσαν τον αναγνώστη να αντιληφθεί το κείμενο και πολλές φορές αποτελούσαν αναπόσπαστο κομμάτι του. Επίσης, βοηθούσαν τον αναγνώστη να απομνημονεύσει το κείμενο ή να βρῖσκει πιο εύκολα τη σελίδα στην οποία αναγράφεται αυτό που επιθυμεί.⁴⁴ Σε αρκετές εικόνες, οι πάτρωνες των βιβλίων εμφανίζονταν σε ευλαβική στάση σε διάφορες σκηνές από την Αγία Γραφή.⁴⁵ Αναλόγως βέβαια με την οικονομική κατάσταση του ιδιοκτήτη, η εικονογράφηση ποίκιλλε και έδινε έναν πιο προσωπικό χαρακτήρα στο εκάστοτε βιβλίο.⁴⁶ Δημιουργούνταν για να κάνουν εντύπωση και να διαρκέσουν στο πέρασμα των χρόνων.⁴⁷ Για το λόγο αυτό, τα πρώτα χρόνια της διάδοσης τους, ανήκαν σε ανθρώπους της αριστοκρατίας, οι οποίοι είχαν την οικονομική δυνατότητα να καλύψουν την πολυδάπανη σύνθεση ενός τέτοιου βιβλίου. Βέβαια, θα ήταν λανθασμένο να προσδίδουμε τη χρήση αυτών των βιβλίων μόνο στην αριστοκρατία. Μετά την εφεύρεση και τη διάδοση της τυπογραφίας, ένας μεγάλος αριθμός ατόμων στις πόλεις είχε πλέον πρόσβαση σε αυτά, όπως θα δούμε και στη συνέχεια.

⁴⁰ Don C. Skemer, *Magic in History, Binding the Words, Textual Amulets in the Middle Ages*, ΗΠΑ, Pennsylvania State University Press, 2006, σ. 269.

⁴¹ E. Duffy, *Marking the Hours: English People and their Prayers*, ο. π, σ. 11 και Anne Lawrence-Mathers, *Domesticating the Calendar: The Hours and the Almanac in Tudor England*, ο.π., σ. 40-41.

⁴² A. Lawrence-Mathers, «Domesticating the Calendar: The Hours and the Almanac in Tudor England», ό.π, σ. 41.

⁴³ E. Duffy, *Marking the Hours: English People and their Prayers*, ο. π, σ. 13.

⁴⁴ Richard K. Emmerson, «A "Large order of the whole": Intersexuality and interpictoriality in the Hours of Isabella Stuart», *Studies in Iconography* 28 (2007), σ. 61.

⁴⁵ Ch. Scott- Stokes, *Women's Books of Hours in Medieval England*, ό.π, σ. 17.

⁴⁶ E. Duffy, *Marking the Hours: English People and their Prayers*, ο. π, σ. 12.

⁴⁷ H. McAvoy, D. Watt, *The History of British Women's Writing, 700-1500*, ό.π., σ.146.

Κεφάλαιο 2°

Όψεις της λαϊκής θρησκείας στα Βιβλία των Ωρών / Primers: περιεχόμενο και χρήση πριν την έλευση της Μεταρρύθμισης

Δεισιδαιμονίες, Ξόρνια και Φυλαχτά

Τα Βιβλία των Ωρών, όπως προαναφέραμε αποτελούσαν αμιγώς καθολικά εγχειρίδια, τα οποία συνέβαλλαν στην κατ' οίκον λατρεία του πιστού. Εκτός, όμως, από εγχειρίδια προσευχής, τα Βιβλία των Ωρών λειτουργούσαν και ως αντικείμενα προστασίας και εξορισμού του αόρατου κακού, λόγω του περιεχομένου τους και της εικονογράφησης τους. Αυτές οι προσευχές που ξέφευγαν από το βασικό σώμα ύμνων και προσευχών, και επιλέγονταν από τον ίδιο τον παραγγελιοδότη, μας δίνουν μια καλύτερη εικόνα των λαϊκών πρακτικών και παραδόσεων.⁴⁸ Το ενδιαφέρον λοιπόν, με αυτές τις προσευχές είναι πως κάποιες θυμίζουν παγανιστικές λαϊκές δοξασίες.

Πριν ασχοληθούμε με τις βασικές προσευχές, ας ξεκινήσουμε από το ημερολόγιο των Βιβλίων των Ωρών, το οποίο και βρισκόταν στις πρώτες σελίδες. Σε κάποια από αυτά τα ημερολόγια συναντάμε κάποιες ημερομηνίες, οι οποίες επισημάνονται ως ημέρες ιδιαίτερης προσοχής. Τέτοιες ημέρες ήταν οι λεγόμενες *dies caniculares* (κυνάδες ημέραι ή "dog days")⁴⁹, οι οποίες ήταν συνήθως οι πιο ζεστές μέρες του χρόνου και άρα βλαβερές για την υγεία. Επίσης, συχνά, συναντώνται και οι *dies Aegyptiaci* (Αιγυπτιακές ημέρες), οι οποίες ήταν συνήθως δύο φορές το μήνα και υπήρχαν ειδικές οδηγίες, για να μπορέσει κάποιος να τις εντοπίσει στον εκάστοτε μήνα.⁵⁰ Οι μέρες αυτές ήταν συνδεδεμένες με την κακοτυχία και ο πιστός όφειλε να προφυλάσσεται. Σταδιακά ο υπολογισμός των επικίνδυνων ημερών

⁴⁸ Br. D. Spinks, *The Elizabethan Primers: Symptoms of an Ambiguous Settlement or Devotional Weaning?* στο N.Mears και A. Rytie (επιμ.), *Worship and the Parish Church in Early Modern Britain*, Surrey, Ashgate Publishing, 2013, σ. 82.

⁴⁹ Οι μέρες αυτές, από την αρχαιότητα, συνδέονται με το αστέρι Σείριο, η εμφάνιση του οποίου συνδέεται με τη ζέστη, τη ξηρασία, τους κεραυνούς, τον πυρετό, τα λυσσασμένα σκυλιά και την κακοτυχία.

⁵⁰ Ch. Scott-Stokes, *Women's Books of Hours in Medieval England*, ό.π, σ. 8.

καταδικάστηκε και απαγορεύτηκε από την Εκκλησία⁵¹, με αποτέλεσμα να παύσουν να υφίστανται ως τέτοιες και στα επίσημα ημερολόγια.

Εξετάζοντας το περιεχόμενο των παραδοσιακών Βιβλίων των Ωρών εντοπίστηκαν αρκετές προσευχές και ξόρκια προστασίας από τους κινδύνους της καθημερινότητας ή ακόμα και εξορκισμού τους, αλλά και για τη στιγμή του θανάτου. Η βιαιότητα που χαρακτήριζε τις μεσαιωνικές κοινωνίες ωθούσε τους ανθρώπους να ζουν με μια αδιόρατη συνεχόμενη απειλή ξαφνικού θανάτου, είτε από πολέμους, προδοσίες, εξεγέρσεις, είτε από ασθένειες. Αγαπημένα τους πρόσωπα φυλακίζονταν ή σκοτώνονταν αναγκάζοντας τους να ζουν σε ένα καθεστώς φόβου. Μέσα σε όλο αυτό το κλίμα ανασφάλειας, η θρησκεία ήταν μια παρηγοριά, μια έκκληση βοήθειας στις δύσκολες στιγμές, επομένως και αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινής ζωής τους.⁵²

Συνήθης επίκληση των πιστών στα Βιβλία των Ωρών αποτελούσε η προστασία από τους εχθρούς τους. Ο Ριχάρδος Γ' της Αγγλίας είχε μια τέτοια προσευχή στο Βιβλίο των Ωρών του⁵³, παρακαλώντας τον Θεό να τον προστατέψει από τις πλεκτάνες των εχθρών του.⁵⁴ Στα μέσα του 15^{ου} αιώνα, στο Yorkshire, ο Robert Thornton, ένας ευσεβής αριστοκράτης και συλλέκτης χειρογράφων, προσευχήθηκε στην Αγία Τριάδα πάλι για προστασία από τους εχθρούς,⁵⁵ όχι όμως μόνο από τους «ορατούς» εχθρούς, αλλά και από «αόρατους» εχθρούς, εκείνους, δηλαδή, που μπορούν να δηλητηριάσουν το πνεύμα και τη ψυχή. Όπως ο Robert Thornton, έτσι και ο Richard Hill, ένας παντοπώλης από το Λονδίνο, προσευχόταν για τους πνευματικούς εχθρούς του, αλλά και εκείνους που απειλούσαν τη σωματική του ακεραιότητα.⁵⁶ Ο αόρατος εχθρός τον οποίο έτρεμαν οι μεσαιωνικές κοινωνίες, δεν ήταν άλλος, από τον ίδιο τον Διάβολο. Στη μεσαιωνική κοσμοαντίληψη, ο ίδιος ήταν η πηγή όλων των δεινών της ανθρωπότητας, καθώς ήταν η προσωποποίηση του πειρασμού και εκείνος που επέβαλλε τη διχόνοια μεταξύ των ανθρώπων.⁵⁷ Επομένως, είναι απολύτως λογικό, σε τόσο προσωπικά βιβλία προσευχής, όπως τα Βιβλία των Ωρών να συναντάμε προσευχές για την προστασία από αυτόν.

⁵¹ W.F Ryan, *Magic and Divination: Old Russian Sources* στο B. Glatzer RosenthalI (επιμ.), *The Occult in Russian and Soviet Culture*, Νέα Υόρκη, Cornell University Press, 1997, σ. 41-42.

⁵² J. Oliver, «An Early Parisian Book of Hours Remodeled in Italy», *Journal of the Museum of Fine Arts* 2 (1990), σ. 5.

⁵³ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Anne F. Sutton και Livia Visser-Fuchs, *The Hours of Richard III*, Stroud, Sutton Pub Ltd, 1990.

⁵⁴ E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, ο.π., σ. 267.

⁵⁵ *Give me, your servant Robert, victory over all my enemies, that they not be able to appose me, nor to harm me, nor to speak against me...Christ conquers, Christ reigns, may Christ deign to make me victor over all my adversaries...Deliver me Lord Jesus Christ from all enemies, both visible and invisible...* E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, ο.π., σ. 267.

⁵⁶ *Deign, Lord Jesus Christ, to establish and confirm peace and concord between me and my enemies, and stretch our your grace over me...and keep me, your unworthy servant from malicious foe and from all who hate me and from all dangers of soul and body now and in time to come.* E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, σ. 267-268.

⁵⁷ E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, ο.π., σ. 268.

Το ενδιαφέρον σε αυτές τις προσευχές, όπως υποδεικνύει και ο E. Duffy στο έργο του *The Stripping of the Altars*, είναι ότι παραπέμπουν περισσότερο σε ξόρκια και φυλαχτά, παρά σε επίκληση, καθιστώντας τα βιβλία αυτά και μέσο προστασίας για τους πιστούς.⁵⁸ Συγκεκριμένα, η προσευχή που αναφέραμε στο Βιβλίο των Ωρών του Ριχάρδου Γ', έδινε σαφείς οδηγίες, υποσχόμενη πως αν ειπωθεί για τριάντα συνεχόμενες ημέρες από κάποιον που δεν είχε διαπράξει ούτε ένα από τα θανάσιμα αμαρτήματα «όλα του τα προβλήματα θα μετατρέπονταν σε χαρά και άνεση, είτε την πει για κάποιον άλλο είτε για τον ίδιο». Και η προσευχή σε ένα από τα χειρόγραφα του Robert Thornton, που είναι αφιερωμένη στον Άγιο Παύλο, συνδέεται με παρόμοιες ευεργεσίες. Η καθημερινή της προσφώνηση επέφερε συγχώρεση αμαρτιών και παρείχε προστασία από τον θάνατο. Ούτε οι κλέφτες, ούτε οι εχθροί στη μάχη θα μπορούσαν να βλάψουν τον πιστό. Επίσης, ένα ποτήρι νερό διαβασμένο με την προσευχή, εξασφάλιζε ένα ασφαλή τοκετό στην γυναίκα. Μπορούσε, μάλιστα, να ηρεμήσει ανταριασμένες θάλασσες, καθώς και να καθαγιάσει το ψωμί, το οποίο θα λειτουργούσε μετέπειτα ως θεραπεία για τη διάρροια.⁵⁹

Ένα ακόμα εξαιρετικά ενδιαφέρον Βιβλίο των Ωρών που συμπεριλαμβάνει προσευχές που λειτουργούν ως φυλαχτά είναι το *Burnet Psalter Hours*, ένα φλαμανδικό χειρόγραφο των αρχών του 15^{ου} αιώνα που φιλοτεχνήθηκε για τις ανάγκες της αγγλικής αγοράς.⁶⁰ Σε αυτό συναντάμε αρχικά, την προσευχή *Domine Deus Omnipotens*, την οποία όποιος τοποθετούσε μια περγαμνή με γραμμένη αυτή την προσευχή πάνω από το κεφάλι του, θα πετύχαινε μια μεγάλη νίκη και θα απολάμβανε μια ευνοϊκή υποδοχή από βασιλιάδες και αριστοκράτες.⁶¹

Τρεις ακόμα τέτοιες προσευχές, οι οποίες, φέρουν μια δόση 'μαγείας' είναι οι *Deus propicius esto* για την προστασία από τους αγγέλους, η επίκληση *Cruce Christi sit mecum* και η επίκληση στα ονόματα του Θεού *Omnipotens + Dominus + Christus*. Το *Deus propicius esto* επικαλείται τους Αρχαγγέλους Μιχαήλ, Γαβριήλ και Ραφαήλ για προστασία πάλι από ορατούς και αόρατους εχθρούς.⁶² Η αφοσίωση και η επίκληση στους αγγέλους αποτελούσε σημαντική πτυχή της μεσαιωνικής λατρείας. Ο Μιχαήλ φαίνεται να είναι ο αρχηγός των αγγελικών ταγμάτων και εμφανίζεται προφητικά να ηγείται στρατιάς αγγέλων σε πόλεμο

⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 269 και Don C. Skemer, *Magic in History, Binding the Words, Textual Amulets in the Middle Ages*, ο.π., σ. 269.

⁵⁹ E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, ο.π., σ. 272.

⁶⁰ Don C. Skemer, *Magic in History, Binding the Words, Textual Amulets in the Middle Ages*, ο.π., σ. 270.

⁶¹ Στο ίδιο, σ. 271.

⁶² *God be favourable to me a sinner, and be my guard all the days of my life. God of Abraham, God of Isaac, God of Jacob, have mercy on me, and send to my aid Michael your Archangel, that he may keep, protect and defend me from all my enemies, visible and invisible...*, E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, ο.π., σ. 269-270 και Don C. Skemer, *Magic in History, Binding the Words, Textual Amulets in the Middle Ages*, ο.π., σ. 271.

στον ουρανό, κατά «του μεγάλου Δράκοντα, του αρχαίου φιδιού, του Σατανά και των αγγέλων του, όπου ο Μιχαήλ υπερσχύει και τους ρίχνει στη γη». (Αποκάλυψη 12:7). Είναι ο προστάτης από τις κακόβουλες δυνάμεις και βοηθά να λήξουν ειρηνικά οι διαμάχες, γι αυτό και οι προσευχές προς τιμήν του εμπεριέχονται συχνά στα λατρευτικά εγχειρίδια. Αλλά ήταν και ευρύτερα συνήθειες στην καθημερινή ζωή των πιστών, γι αυτό και τις συναντάμε και στην καθομιλουμένη.⁶³ Στο τελευταίο μέρος της προσευχής, ο πιστός επικαλείται τον Σταυρό να τον σώσει (*Agios, Agios, Agios. Cross of Christ protect me. Cross of Christ, save me. Cross of Christ, defend me from every evil*). Η ένταση των τελευταίων στίχων πιθανόν δεν απαιτεί απλή ανάγνωση, αλλά προϋποθέτει από τον πιστό να σχηματίσει το σύμβολο του Σταυρού, όπως κάνει ο ιερέας στην εκκλησία. Αυτή η τριπλή αναφορά στον Τίμιο Σταυρό παραπέμπει σ' έναν εξορκισμό του κακού, θυμίζοντας το Τρισάγιο.⁶⁴

Μια ακόμα προσευχή που συναντάμε στα Βιβλία των Ωρών είναι η επονομαζόμενη *Επιστολή στον Καρλομάγνο ή Προσευχή του Καρλομάγνου* (Prayer of Saint Charlemagne), η οποία έχει τις ρίζες της στη Γαλλία και δεν θα μπορούσαμε να τη χαρακτηρίσουμε ακριβώς προσευχή, με την πατροπαράδοτη τουλάχιστον σημασία της έννοιας, καθώς συνιστά στην ουσία μια σειρά επικλήσεων. Ο μύθος αυτός είχε διάφορες εκδοχές και ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής στα μεσαιωνικά χειρόγραφα. Μία από τις εκδοχές του ήταν πως ένας άγγελος έφερε ένα γράμμα στον Καρλομάγνο με αυτή την προσευχή, την παραμονή της μάχης του εναντίον των Σαρακηνών προς απελευθέρωση των Αγίων Τόπων. Άλλη εκδοχή υποστηρίζει πως το γράμμα του δόθηκε από τον Πάπα Λέοντα, άλλες φορές από τον Γρηγόριο και άλλες από τον Αλέξανδρο. Όποιος τη μετέφερε μαζί του και την εκφωνούσε, είχε προστασία από πνευματικούς και φυσικούς εχθρούς, δεν θα σκοτωνόταν στη μάχη, ούτε θα κινδύνευε από ληστές.⁶⁵ Θα ήταν επίσης προστατευμένος από τους κινδύνους της πανώλης, της φωτιάς, του κεραινού, του νερού και από όλα τα κακά πνεύματα που μπορεί να χρησιμοποιούνταν εναντίον του. Οι εγκυμονούσες, αν έγραφαν την προσευχή σε ένα κομμάτι περγαμηνής και το τύλιγαν στην κοιλιά τους κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης, εξασφάλιζαν έναν ασφαλή τοκετό και την επιβίωση του νεογνού μέχρι τη βάπτιση. Η προσευχή αυτή επίσης αποτελούσε φυλαχτό και προστασία κατά της επιληψίας, μιας ασθένειας συνδεδεμένης με την δαιμονική κατοχή.⁶⁶ Όλα αυτά που υποσχόταν αυτή η προσευχή, καθιστά ξεκάθαρο τον απώτερο σκοπό της, που ήταν ο εξορκισμός από τους δαίμονες. Σε κάποιες, μάλιστα,

⁶³ E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, σ. 270.

⁶⁴ Τρισάγιος Ύμνος ονομάζεται η επικλήση «Άγιος ο Θεός, άγιος Ισχυρός, άγιος Αθάνατος, ελέησον ημάς». Για περισσότερες πληροφορίες βλ. W. K. Prentice, «Fragments of an Early Christian Liturgy in Syrian Inscriptions», *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 33 (1902), σ. 81-83.

⁶⁵ E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, σ. 273 και John Bossy, *Prayers, Transactions of the Royal Historical Society* 1 (1991), σ. 142-143.

⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 273 και στο ίδιο, σ. 143.

ειδοχές δεν ήταν καν προσευχή αλλά μια εικόνα. Η εικόνα αυτή απεικόνιζε το τραύμα του Ιησού από τη λόγχη του Λογγίνου, σε πραγματικό μέγεθος ή έναν σταυρό επί δεκαπέντε ή είκοσι μία φορές αποδίδοντας τις διαστάσεις του σώματος του Ιησού.⁶⁷ Άλλες φορές μπορεί να απεικόνιζε και τα καρφιά που χρησιμοποιήθηκαν στη Σταύρωση. Αυτός ο μύθος του Καρλομάγνου, σταδιακά περιορίστηκε στις πνευματικές απολαβές του πιστού, χάνοντας τη χρήση του ως φυλαχτό όταν συμπεριλαμβανόταν στα Βιβλία των Ωρών. Ήταν όμως τόσο ευρέως διαδεδομένος που είναι δύσκολο να μην ήταν γνωστός στους πιστούς, γι αυτό και σε κάποια γαλλικά Βιβλία των Ωρών, τον βρίσκουμε ολόκληρο, γραμμένο χειρόγραφο από τον ίδιο τον ιδιοκτήτη. Πιθανόν, οι εκκλησιαστικές αρχές να ανησυχούσαν για τη διάδοση τέτοιων προσευχών, λόγω του δεισιδαιμονικού τους χαρακτήρα.⁶⁸ Στα αγγλικά Βιβλία των Ωρών, επειδή πιθανώς ήταν εισαγόμενα από τη Γαλλία ή τις Κάτω Χώρες, η προσευχή αυτή κατάφευγε αρκετές φορές να «ξεγλιστρήσει».

Προστασία από την πανώλη παρείχε και η προσευχή – ξόρκι *Oratio bona pro feribus*, η οποία έφερε και το σύμβολο του σταυρού. Την προσευχή ακολουθούσε και ένα ακόμη ξόρκι, σε αγγλικούς στίχους, στο οποίο επεξηγούνταν πως ο πιστός έπρεπε να ειφωνήσει το Χαίρε Μαρία εκατό φορές για δέκα μέρες, κρατώντας στο χέρι του ένα χρηματικό βοήθημα για τους φτωχούς. Στη συνέχεια ο πιστός φιλούσε τα χρήματα και τα έδινε σε κάποιον φτωχό προς τιμή του Ευαγγελισμού. Ο πιστός αυτός θα απολάμβανε τη χάρη και την προστασία της Παρθένου.⁶⁹

Η προσευχή που προαναφέραμε, *Omnipotens + Dominus + Christus*, επίσης εμφανίζεται στις αγγλικές Ώρες με την ονομασία *Μια προσευχή των ονομάτων του Χριστού*. Και εδώ με την επίκληση των ονομάτων του Χριστού ο πιστός ζητά «την προστασία του Κυρίου από τον θάνατο και από οποιαδήποτε δαιμονική εξαπάτηση, αλλά και από κάθε ορατό και αόρατο εχθρό».⁷⁰ Αντίστοιχη προσευχή εντοπίζεται με την επίκληση των ονομάτων της Παρθένου με τίτλο *Hec sunt nomina beate marie uirginis gloriose*, η οποία εξασφάλιζε την αποφυγή ενός ξαφνικού θανάτου, χωρίς να προηγείται εξομολόγηση.⁷¹ Καθώς και ο ύμνος *Χαίρε Μαρία (Ave Maria)*, ο οποίος προστάτευε από δαίμονες⁷² και ήταν αναπόσπαστο κομμάτι των Βιβλίων των Ωρών . Το ίδιο ισχύει και για τη *Λειτουργία*

⁶⁷ E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, ο.π., σ. 275 και John Bossy, *Prayers*, ο.π., σ. 142.

⁶⁸ E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, σ. 276.

⁶⁹ E. Duffy, *Marking the Hours: English People and their Prayers*, ο.π., σ. 90. Για πλήρη παράθεση των προσευχών στα αγγλικά, βλ. E. Duffy, *Marking the Hours: English People and their Prayers*, ο.π., σ. 91-92.

⁷⁰ ...so that you may deign to keep me your unworthy servant (name) today and always, to bless, protect and save me from sudden and unprovided death and from every deceit of the devil, and from every enemy both visible and invisible. Amen. (...ώστε να καταδεχτείς να κρατήσεις εμένα τον ανάξιο υπηρέτη σου (όνομα) σήμερα και για πάντα, να με ευλογείς, να με προστατεύεις και να με σώξεις από ξαφνικό και απρόοπτο θάνατο και από κάθε εξαπάτηση του διαβόλου, και από κάθε εχθρό ορατό και αόρατο. Αμήν.)

⁷¹ Don C. Skemer, *Magic in History, Binding the Words, Textual Amulets in the Middle Ages*, σ. 271.

⁷² Στο ίδιο, σ. 275.

προς τιμήν των νεκρών (Office of the Dead), η οποία λειτουργούσε ως προστασία απέναντι στον θάνατο, αλλά και της ψυχής στη μεταθανάτια ζωή.⁷³

Εκτός από τις προσευχές υπήρχε και η αναφορά σε ορισμένες αγίες και αγίους, που συνδέονταν με διάφορες αρμοδιότητες.⁷⁴ Παράδειγμα αποτελεί, η αγία Μαργαρίτα, η οποία ήταν η προστάτιδα των εγκύων, η αγία Απολλώνια, η οποία βοηθούσε στην καταπολέμηση του πονόδοντου, η αγία Ζήτα, η οποία ήταν η προστάτιδα του νοικοκυριού, και μάλιστα ιδιαίτερα γνωστή για τη βοήθεια της στον εντοπισμό χαμένων αντικειμένων και η αγία Osyth ή Syth, η οποία όντας και η ίδια ένα κορίτσι της επαρχίας, κατανοούσε και βοηθούσε τις νοικοκυρές να βρουν τα χαμένα τους κλειδιά.⁷⁵ Επίσης, ο άγιος Χριστόφορος ήταν προστάτης των ναυτικών, αλλά και προστάτευε από την πανώλη. Αυτές οι ιδιότητες των αγίων, θυμίζουν παγανιστικές δοξασίες, στις οποίες οι κάθε θεότητα συνδεόταν με κάποια διαφορετική πτυχή της ανθρώπινης ζωής.

Τέλος, η παρουσία σε κάποια Βιβλία των Ωρών βοτάνων και θεραπειών παραπέμπει επίσης σε θεραπευτικά ξόρκια και συνταγές. Αρκετά συχνά εμπεριέχονταν σε αυτά κάποια συμπληρωματικά κείμενα με βότανα και θεραπείες, τα οποία αποτελούσαν συνήθως υποσημειώσεις των κατόχων. Ο συνδυασμός της χρήσης βοτάνων και προσευχής θεωρούνταν ότι μπορεί να συμβάλλει στη ψυχική και σωματική υγεία του ατόμου. Για παράδειγμα, στο Βιβλίο των Ωρών που έκανε δώρο ο βασιλιάς της Γαλλίας Κάρολος ΣΤ', στην κόρη του Αικατερίνη των Βαλουά, είχε κάνει προσωπικές σημειώσεις, καταγράφοντας συνταγές με βότανα. Να σημειωθεί πως ο βασιλιάς Κάρολος ήταν ιδιαίτερα φιλάσθενος και πολλά από τα παιδιά του παρουσίαζαν προβλήματα υγείας. Το συγκεκριμένο βιβλίο αποτελεί δείγμα εξαιρετικών ιατρικών συνταγών, γι' αυτό και ο βασιλιάς της το έδωσε με την ελπίδα ότι θα βελτιωθεί η όραση της. (παράρτημα 1)

Αναφορά σε σπιτική συνταγή με βότανα, και συγκεκριμένα δεντρολίβανο, για υγιές σώμα και για εξυγίανση του πνεύματος, βρίσκεται και στο Βιβλίο των Ωρών των Beaufort. Η συγκεκριμένη συνταγή υπόσχεται μακροζωία, ισχυρό σώμα και διαυγές μυαλό. (βλ. παράρτημα 2) Στο ίδιο βιβλίο υπάρχει και συνταγή για την ημικρανία με τη χρήση γάλακτος θηλασμού. Σημειωτέον πως η συνταγή διαφέρει για τον άνδρα και τη γυναίκα. (βλ. παράρτημα 3) Στις Murthly Hours, υπάρχει μάλιστα και ένα Γαελικό θεραπευτικό ξόρκι, το οποίο προστέθηκε στο γαλλικής προέλευσης χειρόγραφο στις αρχές του 15ου αιώνα. Αυτό

⁷³ Ch. Scott- Stokes, *Women's Books of Hours in Medieval England*, ό.π., σ. 16.

⁷⁴ Στο ίδιο και Don C. Skemer, *Magic in History, Binding the Words, Textual Amulets in the Middle Ages*, ο.π., σ. 272.

⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 15 και Chr. Peters, *Women in Early Modern Britain 1450-1640*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2004, σ. 143-144.

το ξόρι είναι για τον πόνο στα πόδια και αφού γραφεί σε περιγραμμένη τοποθετείται στα παπούτσια του πάσχοντα.⁷⁶

Οι χωρικοί της ύστερης μεσαιωνικής Ευρώπης έχουν αρκετές φορές συνδεθεί με τη χρήση παγανιστικών τελετών και με την πίστη σε σύμβολα και φυλαχτά. Το ενδιαφέρον, όμως με την εμφάνιση τέτοιων αναφορών στα Βιβλία των Ωρών, είναι πως αυτά δεν άνηκαν σε εκείνους. Οι άνθρωποι της αριστοκρατίας και οι έμποροι, που ήταν ιδιαίτερος καλλιεργημένοι, συνήθως κατείχαν αυτά τα πολύτιμα χειρόγραφα. Ο Duffy, επομένως, επισημαίνει πως μια απόδοση τέτοιων δοξασιών μόνο στα κατώτερα λαϊκά στρώματα ήταν αν όχι λανθασμένη, τουλάχιστον ελλιπής.⁷⁷

Όλες οι παραπάνω προσευχές και αναφορές σε αγίους μοιάζουν με ένα μείγμα ευλάβειας και μαγείας. Λόγια που εάν εκφωνηθούν θα ξορκίσουν το κακό. Το άκουσμα των διάφορων ονομάτων του Χριστού και τα σύμβολα κρύβουν από πίσω τους λαϊκές δοξασίες και πεποιθήσεις ενός κόσμου πνευμάτων. Τέτοιου είδους σύμβολα χρησιμοποιούνταν κυρίως σε ξόρια και σε επίκληση πνευμάτων. Όπως, επίσης, και η επανάληψη συλλαβών ήταν συνδεδεμένη με την μαγεία.⁷⁸ Οι λαϊκές αυτές πεποιθήσεις, σε συνδυασμό με τον διαρκή φόβο του Διαβόλου, ο οποίος θέλει να παρασύρει τους Χριστιανούς, οδήγησαν στη δημιουργία αυτών των υβριδικών προσευχών, οι οποίες ανταποκρίνονταν στον ακόμα παγανιστικό και ίσως μαγικό τρόπο σκέψης των λαϊκών, οι οποίοι δεν είχαν ακόμα υιοθετήσει μια καθολικά χριστιανική λατρεία. Παρόλα αυτά αποτελούσαν ένα κοινώς αποδεκτό δείγμα λαϊκής θρησκείας, το οποίο μπορούσε να συμπεριληφθεί μαζί με κλασικά λατρευτικά κείμενα, όπως οι *Ωρες* και οι *Ψαλμοί* που περιλαμβάνονταν στα Βιβλία των Ωρών και ακλουθούσαν τις χριστιανικές επιταγές. Εξάλλου τέτοιου είδους προσευχές ή τελετές εξαγνισμού υπήρχαν και υπάρχουν ακόμα και σήμερα στην επίσημη χριστιανική πίστη, με πιο χαρακτηριστική αυτή της Βάπτισης, η οποία γίνεται για να αποτάξει τον σατανά από το βρέφος.⁷⁹

Αυτή, όμως, η σύμπλευση μεταξύ προλήψεων και επίσημου δόγματος είναι εμφανής ακόμα και σε σύγχρονες της εποχής γραμματείες, όπως η *Σφόρα των Μαγισσών (Malleus Maleficarum)*⁸⁰, μιας από τις πιο γνωστές δαιμονολογικές πραγματείες. Το *Malleus Maleficarum* αν και επισημαίνει τους κινδύνους της χρήσης φυλαχτών και ξορκιών, αναγνωρίζει, όμως ότι πολλές λαϊκές μαγικές πρακτικές, ήταν νόμιμες όταν χρησιμοποιούνταν με σωστό τρόπο από

⁷⁶ Ch. Scott- Stokes, *Women's Books of Hours in Medieval England*, ό.π., σ. 17.

⁷⁷ E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, ό.π., σ. 276.

⁷⁸ Ch. Scott- Stokes, *Women's Books of Hours in Medieval England*, ό.π., σ. 8.

⁷⁹ E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, ό.π., σ. 278-279.

⁸⁰ Το έργο αυτό συντάχθηκε από δύο Δομινικανούς μοναχούς-ιεροεξεταστές, τον Heinrich Kramer και τον Jacob Sprenger το 1487. Το βιβλίο αυτό υποδεικνύει πώς να εντοπίζει κανείς μάγισσες, τη σύνδεσης της γυναικείας φύσης με τη μαγεία, καθώς και πως μπορεί να τις εξολοθρεύσει κανείς. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Hans Broedel, *The 'Malleus Maleficarum' and the construction of witchcraft: Theology and popular belief*, Manchester, Manchester University Press, 2003.

ευσεβής ανθρώπους, είτε άνδρες είτε γυναίκες. Το *Malleus*, υποστηρίζει πως «μπορούμε να επικαλεστούμε το όνομα του Κυρίου με κάθε μέσο. Είτε αυτό είναι με τα τρία καρφιά (αυτά που χρησιμοποιήθηκαν κατά τη Σταύρωση), αλλά και με άλλα όπλα του στρατού του Χριστού ενάντια στον Διάβολο και στα έργα του». Το *Malleus*, ακόμη επιτρέπει τη χρήση «γραπτών ξορκιών, τα οποία μπορεί να ήταν είτε αποσπάσματα από τα Ευαγγέλια ή άλλες ιερές λέξεις. Μπορούν μάλιστα αυτά να τοποθετηθούν στον λαιμό, δίπλα στους αρρώστους ή ακόμα και να τα ασπαστούν οι πιστοί».⁸¹ Ουσιαστικά, λοιπόν, νομιμοποιεί τη χρήση αντικειμένων όπως τα Καρφιά και τις Πέντε Πληγές του Ιησού, ως φυλαχτά, αλλά και την προσφώνηση των ονομάτων του Θεού.

Φυσικά, τέτοιου είδους προσευχές δεν αντιμετωπίζονταν πάντα με τον ίδιο τρόπο από τους θεολόγους. Κάποιοι θεολόγοι και πάστορες ακόμα και στην Αγγλία, εξέφραζαν την ανησυχία τους για τέτοιες προσευχές. Το *Doctrinal of Sapyence*, ένα εγχειρίδιο για ιερείς που τυπώθηκε από τον Caxton το 1489, κατακεραύνωνε απευθείας την προσευχή του Καρλομάγνου. Το βιβλίο γράφει μάλιστα πως τέτοιου είδους προσευχές χρησιμοποιούνταν «από απλούς ανθρώπους, τόσο αδαείς, ώστε από άγνοια και μόνο συγχωρούνταν».⁸²

Συγχώρεση και υποσχέσεις

Ένα ακόμα ενδιαφέρον κομμάτι του περιεχομένου των Βιβλίων των Ωρών και των Primers ήταν οι προσευχές για τη συγχώρεση των πιστών, τη σωτηρία της ψυχής, την είσοδο στον Παράδεισο και κυρίως την αποφυγή του Καθαρηρίου. Οι υποσχέσεις διαφημιζονταν συχνά στο εισαγωγικό σημείωμα των *Sarum Primers*, καθώς αποτελούσαν έναν από τους βασικούς λόγους αγοράς τους και καθόριζαν φυσικά και την τιμή του βιβλίου.⁸³ Αρκιέτα Βιβλία των Ωρών ή Primers υπόσχονταν πως ο πιστός δεν θα πέθαινε αμαρτωλός, ούτε θα βίωνε ξαφνικό θάνατο.⁸⁴ Μέσα από αυτά τα αναγνώσματα, ο κάθε ευσεβής πιστός μπορούσε να ζητήσει συγχώρεση για τις αμαρτίες του και να ανοίξει το δρόμο για την εξασφάλιση επιείκειας.⁸⁵

Τέτοιες προσευχές στα Βιβλία των Ωρών ήταν το *O Bone Ihesu*, το οποίο προτείνεται στον αναγνώστη καθώς μπορούσε να εξασφαλίσει τη χάρη του Ιησού, όπως συνέβη και με

⁸¹ Heinrich Kramer και Jacob Sprenger, *Malleus Maleficarum* (εκδ. M.Summers), Kent, Dover, 1971, σ. 384-386 και E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, ο.π., σ. 285.

⁸² E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, ο.π., σ. 277.

⁸³ Fl. Lewis, «“Garnished with glorious titles”: Indulgences in printed Books of Hours in England», *Transactions of the Cambridge Bibliographical Society* 10 (5) 1995, σ. 588.

⁸⁴ E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, ο.π., σ. 310.

⁸⁵ E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, σ. 288 και Ch. Scott- Stokes, *Women’s Books of Hours in Medieval England*, ό.π., σ. 12.

τον Άγιο Βερνάρδο.⁸⁶ Την ίδια λειτουργικότητα είχε και το *Ave Maria Ancilla Trinitaris*, την οποία φανέρωσε ένας αγγελιοφόρος του Θεού στον Άγιο Βερνάρδο και η οποία εξασφάλιζε τις ευλογίες της Παρθένου και του Υιού της.

Η *Λειτουργία των Πέντε Πληγών του Ιησού*, της οποίας τη δημοτικότητα προαναφέραμε και την οποία συναντάμε συχνά στα Βιβλία των Ωρών, συνοδεύεται επίσης από υποσχέσεις που αφορούν τη σωτηρία της ψυχής. Σύμφωνα με τον μύθο η *Λειτουργία των Πέντε Πληγών του Ιησού* αποδίδεται στον Αρχάγγελο Ραφαήλ, ο οποίος την αποκάλυψε σε κάποιον Πάπα Βονιφάτιο, όταν βρισκόταν στο κατώφλι του θανάτου. Ο Αρχάγγελος διέταξε τον Πάπα να ανασηκωθεί και να καταγράψει τη λειτουργία και μετά να την απαγγείλει πέντε φορές ώστε να αναρρώσει. Από τότε και στο έξης, όποιος αντιμετώπιζε κάποιο πρόβλημα και εκφωνούσε τη Λειτουργία απελευθερωνόταν από τα βάσανά του. Αν κάποιος απήγγειλε πέντε φορές τη Λειτουργία για κάποια ψυχή που βρισκόταν στο Καθατήριο, η ψυχή θα απελευθερωνόταν και θα μετέβαινε στον Παράδεισο. Ο Ραφαήλ διαβεβαίωσε τον Πάπα πως η λειτουργία του μεταφέρθηκε με την έγκριση του Θεού. Ο Πάπας, λοιπόν, βάσει της αποστολικής του εξουσίας και ως βικάριος του Αγίου Πέτρου, εγγυήθηκε σε όλους όσους την εκφωνήσουν πέντε φορές άφεση αμαρτιών και σε όλους εκείνους που παρακίνησαν κάποιον άλλον να την εκφωνήσει σαραντάμερη άφεση των θανάσιμων αμαρτιών τους και ένα χρόνο άφεση των συγχωρητέων αμαρτιών.⁸⁷

Ας εξετάσουμε μια ακόμα, εξαιρετικά δημοφιλή προσευχή στην ύστερο-μεσαιωνική Αγγλία, που τη συναντάμε σε αρκετά Βιβλία των Ωρών, ιδιαίτερα στα αγγλικά *sarum use*.⁸⁸ Η προσευχή αυτή ονομάζεται *Fifteen Oes*, αποδίδεται στην αγία Bridget και είναι αφιερωμένη στα Πάθη του Ιησού.⁸⁹ Αποτελείται από δεκαπέντε στροφές και η κάθε μια ξεκινάει με το «Ο».⁹⁰ Η προσευχή προσπαθεί να δώσει μια ρεαλιστική απεικόνιση των μαρτυριών του

⁸⁶ E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, σ. 291 και Fl. Lewis, «“Garnished with glorious tytles”: Indulgences in printed Books of Hours in England», ο.π., σ. 581.

⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 293.

⁸⁸ Charity Meier-Ewert, «A Middle English Version of the "Fifteen Oes"», *Modern Philology* 68 (4) 1971, σ. 355

⁸⁹ *Fifteen Oes* είναι μια σειρά λατρευτικών προσευχών (που γράφτηκαν κατά τον 15^ο αιώνα) αναφερόμενων στα Πάθη του Ιησού. Η κάθε προσευχή αποτελείται από δεκαπέντε στίχους, κάθε ένας από τους οποίους αρχίζει με το θαυμαστικό "Ο". Οι προσευχές αρχικά συντάχθηκαν στα Λατινικά και στη συνέχεια μεταφράστηκαν στην καθομιλουμένη. Με αυτή την περιγραφή των Παθών του Χριστού, προσφέρθηκαν στο μεσαιωνικό ακροατήριο θλιβερές ρεαλιστικές απεικονίσεις συγκεκριμένων σιηνών του μαρτυρίου του και της Σταύρωσης. Παρουσιάζονται με γλαφυρό τρόπο οι πληγές και τα βασανιστήρια του Ιησού στοχεύοντας στην αφύπνιση των πιστών, μέσω της υπενθύμισης των παθών του Κυρίου για χάρη της ανθρωπότητας. Charity Meier-Ewert, «A Middle English Version of the "Fifteen Oes"», *Modern Philology* 68/4 (1971), σ.355 και Ch. Scott- Stokes, *Women's Books of Hours in Medieval England*, ό.π, σ. 12, 68 και Laura Saetveit Miles, Bridget of Sweden στο Liz Herbert και McAvoy Diane Watt(επιμ.), *The History of British Women' Writing 700-1500*, Τόμος I, Ηνωμένο Βασίλειο, Palgrave MacMillan, 2012, σ. 208 και Fl. Lewis, «“Garnished with glorious tytles”: Indulgences in printed Books of Hours in England»,ο.π., σ. 583.

⁹⁰ *O domine Jhesu Christe eterna dulcedo te amantium, O Jhesu mundi fabricator, O Jhesu rex celestis, O Jhesu vera libertas angelorum, O Jhesu speculum caritatis eterne, O Jhesu rex amabilis, O Jhesu fons inhauste pietatis, O Jhesu dulcedo fons*

Ιησού και μέσω της θυσίας του και του αίματος του προσφέρει άφεση αμαρτιών. Σύμφωνα με τον θρύλο, ο Κύριος εμφανίστηκε σε όραμα στην αγία Bridget, η οποία επιθυμούσε να τιμήσει τις πληγές του Ιησού, και εκείνος την παρότρυνε να επαναλαμβάνει καθημερινά δεκαπέντε Πάτερ Ημών και άλλες δεκαπέντε το Χαίρε Μαρία, ώστε μέχρι το τέλος της χρονιάς θα είχε λατρέψει και τιμήσει κάθε τραύμα στο σώμα του. Όποιος πιστός, λοιπόν, έλεγε αυτή την προσευχή κάθε μέρα για ένα χρόνο, δεκαπέντε συγγενικές ή φιλικές του ψυχές θα σώζονταν από τους πόνους του Καθαρηρίου, και δεκαπέντε συγγενείς εν ζωή θα είχαν ένα καλό βίο. Επίσης, όποιος απήγγειλε αυτή την προσευχή καθημερινά θα λάμβανε άφεση αμαρτιών, αλλά και θεραπεία από ασθένειες.⁹¹

Άλλη μία παρόμοιου περιεχομένου προσευχή είναι η *Προσευχή των Παθών* (*Passion prayer*), την οποία συναντάμε σε ένα χειρόγραφο Βιβλίο των Ωρών από τη Φλάνδρα, το οποίο όμως φιλοτεχνήθηκε για αγγλική χρήση. Η προσευχή αυτή είναι μια περισυλλογή πάλι γύρω με τις Πέντε Πληγές του Ιησού, μέσα από τις οποίες ο πιστός ζητά σωτηρία της ψυχής. Η προσευχή αποτελείται από πέντε στίχους οι οποίοι ξεκινάνε με τη φράση Κύριε Ιησού Χριστέ (*Lord Jesus Christ*) κατ' επανάληψη και πριν την εκφώνηση του επόμενου στίχου προσφωνείται η φράση *Πάτερ Ημών και Χαίρε Μαρία*.⁹² Όποιος εκφωνούσε αυτήν την προσευχή καθημερινά θα έχει σαράντα έξι χιλιάδες και είκοσι τρία χρόνια και πενήντα τρεις ημέρες χάρη.

Η προσευχή *O altissima humanitas*, δια χειρός της Agnes Hykeley στο βιβλίο της, που είναι πάλι αφιερωμένη στις Πληγές του Ιησού, υπόσχεται θεία χάρη και επιείκεια. Συγκεκριμένα, όσοι απήγγειλαν την προσευχή, με πραγματική αφοσίωση, μπροστά στην εικόνα της Σταύρωσης, θα είχαν τόση επιείκεια και χάρη, όσα είναι τα «βότσαλα στη θάλασσα και το γρασίδι στη γη».⁹³ Παρόμοια υπόσχεση δίνει και η προσευχή *Most mynest lady* (παράρτημα 5), την οποία συναντάμε στο Βιβλίο των Ωρών της Eleanor Worcester, στην οποία απαριθμούνται οι αρετές της Παρθένου και υποδεικνύεται στον πιστό η απαγγελία της φράσης *Χαίρε Μαρία*, μετά από κάθε αρετή (παράρτημα 4). Αν ο πιστός φέρει στη ζώνη του περγαμηνή με αυτή την προσευχή τότε εξασφαλίζει κάποιες μέρες απελευθέρωσης της ψυχής του από το Καθαρήριο.⁹⁴

Σε ένα Βιβλίο των Ωρών που εξέδωσε ο De Worde, το 1503, συναντάμε τις προσευχές *Avete omnes fideles*, την οποία πιστευόταν ότι είχε συνθέσει ο άγιος Αυγουστίνος,

cordium, O Jhesu regalis virtus, O Jhesu alpha et omega, O Jhesu abyssus profundissime misericordie, O Jhesu veritatis speculum, O Jhesu leo fortissime, O Jhesu unigenite, O Jhesu vitis vera et fecunda. Ch. Scott- Stokes, *Women's Books of Hours in Medieval England*, ό.π., σ. 69-73.

⁹¹ Ch. Scott- Stokes, *Women's Books of Hours in Medieval England*, ό.π., σ. 69.

⁹² Στο ίδιο, 73-74.

⁹³ Στο ίδιο, σ. 75.

⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 75-76.

και την *Domine Jesu Christe qui septem verba*, η οποία ήταν εξίσου δημοφιλής. Το ενδιαφέρον είναι η υπόσχεση που συνόδευε τις προσευχές, σύμφωνα με την οποία «όποιος απήγγειλε αυτές τις προσευχές καθημερινά, γονατιστός, δεν θα πεθάνει χωρίς να εξομολογηθεί, ούτε κάποιος ορατός ή άορατος εχθρός θα μπορέσει να τον βλάψει και η Παρθένος Μαρία θα εμφανιζόταν για να τους συνδράμει στις τελευταίες τους ώρες».⁹⁵ Ας μην ξεχνάμε πως οι ύστερο-μεσαιωνικές κοινωνίες ζούσαν με τον φόβο της στιγμής του θανάτου, καθώς η ψυχή άφηγε το σώμα και γινόταν ευάλωτη. Δαίμονες και άγγελοι την διεκδικούσαν και εκείνη έπρεπε να βρει τον δρόμο προς τη λύτρωση, καθώς μέχρι και τελευταία στιγμή η ψυχή αμφιταλαντευόταν ανάμεσα στην Κόλαση και στον Παράδεισο.⁹⁶ Γι αυτό η σωτηρία της ψυχής, είτε για εκείνους είτε για συγγενικά πρόσωπα, μέσω της προσευχής ήταν από τα βασικότερα μελήματα των πιστών⁹⁷, καθώς ζούσαν σε ένα πνευματικό σύμπαν στο οποίο η Κόλαση ήταν μονόδρομος για τις αμαρτωλές ψυχές.

Δεν υπάρχει, λοιπόν και εδώ, όπως και στην προηγούμενη αναφορά των ξορκιών σαφής διαχωρισμός μεταξύ των λαϊκών δοξασιών και των θρησκευτικών λατρευτικών πρακτικών των ελίτ. Γίνεται, επομένως, εμφανές πως οι πιστοί, ανεξαρτήτου οικονομικής κατάστασης, μοιράζονταν τους ίδιους φόβους και ελπίδες που εν τέλει τους ωθούσαν στην κοινή χρήση προσευχών.

⁹⁵ Fl. Lewis, «“Garnished with glorious tytles”: Indulgences in printed Books of Hours in England», ο.π., σ. 581.

⁹⁶ Richard Wunderli και Gerald Broce, «The Final Moment before Death in Early Modern England», *The Sixteenth Century Journal* 20/2 (1989), σ. 262-263.

⁹⁷ Ch. Scott- Stokes, *Women's Books of Hours in Medieval England*, ό.π, σ. 68 και E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, ο.π., σ. 301.

Κεφάλαιο 3°

Η έλευση της τυπογραφίας

Η πιο σημαντική αλλαγή στα Βιβλία των Ωρών ήλθε με την άφιξη της τυπογραφίας.⁹⁸ Ήδη από τις αρχές του 16° αιώνα, μαζί με τα χειρόγραφα Βιβλία των Ωρών παράγονται και άλλα σε έντυπη μορφή παρέχοντας στις οικογένειες τη δυνατότητα να χρησιμοποιούν και τα δύο.⁹⁹ Αρκετοί, εύποροι κυρίως, πιστοί όπως η Anne Withyrole και η Αικατερίνη της Αραγονίας, είχαν και χειρόγραφα και έντυπα Βιβλία των Ωρών στην κατοχή τους. Το χαμηλό κόστος, αλλά και η αισθητική ορισμένων έντυπων Βιβλίων των Ωρών, τα έκανε ιδιαίτερα ανταγωνιστικά στην αγορά και ειδικά σε σύγκριση με κάποια φτηνά και συνήθως αντιαισθητικά χειρόγραφα. Πριν το 1530 είχαν τυπωθεί περίπου εκατόν είκοσι διαφορετικές εκδόσεις τέτοιων Βιβλίων για την αγγλική αγορά. Οι εκδόσεις αυτές διέφεραν σημαντικά σε εμφάνιση, διακόσμηση, αλλά και τιμές. Κάποια από αυτά τα έντυπα βιβλία είχαν μικρό μέγεθος, όσο δηλαδή το μισό της παλάμης του χεριού μας, χωρίς καμία εικονογράφηση, ενώ άλλα τυπωμένα σε περγαμηνή, θυμίζοντας χειρόγραφα, αποτέλεσαν τις λεγόμενες πολυτελείς εκδόσεις.¹⁰⁰ Το περιεχόμενο τους δεν άλλαζε, καθώς υπήρχε ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο προσευχών που συμπεριλαμβανόταν στις αγγλικές εκδόσεις, ανεξαρτήτου αντιτίμου.¹⁰¹ Οι διαφορές στην τιμή καθορίζονταν από τη διακόσμηση και την πολυτέλεια της έκδοσης.

Όπως προαναφέραμε, οι διαφοροποιήσεις μεταξύ των Βιβλίων των Ωρών αφορούν κυρίως τη διακόσμηση. Για παράδειγμα τα γαλλικά Βιβλία των Ωρών, που παράχθηκαν για την αγγλική αγορά είχαν κυρίως γοτθικό στυλ και διακόσμηση. Η Γαλλία, όπως και οι Κάτω Χώρες είχαν μια εξαιρετική παραγωγή Βιβλίων των Ωρών, τα οποία διακοσμούνταν με ιδιαίτερη λεπτομέρεια και αποτελούσαν αντικείμενα πολυτελείας. Άλλα βιβλία ήταν απλούστερα και δεν ακολουθούσαν την εικονογραφική παράδοση των χειρόγραφων. Αντιθέτως, αποτελούνταν κυρίως από κείμενο και μια διάσπαρτη εικονογράφηση σε κάποιες σελίδες. Τέτοιου είδους απλά Βιβλία των Ωρών παράχθηκαν με στόχο την αγγλική αγορά

⁹⁸ E. Duffy, *Marking the Hours: English People and their Prayers*, ο.π., σ. 121.

⁹⁹ H. Steyn, «The early printed Books of Hours in the Grey Collection in Cape Town: evidence of an information revolution», ο.π., σ.288.

¹⁰⁰ E. Duffy, *Marking the Hours: English People and their Prayers*, ο.π., σ. 121- 122 και H. Steyn, «The early printed Books of Hours in the Grey Collection in Cape Town: evidence of an information revolution», ο.π., σ.276.

¹⁰¹ E. Duffy, *Marking the Hours: English People and their Prayers*, ο.π., σ. 126.

κατά τη βασιλεία του Ερρίκου 'Η' της Αγγλίας. Οι άγγλοι τυπογράφοι επέλεξαν κυρίως την παραγωγή τέτοιων απλών Βιβλίων, χωρίς πολυτέλειες, καθώς απευθύνονταν σε μικρότερο αναγνωστικό κοινό και η αγγλική αγορά ήταν σαφώς μικρότερη από την αντίστοιχη γαλλική.¹⁰²

Ο Wynken de Worde υπήρξε άλλος ένας τυπογράφος ο οποίος παρήγε εξαιρετικά βιβλία με απλό και μοντέρνο στυλ, απομακρυσμένος τελείως από το διακοσμητικό στυλ των χειρόγραφων. Ο ίδιος συνεργάστηκε με τον William Caxton, έμπορο, διπλωμάτη και συγγραφέα, ο οποίος θεωρήθηκε πως εισήγαγε το πρώτο τυπογραφικό πιεστήριο στην Αγγλία. Ιδιαίτερα γνωστό είναι το Βιβλίο των Ωρών που περιλαμβάνει την προσευχή *The Oes of St Brigid* μεταφρασμένη στα αγγλικά από τον ίδιο τον Caxton υπό την αιγίδα της Ελισάβετ της Υόρκης, συζύγου του Ερρίκου Ζ' της Αγγλίας και της μητέρας του Μαργαρίτας Μπωφόρ.

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1520, στις απαρχές της Μεταρρύθμισης, το πιο παραγωγικό τυπογραφείο, του οποίου τα Βιβλία των Ωρών κατέκλυζαν τις αγορές, ήταν αυτό του Γάλλου Francois Regnault. Ο Regnault εξέδιδε βιβλία προσευχών για την Γαλλία, αναλάμβανε και την εκτύπωση για άλλες περιοχές, όπως η Αγγλία, η Ισπανία και η Αμβέρσα.¹⁰³ Το διάστημα μεταξύ 1526-1538, ο εκδότης Francois Regnault θα κυριαρχήσει στην αγγλική αγορά Βιβλίων των Ωρών, εκδίδοντας βιβλία για κάθε γούστο και τσέπη. Σχεδόν σαράντα διαφορετικές εκδόσεις αποδίδονται στον ίδιο.¹⁰⁴ Όλες οι εκδόσεις του κινούνταν γύρω από ένα κοινό περιεχόμενο. Από το 1529 και εξής, η μόνη διαφορά που εντοπίζεται στα περιεχόμενα των Βιβλίων των Ωρών που εξέδιδε ο Regnault είναι η εισαγωγή κάποιων στοιχείων στην αγγλική γλώσσα. Συγκεκριμένα, εισήχθη η προσευχή “*God be in my head*”, ένα αγγλικό ημερολόγιο, το ποίημα “*The days of the Week Moralised*”, ένα εγχειρίδιο οδηγιών για μια ενάρετη ζωή μεταφρασμένη από τον Γάλλο Jean Quentin με τίτλο “*The Maner to live well devoutly and salutaryly aimed at persones of mean estate*”, μια σειρά αγγλικών προσευχών για τη στιγμή του θανάτου και για τη θεία λειτουργία και τέλος μια προσευχή προετοιμασίας για την εξομολόγηση με τίτλο “*Η Μορφή της Εξομολόγησης*”.

Η εικονογράφηση των Βιβλίων του αποτελούσαν κυρίως από βιβλικά θέματα όπως η Άμωμος Σύλληψη και σκηνές από το Καθαρήριο, κυρίως συνοδευτικά της *Λειτουργίας των Νεκρών* (Office of the Dead). Εντυπωσιακή είναι η απεικόνιση της αγίας Μπριγκίτα της

¹⁰² Στο ίδιο, σ. 132-133.

¹⁰³ Fl. Lewis, «“Garnished with glorious tytles”: Indulgences in printed Books of Hours in England», ο.π., σ. 586.

¹⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 124.

Σουηδίας, που αναπαρίσταται γονατιστή να απαγγέλει την προσευχή *Fifteen Oes*¹⁰⁵, ενώ βιώνει ένα όραμα με τον Ιησού, ως ένδειξη ευλάβειας και σεβασμού στο πρόσωπό του.

Εξαιρετικά ενδιαφέροντα είναι η παρατήρηση πως τα πιο πολυτελή Βιβλία των Ωρών που εξέδωσε ο Regnault, δεν περιελάμβαναν σχεδόν καθόλου υλικό στην καθομιλουμένη αγγλική, εν αντιθέσει με τα μικρότερα βιβλία που εξέδιδε ο ίδιος. Αυτά τα μικρότερα και φθηνότερα βιβλία, με πλούσιο υλικό στα αγγλικά ήταν περισσότερο δημοφιλή. Ανάμεσα στο 1529 και 1538 ο Regnault τύπωσε τέσσερις τετράδιπλες εκδόσεις των Ωρών του *Sarum* (*Sarum Horae*), καθώς και είκοσι τρεις σε μικρότερο μέγεθος, οι οποίες και έγιναν το βασικό του προϊόν πώλησης.¹⁰⁶ Σε αυτά, εκτός από την κλασική εικονογράφηση, συναντάμε και εικόνες από την *Αποκάλυψη*¹⁰⁷ του Α. Dürer. Συγκεκριμένα, περιλαμβάνεται, σε συνδυασμό με το κείμενο *The Hours of the Cross*, η εικόνα του Ιησού ανάμεσα σε κηροπήγια. Αυτή η δυνατότητα εικονογράφησης, που γεννιέται με την έλευση της τυπογραφίας μετατρέπει πλέον τα Βιβλία των Ωρών και σε φορείς μετάδοσης και εκλαΐκευσης της «ψηλής» κουλτούρας.¹⁰⁸ Καθώς, πλέον, με ένα χαμηλό αντίτιμο, θα μπορούσε κάποιος να έχει πρόσβαση και σε δημοφιλή έργα τέχνης.

Ακόμη, άλλο ένα χαρακτηριστικό δείγμα της δουλειάς του είναι το Βιβλίο των Ωρών που συντρόφευε τον Thomas More κατά την φυλάκισή του στον Πύργο του Λονδίνου. Το Βιβλίο του ήταν ιδιαίτερα μινιμαλιστικό, με απλό κείμενο και λίγες, απλές εικόνες. Η θεματολογία των ψαλμών ήταν η συνηθισμένη, όπως και οι *Ώρες της Παρθένου*, οι οποίες ακολουθούσαν τη συνήθη σειρά, από τη σύλληψη του Ιησού και περιλαμβανόταν και η αγαπημένη προσευχή *Fifteen Oes of St Brigid*, καθώς και μια *Μορφή της Εξομολόγησης* (Form of Confession), απαραίτητη για κάθε πιστό που επιθυμούσε να εξομολογηθεί τις αμαρτίες του. Εν τούτοις, αναφορικά με την εικονογράφηση του προκειμένου Βιβλίου των Ωρών, συναντάται μόνο μια διαφοροποίηση στην εικόνα που αναπαριστά τη *Φυγή στην Αίγυπτο*, καθώς αντικαθίστανται από εκείνη της *Κρίσης του Σολομώντος*. Επίσης, οι παραδοσιακές εικόνες του *Ενταφιασμού του Χριστού* και της *Στέφης της Παρθένου*, έχουν αντικατασταθεί από τη θρυλική σκηνή των Αποστόλων στην κηδεία της Παρθένου Μαρίας.¹⁰⁹ Αυτή εναλλαγή της ακολουθίας των εικόνων είναι χαρακτηριστικό των βιβλίων του Regnault. Φυσικά, όπως προαναφέραμε η επιλογή και ο αριθμός των εικόνων ποίκιλλε αναλόγως το αντίτιμο.

¹⁰⁵ Charity Meier-Ewert, «A Middle English Version of the "Fifteen Oes"», ο.π., σ.355.

¹⁰⁶ E. Duffy, *Marking the Hours: English People and their Prayers*, ο.π., σ. 126-127.

¹⁰⁷ Το 1498 ολοκλήρωσε την πρώτη σημαντική σειρά ξυλογραφιών με γενικό τίτλο *Αποκάλυψη*. Η σειρά περιλάμβανε συνολικά δεκαπέντε έργα, μεταξύ αυτών οι *Τέσσερις ιπότες της Αποκαλύψεως* και το *Ανοιγμα της έκτης σφραγίδας*.

¹⁰⁸ E. Duffy, *Marking the Hours: English People and their Prayers*, ο.π., σ. 129.

¹⁰⁹ E. Duffy, *Marking the Hours: English People and their Prayers*, ο.π., σ. 138.

Οι μετέπειτα εκδόσεις του Regnault ακολούθησαν την κλασική δομή των Ωρών, ήταν αρκετά πλούσια διακοσμημένες και ο ίδιος δεν παρέλειψε να συμπεριλάβει και προσευχές στην καθομιλουμένη όπως τις “*Days of the week moralized*”, “*The Manner to live well*” του Jean Quentin, μια ιδιαίτερα δημοφιλή σύνοψη της πίστης επονομαζόμενη “*The verytees of Mayster John Gerson*” και έναν οδηγό για το μυστήριο της εξομολόγησης.¹¹⁰

¹¹⁰ Στο ίδιο, ο.π., σ. 138-139.

Κεφάλαιο 4^ο

Η έλευση της Μεταρρύθμισης: αλλαγές στα ήδη υπάρχοντα χειρόγραφα/ έντυπα Βιβλία των Ωρών

Τα Βιβλία των Ωρών μεταβλήθηκαν σημαντικά κατά την περίοδο της Μεταρρύθμισης, καθώς αυξάνεται σημαντικά σε αυτά ο αριθμός των αγγλικών μεταφράσεων και προσευχών, ενώ προστίθενται και αφαιρούνται κάποιες προσευχές. Τα Βιβλία των Ωρών δεν καταργήθηκαν από τους μεταρρυθμιστές, αλλά χρησιμοποιήθηκαν εκτενώς για να διογκώσουν τη συμμετοχή των πιστών στη λατρεία και στην εξοικείωση των θεμάτων της Βίβλου, ώστε να γίνεται κατανοητός σε όλους ο λόγος του Θεού. Αυτή η ακριβώς και η επιμονή στην κατανόηση του λόγου του Θεού αποτέλεσε κεντρικό στοιχείο των λουθηρανικών διδαχών, οι οποίες προέτασσαν την αλήθεια των Γραφών και αποκήρυτταν την πρωτοκαθεδρία του Πάπα. Ο πιστός όφειλε να «εκπαιδευτεί» ώστε να ερμηνεύει και να κατανοεί μόνος του τις Γραφές.

Επομένως, τον 16^ο αιώνα στην Αγγλία, με την διάδοση της τυπογραφίας και την έλευση της Μεταρρύθμισης πραγματοποιείται μια αύξηση στη κυκλοφορία των εγχειριδίων ιδιωτικής λατρείας γενικότερα και των Βιβλίων των Ωρών ειδικότερα.¹¹¹ Η *Λειτουργία των Ωρών*, λοιπόν, δεν καταργήθηκε από τους μεταρρυθμιστές, επιχειρήθηκε όμως μια «συμπύκνωση» των Ωρών και αρκετές προσευχές συγχωνεύτηκαν. Συνένωσαν τις ώρες Matins, Lauds και Prime, σε μια λειτουργία με μια πρωινή προσευχή, διατηρώντας το όνομα Matin (Ορθρος). Οι Vespers και Compline συνενώθηκαν για να κάνουν μια απογευματινή προσευχή ή οποία διατήρησε και αυτή το όνομα Evensong (Απόδειπνο).¹¹²

Μέχρι το 1530 όλες αυτές οι δημοφιλείς προσευχές, τις οποίες οι ιδιοκτήτες των χειρόγραφων αντέγραφαν στο περιθώριο των Βιβλίων τους, έγιναν πλέον αναπόσπαστο κομμάτι του περιεχομένου των Βιβλίων των Ωρών. Οι απαιτήσεις της αγοράς είχαν πλέον αυξηθεί, οπότε και το περιεχόμενο του Βιβλίου των Ωρών έπρεπε να διευρυνθεί. Οι αγοραστές απαιτούσαν περισσότερο χρώμα και μεγαλύτερη ποικιλία προσευχών και

¹¹¹ D. Siegenthaler, «Popular Devotion and the English Reformation: The Case of "Ave Maria"», *Anglican and Episcopal History* 61/1 (1992), σ. 1.

¹¹² D. J. Griminger, «Lutherans and Anglicans: Changing Times and the Liturgy of the Hours in Early American Lutheranism», ο.π., σ.181-185.

θαυματουργών υποσχέσεων, τα οποία περιλαμβάνονταν τώρα στα αγγλικά και στόχευαν στην ανακούφιση από τις δυσκολίες της καθημερινότητας και από την απειλή ενός ξαφνικού θανάτου που ταλάνιζε τους ανθρώπους της εποχής. Κατά την περίοδο των Τυδώρ οι προσευχές αυτές, ειτός από την ανακούφιση είχαν ως σκοπό και την ηθική πειθάρχηση των πιστών. Τη δεκαετία του 1530 και πλέον υπό την επιρροή της Μεταρρύθμισης, τα Βιβλία των Ωρών εκδίδονταν στην πλειοψηφία τους στην αγγλική γλώσσα και συμπεριελάμβαναν ηθικές διδαχές. Ήδη από τις αρχές του 16ου αιώνα οι λατινικές προσευχές συνοδεύονταν και από μια μετάφραση στα αγγλικά, με σκοπό την κατανόηση των στίχων. Παρά όμως το ηθιολογικό περιεχόμενο, δεν έχασαν την αγωνία για τη μεταθανάτια ζωή.

Η σημαντική αλλαγή στα Βιβλία των Ωρών θα έρθει το 1534 μετά τη ρήξη με τη Ρώμη, όταν θεσπίζεται η Πράξη της Ανώτατης Κυριαρχίας και ο άγγλος μονάρχης λαμβάνει επιπλέον τον τίτλο του επικεφαλής της Αγγλικής Εκκλησίας. Το γεγονός πως ήταν τόσο ευρέως διαδεδομένα θα τα μετατρέψει σε πεδίο συγκρούσεων. Ο βασιλιάς της Αγγλίας Ερρίκος Η', λόγω του ενδιαφέροντος του για την Anne Boleyn, η οποία όμως αρνιόταν να γίνει ερωμένη του, προκάλεσε την έναρξη της διαδικασίας περί ακύρωσης του γάμου του με την Αικατερίνη, η οποία ξεκίνησε επισήμως ένα χρόνο αργότερα και προμήνυε μία σκληρή διαπραγμάτευση με τη Ρώμη.¹¹³

Στις 9 Ιουνίου του 1535, με βασιλικό διάταγμα, καταργείται η οποιαδήποτε δικαιοδοσία του Πάπα στην Αγγλία.¹¹⁴ Μαζί με αυτό το διάταγμα, ειτός από τον αναθεματισμό του ίδιου του Πάπα, προστάζεται και η κατάργηση όλων των προσευχών και βιβλίων στις οποίες αναφέρεται ο επίσκοπος της Ρώμης. Οτιδήποτε πλέον συνδεόταν με την απρεπή και σοβαροφανή μεγαλοπρέπεια του Πάπα έπρεπε να καταργηθεί και να εξαλειφθεί από παντού.¹¹⁵ Ως αποτέλεσμα, όλα τα έντυπα Βιβλία των Ωρών, με αναφορές στον Πάπα και διακοσμημένα με περίσσεια πολυτέλεια καθίσταντο αυτομάτως παράνομα και η παραγωγή και η πώληση τους μειώθηκε αυτόματα. Παρότι όμως, το όνομα του Πάπα καθίστατο απαγορευμένο, οι πιστοί επιθυμούν ακόμα την κατοχή παραδοσιακών Βιβλίων των Ωρών. Με βασιλικό διάταγμα το Νοέμβριο του 1538 διατάχθηκε και η καταστροφή όλων των εικόνων του Th. Becket, καθώς επίσης και όλοι οι ύμνοι και οι προσευχές προς τιμήν του έπρεπε να διαγραφούν,¹¹⁶ αφού η αγιοποίηση του Th. Becket δυσχερατούσε

¹¹³ Chr. Haigh, Introduction στο Chr. Haigh (επιμ.), *The English Reformation Revised*, Νέα Υόρκη, Cambridge University Press, 1987, σ. 10.

¹¹⁴ A. Rytie, *The Gospel and Henry, Evangelicals in the Early English Reformation*, Νέα Υόρκη, Cambridge University Press, 2003, σ. 14.

¹¹⁵ E. Duffy, *Marking the Hours: English People and their Prayers*, ο.π., σ. 149.

¹¹⁶ Στο ίδιο, σ. 150. Ο Th. Becket, ο οποίος είχε αγιοποιηθεί από την ρωματοκαθολική εκκλησία τον 12ο αιώνα, λόγω της αντίστασης που επέδειξε στην πολιτική του βασιλιά της Αγγλίας Ερρίκο Β' και της

προφανώς τον Ερρίκο. Το 1538, μια βασιλική επιτροπή θα επισκεφθεί τον βωμό του αγίου Th. Becket στον καθεδρικό ναό του Canterbury, όπου θα λεηλατήσει τον τύμβο του αγίου και θα διαλύσει τα λείψανα του. Ο Th.Becket, λοιπόν, δεν θεωρούνταν πλέον άγιος και απαγορεύθηκε η τοποθέτηση του ονόματος του στο εκκλησιαστικό ημερολόγιο.¹¹⁷

Οι πιστοί, αλλά και εκδότες όφειλαν να προσαρμοστούν στα νέα διατάγματα. Για παράδειγμα σε ένα βιβλίο της οικογένειας Robert, η γιορτή προς τιμήν του Becket διαγράφηκε από το ημερολόγιο και η λέξη Πάπας αντικαταστάθηκε από τη λέξη επίσκοπος. Άλλοι ιδιοκτήτες έκαναν πιο ριζικές αλλαγές. Ο ιδιοκτήτης ενός άλλου βιβλίου, άφησε ανέγγιχτη την εικόνα του Th.Becket, αλλά αφαιρέσε την προσευχή που τη συνόδευε. Σχετικά παραδείγματα υπάρχουν και στα Βιβλία των Ωρών, όπου αρκετοί ιδιοκτήτες αφαιρέσαν τις αναφορές στον Th.Becket.¹¹⁸ Και στο Βιβλίο των Ωρών της οικογένειας Braddyll αφαιρέθηκε η γιορτή του από το ημερολόγιο, καθώς και άλλα ονόματα αγίων από τους Ψαλμούς και τη Λιτανεία.¹¹⁹ Μαζί με τα δύο αυτά ονόματα αφαιρέθηκαν και αρκετές πολυτέλειες από τα χειρόγραφα και τα έντυπα Βιβλία των Ωρών. Επίσης, διαγράφηκαν και αρκετοί ύμνοι, προσευχές και απεικονίσεις της Παρθένου Μαρίας και ειδικά το *Salve Regina*. Επιπλέον, στο Βιβλίο των Ωρών της οικογένειας Braddyll μια απεικόνιση της Παρθένου με το Βρέφος θα αφαιρεθεί με προσοχή από την σελίδα.¹²⁰

Το ζητούμενο εν προκειμένω είναι το πώς θα μπορούσαμε να ερμηνεύσουμε αυτές τις αλλαγές. Θα μπορούσαμε ίσως να τις θεωρήσουμε ως επακόλουθο της διάδοσης και σταδιακή εδραίωση των ιδεών της μεταρρύθμισης; Ή απλώς ως επιβαλλόμενες από τα πάνω αλλαγές, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν στα πλαίσια της υπακοής και υπό ένα καθεστώς φόβου και τρομοκρατίας; Το μόνο σίγουρο πάντως είναι η άμεση ανταπόκριση των πιστών στις εντολές του Ερρίκου. Σε ένα Βιβλίο των Ωρών, το οποίο βρίσκεται τώρα στη βιβλιοθήκη Bodleian¹²¹, κάποιος είχε γράψει σε ένα λευκό φύλλο μέσα στο βιβλίο τη φράση «Απαρνούμαι εντελώς και αφαιρώ το όνομα του Πάπα», η οποία ίσως υποδηλώνει κάτι

δολοφονίας του. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. James W. Alexander, *The Becket Controversy in Recent Historiography*, *Journal of British Studies* 9/2 (1970), σ. 1-26.

¹¹⁷ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, ο.π., σ. 168.

¹¹⁸ Με επίσημο βασιλικό διάταγμα το 1539 απαγορευόταν πλέον η αναφορά του ονόματος του Th. Becket, ο οποίος είχε αγιοποιηθεί από την ρωμαιοκαθολική εκκλησία τον 12ο αιώνα, λόγω της αντίστασης που επέδειξε στην πολιτική του βασιλιά της Αγγλίας Ερρίκο Β' και της δολοφονίας του. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. James W. Alexander, «The Becket Controversy in Recent Historiography», *Journal of British Studies* 9/2 (1970), σ. 1-26.

¹¹⁹ Michael G. Brennan, «The Book of Hours of the Braddyll Family of Whalley Abbey», *The Historic Society of Lancashire and Cheshire* 146 (1996), σ.14-15.

¹²⁰ Στο ίδιο, σ. 15-16.

¹²¹ Η βιβλιοθήκη Bodleian είναι η βασική βιβλιοθήκη για έρευνα στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, μια από τις παλαιότερες στην Ευρώπη και δεύτερη σε μέγεθος στο Ηνωμένο Βασίλειο.

παραπάνω από απλή συμμόρφωση στις εντολές του βασιλικού διατάγματος.¹²² Ο Edmund Church, από την πόλη Ipswich, ο οποίος είχε στην κατοχή του ένα χειρόγραφο Βιβλίο των Ωρών¹²³, αφαίρεσε το όνομα του Th.Becket από το ημερολόγιο, καθώς και οποιαδήποτε αναφορά στον ίδιο από τις *Ώρες της Παρθένου*, αλλά και ακόμα και από την *Ακολουθία των Αγίων* (*Litany of the Saints*). Μάλιστα στο τέλος του Βιβλίου έγραψε: *Ο Θεός ας σώζει τον Βασιλιά* (*God save the kynge*).

Ένας άλλος ιδιοκτήτης ενός φθηνού έντυπου Βιβλίου των Ωρών του εκδότη Fr. Regnault, το οποίο βρίσκεται και αυτό στη βιβλιοθήκη Bodleian, όχι μόνο διέγραψε τις γιορτές του Th. Becket, αλλά αφαίρεσε και τη λέξη Καθαρήτριο από μία λίστα με τις *Christian verities*. Η Εκκλησία της Αγγλίας υπό το καθεστώς του Ερρίκου συνέχισε κανονικά τις προσευχές προς τιμήν των νεκρών, ωστόσο απαγορεύτηκε η χρήση της έννοιας του *Καθαρητρίου* από την εκκλησιαστική Σύνοδο του Canterbury με τα *Δέκα Άρθρα* του 1536. Επίσης, ο ίδιος ιδιοκτήτης προσεκτικά διέγραψε τη λέξη *πάπας* και την αντικατέστησε με τη λέξη *επίσκοπος*, όπως και τις αναφορές σε ηγούμενους *από την Ακολουθία των Αγίων* (*Litany of the Saints*), πιθανόν ως επακόλουθο της σταδιακής διάλυσης των μοναστηριών στην οποία θα προέβαινε ο Ερρίκος. Κατά την τριετία 1536-1539, θεσπίστηκαν διατάγματα από το αγγλικό Κοινοβούλιο, που προέβλεπαν την κατάλυση των Μονών σε μια προσπάθεια θεμελίωσης του Προτεσταντισμού.

Από την άλλη πλευρά, όμως, σε πολλά βιβλία οι διαγραφές δεν ήταν συστηματικές, αλλά κάπως πρόχειρες και επιφανειακές. Για παράδειγμα αναφορικά με τον Th.Becket μπορεί να αφαιρούταν η καθιερωμένη ημέρα εορτασμού προς τιμήν του αγίου από το Δεκέμβρη, αλλά παρέμενε ανέγγιχτη εκείνη της 7^{ης} Ιουλίου.¹²⁴ Σε κάποια βιβλία διαγράφηκαν και οι προσευχές προς τιμήν του, ενώ σε άλλα παρέμειναν ανέγγιχτες.¹²⁵ Επομένως, κάποιες αλλαγές στα Βιβλία των Ωρών, αποτέλεσαν δείγμα σεβασμού στις εντολές του βασιλιά και όχι θρησκευτικής μεταστροφής. Ακόμη και αρκετά συντηρητικοί κάτοχοι Βιβλίων των Ωρών δέχθηκαν να πραγματοποιήσουν κάποιες αλλαγές προς τιμήν του καθεστώτος.

¹²² E. Duffy, *Marking the Hours: English People and their Prayers*, ο.π., σ. 155.

¹²³ Αρχικά το Βιβλίο αυτό είχε φιλοτεχνηθεί για τη Δούκισσα του Exeter και δεν αναφέρεται το πώς βρέθηκε στην κατοχή του.

¹²⁴ Οι μοναχοί φοβήθηκαν μια πιθανή κλοπή των λειψάνων του αγίου και δρομολόγησαν τη μεταφορά τους. Τα λείψανα του θεωρήθηκαν θαυματουργά και αποτέλεσαν τόπο λατρείας, έως την καταστροφή τους τον 16^ο αιώνα. Από το 1220 και μετά τα λείψανα του μεταφέρθηκαν σε νέο βωμό εντός του καθεδρικού ναού. Από τότε και στο εξής υπήρχαν δύο εορτές προς τιμήν του αγίου · η μια ήταν τη μέρα του θανάτου του (29 Δεκεμβρίου) και η άλλη τη μέρα της “μεταφοράς” του (7 Ιουλίου). R. E. Scully, «The Unmaking of a Saint: Thomas Becket and the English Reformation», *The Catholic Historical Review* 86 (4) 2000, σ. 583.

¹²⁵ E. Duffy, *Marking the Hours: English People and their Prayers*, ο.π., σ. 155.

Παράδειγμα αυτού αποτελεί ένα έντυπο Βιβλίο των Ωρών, το οποίο ανήκε σε μια πρώην κυρία επί των τιμών της Αικατερίνης της Αραγονίας και στη συνέχεια βρέθηκε στην κατοχή του Sir Robert Dimock. Οι κάτοχοι αυτού του Βιβλίου, όπως και η δομή του, υποδηλώνουν ξεκάθαρα την εναντίωση στο καθεστώς του Ερρίκου. Παρόλα αυτά και από εδώ αφαιρέθηκε η λέξη πάπας, αλλά και η γιορτή του Th.Becket από το ημερολόγιο. Λιριβώς οι ίδιες αλλαγές παρατηρούνται και στο Βιβλίο των Ωρών του Sir Adrian Fortescue, ο οποίος το 1539 αποκεφαλίστηκε με την κατηγορία της προδοσίας και της συνομοσίας κατά του καθεστώτος του Ερρίκου. Ο ίδιος μάλιστα οσιοποιήθηκε από την Καθολική Εκκλησία.¹²⁶

Ο Robert Wilkes, ιδιοκτήτης ενός Βιβλίου των Ωρών, ήταν σίγουρα Καθολικός, καθώς αντέγραφε επικλήσεις στην Παρθένο Μαρία στο Βιβλίο του και μάλιστα αντικαθιστούσε ιδιογράφως όσες λατινικές προσευχές δεν φαινονταν καθαρά, λόγω φθοράς των σελίδων από τη χρήση. Ακόμη, λοιπόν, και ο Robert Wilkes, ο οποίος φαινόταν ιδιαίτερα πιστός Καθολικός, διέγραψε προσεκτικά το όνομα του πάπα, καθώς και του Th. Becket όπου εμφανιζόταν. Το Βιβλίο αυτό εμπεριείχε επίσης μια έντυπη εκδοχή του *Jesus Psalter*, μια ικετευτική προσευχή με επαναλαμβανόμενες επικλήσεις με τα εξής λόγια « *δείξε έλεος στις ψυχές στο καθαρτήριο, για το βαρύ σου Πάθος σε ικετεύω, και επικαλούμενος το δοξασμένο όνομά σου, Ιησού.* Ο Wilkes διέγραψε τη λέξη καθαρτήριο, όπου εμφανιζόταν, παρόλο που μετέτρεπε την προσευχή σε μια ανούσια ικεσία .

Με παρόμοιες αλλαγές συναντάμε και άλλα τέτοια Βιβλία των Ωρών.¹²⁷ Σε ένα Βιβλίο των Ωρών, το οποίο βρίσκεται τώρα στο Μουσείο Fitzwilliam, το όνομα του Πάπα και αυτού του Th.Becket παρέμειναν ανέγγιχτα, όμως η λέξη καθαρτήριο αφαιρέθηκε. Κάποιος από τους προγενέστερους πιθανόν ιδιοκτήτες του Βιβλίου είχε συμπεριλάβει μια περίτεχνη επικεφαλίδα στο Βιβλίο, η οποία ανέφερε συγκεκριμένα πως οι επτά επαναλήψεις τη λειτουργίας σε συνδυασμό με δωρεές και φιλανθρωπίες θα εξασφάλιζαν την απελευθέρωση από το καθαρτήριο κάποιου σημαντικού φίλου του. Ό μετέπειτα ιδιοκτήτης του Βιβλίου, τη δεκαετία του 1530, άφησε ανέγγιχτη την επικεφαλίδα, όμως διέγραψε προσεκτικά τη λέξη καθαρτήριο.¹²⁸

Αυτά όλα τα παραδείγματα για άλλη μια φορά υποδεικνύουν ξεκάθαρα την υπακοή στις βασιλικές διαταγές. Δεν είναι στοιχεία που υποδηλώνουν πως το μεταρρυθμισμένο δόγμα είχε αγγίξει τις ψυχές των κατόχων των Βιβλίων των Ωρών. Ένα τέτοιο συμπέρασμα θα ήταν επίφοβο. Από την άλλη, βέβαια, ένα τέτοιο Βιβλίο θα ήταν ίσως και το πιο

¹²⁶ Στο ίδιο, σ. 156.

¹²⁷ E. Duffy, *Marking the Hours: English People and their Prayers*, ο.π., σ. 158.

¹²⁸ E. Duffy, *Marking the Hours: English People and their Prayers*, ο.π., σ. 158.

ακατάλληλο σημείο αναζήτησης στοιχείων που υποδεικνύουν τη σταδιακή εδραίωση του Προτεσταντισμού. Τα Βιβλία αυτά ήταν ξεκάθαρα βιβλία προσευχών αφιερωμένα στην Παρθένο ή σε άλλους αγίους, στους νεκρούς και στα Πάθη του Χριστού. Ήταν κυρίως λατρευτικά αντικείμενα, τα οποία πρέσβευαν αρχές τις οποίες οι Προτεστάντες αποποιούνταν. Αν κάποιος κάτοχος Βιβλίου των Ωρών γινόταν Προτεστάντης πιθανόν θα σταματούσε να χρησιμοποιεί ένα τέτοιο βιβλίο, παρά θα άφηγε ενδείξεις της μεταστροφής του στις σελίδες του. Βέβαια μια θρησκευτική μεταστροφή δεν γίνεται ποτέ με όρους μαθηματικής ακρίβειας · δηλαδή με στροφή εκατόν ογδόντα μοιρών. Είναι μια σταδιακή διαδικασία, την οποία αν κοιτάζουμε προσεκτικά μπορούμε να εντοπίσουμε τα ίχνη της.

Αν και δεν μπορούμε να ισχυριστούμε μια ταχύρρυθμη και συνολική στροφή των πιστών προς τις προτεσταντικές ιδέες, δεν μπορούμε να παρακάμψουμε τη δημιουργία υβριδικών Βιβλίων των Ωρών, τα οποία υποδηλώνουν την επιρροή που άσκησαν οι θρησκευτικές μεταρρυθμίσεις στους πιστούς, αλλά και μια επερχόμενη στροφή τους προς τις προτεσταντικές διδαχές. Ένα εξαιρετικό παράδειγμα αποτελεί το Βιβλίο των Ωρών του John Brygandyne, ενός λονδρέζου κληρικού, με πτυχίο θεολογίας από το πανεπιστήμιο του Cambridge και εν ενεργεία κληρικού στην ενορία St Benet Gracechurch την περίοδο 1543-1559, ο οποίος βίωσε όλες τις μεγάλες θρησκευτικές αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν τα έτη αυτά. Το Βιβλίο των Ωρών, βάσει των ημερολογιακών καταγραφών και του εναλλασσόμενου γραφικού χαρακτήρα, προφανώς δόθηκε σε κάποιον άλλον ενορίτη και χρησιμοποιήθηκε αρκετά, καθώς έχει πολλές προσευχές στην καθομιλουμένη, οι οποίες προστέθηκαν χειρόγραφα στα περιθώρια και στις κενές σελίδες του Βιβλίου. Κάποιες από αυτές είναι μεταφράσεις λατινικών προσευχών απευθυνόμενες στην Παρθένο Μαρία, ενώ υπάρχει και η μετάφραση του ύμνου *Gloriosa Domina*:

Gloriosa flower of madhed,
On the stares inthronysed
Thy holy brestes have nourished
That lorde that hath the created...¹²⁹

Από αυτές τις μεταφράσεις είναι εμφανές πως ο κάτοχος δεν είχε αποκηρύξει τη λατρεία της Παρθένου. Οι προσευχές αυτού του Βιβλίου των Ωρών ανταποκρίνονταν στη νέα μετάφραση του *Sarum*, η οποία είχε καθιερωθεί μετά από μια βασιλική διακήρυξη του 1535. Αλλά ο Brygandyne ή ο ενορίτης του εκσυγχρόνισαν το Βιβλίο των Ωρών, δηλαδή όχι μόνο πρόσθεσαν τις εγκεκριμένες νέες μεταφράσεις, αλλά πρόσθεσαν και δικές τους άλλες προσευχές στην καθομιλουμένη. Οι προσευχές αυτές θύμιζαν πολύ την αγγλική

¹²⁹ E. Duffy, *Marking the Hours: English People and their Prayers*, ο.π., σ. 160.

μετάφραση της προσευχής *The Oes of St Brigid*. Τέτοιου τύπου μεταφρασμένες προσευχές ήταν ιδιαίτερα συνήθεις τις δεκαετίες του 1530-1540 σε συλλογές όπως το *Paradise of Souls*, μια πρόσμιξη δηλαδή παραδοσιακών και μεταρρυθμισμένων προσευχών. Ένα παράδειγμα αυτών :

O good Lorde Jhus, remember thy inestimable love
tha thou being equall in glory with father in
hevyn wast content to take upon the all our myster
wch we wer cast into by the original offence of
Adam. Thou sufferyd pacyently hungere and weryness
pensiveness of mynd, rebukes, all paynefulness
and at laste, the moste shamefull dethe that cold
be...¹³⁰

Κάποιες από τις προσευχές, όπως η παραπάνω, αλλά και αυτή που απευθύνεται στον φύλακα άγγελο του δεν μπορούν να θεωρηθούν προτεσταντικές. Ο Brygandyne ή ο ενοριτής του, πάντως , διέγραψαν το όνομα του Th.Becket, όπως άρμοζε και προσέθεσαν ένα κολλημένο φύλλο από πάνω, για να το αντικαταστήσουν με προσευχές για πριν το γεύμα και τον ύπνο. Φυσικά, αυτό το φύλλο χαρτιού έχει χαθεί, αλλά τα περιθώρια του είναι εμφανή στην σελίδα, καθώς και λίγες αράδες της επικεφαλίδας και της τελευταίας φράσης της προσευχής (So be it) έχουν παραμείνει.¹³¹ Αλλά οι περισσότερες προσευχές είναι αφιερωμένες στην ψυχή αυτού που προσεύχεται και στον Χριστό. (παράρτημα 6). Όλες αυτές οι προσευχές φέρουν το θρησκευτικό ιδίωμα της δυναστείας των Τυδώρ, δεν θα μπορούσαν, ωστόσο κάτι τέτοιο δεν τις καθιστά αμιγώς προτεσταντικές. Υπάρχει, όμως μια προσευχή στο παρόν Βιβλίο των Ωρών, η οποία υποδεικνύει μια πιθανή μεταστροφή:

When thou salt do any good worke saye
O good lorde, as thou didi exercise thiselfe in labours
of charite and brynyng love whilst thou livid
emongst men and yet continually dothe, in like
anner for the love that I have to thee, I to (sic)
all.

¹³⁰ E. Duffy, *Marking the Hours: English People and their Prayers*, ο.π., σ. 161.

¹³¹ E. Duffy, *Marking the Hours: English People and their Prayers*, ο.π., σ. 160.

Η παραπάνω προσευχή δεν είναι σίγουρα αμιγώς προτεσταντική υποδεικνύει όμως τη σημασία της αγαθοεργίας και της φιλανθρωπίας, όχι ως πράξεις συγχώρεσης αμαρτιών ή ως εγγύηση μιας θέσης στον παράδεισο, αλλά ως πράξεις μίμησης της φιλανθρωπίας του Χριστού και της αγάπης προς αυτόν.¹³² Οι προτεσταντικές διδαχές εξάλλου υποδεικνύουν ότι η πίστη στον Χριστό μονάχα είναι αρκετή για την αιώνια σωτηρία και ότι η διάπραξη καλών έργων επιβεβαιώνει την πίστη σε αυτόν και τη διδασκαλία Του.

Μια βασιλική διακήρυξη τον Νοέμβριο του 1538 απαγόρευε τους σχολιασμούς στο περιθώριο των λατρευτικών βιβλίων, τους ειδικούς προλόγους, ενώ απαιτούσε επίσης και την καταστροφή όλων των απεικονίσεων του Thomas Becket¹³³, καθώς επίσης και οποιαδήποτε αναφορά στο όνομά του από όλα τα βιβλία. Η διακήρυξη αυτή, όπως και του 1533, αναφερόταν κυρίως στα βιβλία που χρησιμοποιούνταν για τη λειτουργία στην εκκλησία και είχαν δημόσια απεύθυνση, όπως η Σύνοψη, τα Ευχολόγια, τα Προσευχητάρια και οι Ψαλμοί. Σε αυτά τα δημόσια βιβλία, οι βασιλικές διακηρύξεις εφαρμόστηκαν με ιδιαίτερη ενδελέχεια. Τα Βιβλία των Ωρών, αν και προορίζονταν για ιδιωτική χρήση, χρησιμοποιήθηκαν αναμφισβήτητα και στην εκκλησία, επομένως επηρεάστηκαν από αυτές τις αλλαγές. Η πλειοψηφία, λοιπόν, των χειρόγραφων και έντυπων Βιβλίων των Ωρών, υποδεικνύει πως οι πιστοί, αφαιρέσαν τον Πάπα και τον Thomas Becket από τα λατρευτικά τους βιβλία, είτε αυτό αφορούσε εικόνες, είτε αναφορές στο όνομα τους.

Το μόνο σίγουρο πάντως, ήταν πως τα Βιβλία των Ωρών λόγω της δημοτικότητας τους, δεν μπορούσαν να απαγορευθούν, γι αυτό φέρουν πάνω τους τα σημάδια και τις αλλαγές που επέβαλλε ο εκάστοτε μονάρχης. Για παράδειγμα, ο ιδιοκτήτης ενός φλαμανδικού Βιβλίου των Ωρών, διέγραψε το όνομα και την εικόνα του Th.Becket μετά το βασιλικό διάταγμα, όμως η προσευχή προς τιμήν του αποκαταστάθηκε κατά τη διάρκεια της βασιλείας της Μαρίας Τυδώρ, χωρίς να το επιβάλλει κάποιο βασιλικό διάταγμα.¹³⁴ Παρατηρούμε, λοιπόν, τη συμμόρφωση των πιστών στα βασιλικά διατάγματα, αλλά και την ταλάντευση ανάμεσα στα δύο δόγματα. Δεν μπορούμε όμως να επιβεβαιώσουμε αν οι αλλαγές αποτελούν δείγμα πίστης ή δείγμα υποταγής στη βασιλική εξουσία.

¹³² Στο ίδιο σ. 162.

¹³³ Robert E. Scully, «The Unmaking of a Saint: Thomas Becket and the English Reformation», ο.π., σ. 595.

¹³⁴ E. Duffy, *Marking the Hours: English People and their Prayers*, ο.π., σ. 165.

Κεφάλαιο 5^ο

Η παραγωγή των Βιβλίων των Ωρών/ Primers στην Αγγλία και η πορεία προς τα «μεταρρυθμισμένα» primers

Μια σύντομη αναφορά στα προγενέστερα Primers.

Θα αναρωτηθεί κανείς γιατί τα primers εφόσον είναι απλώς μια άλλη ονομασία για τα Βιβλία των Ωρών, χρειάζεται να αναλυθούν σε ξεχωριστό κεφάλαιο. Η απάντηση είναι πως τα primers, είναι όντως Βιβλία των Ωρών, με μοναδική διαφορά το αγγλικό τους περιεχόμενο. Τα αγγλικά Βιβλία των Ωρών ή αλλιώς primers ακολούθησαν τη δική τους διαδρομή, γι αυτό και χρειάζεται μια επιπλέον διερεύνηση και διευκρίνιση.

Η ιστορική διαδρομή αυτών των βιβλίων είναι συνδεδεμένη με την ιστορία της Αγγλικής Βίβλου. Επίσης, αποτέλεσαν σημαντικό εργαλείο για τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών και όχι μόνο. Αποτελούν ένα ζωντανό παράδειγμα της διαδρομής της αγγλικής γλώσσας και της κυριαρχίας της πάνω στην λατινική, αλλά και την ταραγμένη, γεμάτη αντιθέσεις και μεταρρυθμίσεις περίοδο του 16^{ου} αιώνα.¹³⁵ Περιελάμβαναν τα αγαπημένα αποσπάσματα των Γραφών του αγγλικού κοινού συμβάλλοντας στη μετάφραση τους.¹³⁶

Η ονομασία Primer δόθηκε από τους Άγγλους κατά τον 14^ο αιώνα στα γνωστά στην υπόλοιπη Ευρώπη βιβλία, ως Βιβλία των Ωρών. Διαφορετικές περιοχές της δυτικής χριστιανοσύνης ανέπτυξαν μια δική τους χρήση των Ωρών¹³⁷ στην Αγγλία, όμως, η λειτουργική δομή που επικράτησε ήταν η χρήση του *Salisbury*, κοινώς γνωστό ως *Sarum*¹³⁸, μια παραλλαγή της λατινικής λειτουργίας, καθιερωμένη από τον επίσκοπο του Salisbury. Τα Βιβλία των Ωρών που τυπώθηκαν από τον Caxton, τον πρώτο τυπογράφο της Αγγλίας ονομάστηκαν και *Horae ad usum Sarum*, υποδεικνύοντας τη λειτουργική διαφοροποίηση.

Η δομή και το περιεχόμενο των Primer δεν διέφεραν από τα Βιβλία των Ωρών. Η επίσημη ονομασία τους ήταν *Horae Beatae Mariae Virginis*. Η ονομασία Primers, δεν ήταν παρά μια συντομία στην καθομιλουμένη. Αναφορικά με την ονομασία τους υπάρχει μια σχετική ασάθεια και δεν έχει διευκρινιστεί ακριβώς πως και από πού έλαβαν αυτόν τον όρο, ωστόσο πιθανολογείται πως προέρχεται από το *Prime*, την πρώτη Ωρα. Μια ακόμα εκδοχή

¹³⁵ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545 : Their Publication and Connection with the English Bible and the Reformation in England*, ΗΠΑ, University of Pennsylvania Press, 1953, σ. 1

¹³⁶ Στο ίδιο, σ. 2.

¹³⁷ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ. 3 και E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, ό.π, σ.210.

¹³⁸ Η ονομασία προέρχεται από το αρχαίο όνομα αυτής της πόλης.

της ονομασίας του όρου primer, προκύπτει από το γεγονός πως αποτελούσαν τα πρώτα βιβλία του κάθε νοικοκυριού, είτε γιατί περιελάμβαναν τη στοιχειώδη κατήχηση για τους πιστούς είτε γιατί λειτουργούσαν ως αναγνωστικά, για την εκμάθηση ιδίως των λατινικών.¹³⁹ Όπως τα Βιβλία των Ωρών, έτσι και κάποια Primers, εμπειρείχαν αλφαβητάρια για τη διδασκαλία των παιδιών. Το πρώτο primer που αναφέρεται στην Αγγλία εκδόθηκε το 1294.

Η βασική χρήση τους, όμως, ήταν θρησκευτική. Δεν υπήρξαν απλώς κείμενα, αλλά ένα μέσο πνευματικής αφύπνισης και θρησκευτικής λατρείας, καθώς τα λατινικά θεωρούνταν η επίσημη εκκλησιαστική γλώσσα. Τα βιβλία αυτά γράφονταν αρχικά στα λατινικά και περιελάμβαναν εικόνες και ξυλογραφίες των αγίων, της Παρθένου, της Αγίας Τριάδας κτλ, ως ένδειξη θρησκευτικής ευλάβειας.¹⁴⁰ Παρόλο που η πλειοψηφία της αριστοκρατίας στην Αγγλία δεν γνώριζε λατινικά, είναι εντυπωσιακό το πόσο δημοφιλή υπήρξαν.

Το πρώτο primer στα αγγλικά θα κυκλοφορήσει το 1381¹⁴¹ εν τούτοις από τις αρχές του 15^{ου} αιώνα παρατηρείται μια αύξηση στην κυκλοφορία και κατοχή των αγγλικών primers. Ενδεικτικό του περιεχομένου τους είναι οι *Ωρες της Παρθένου Μαρίας, ώρες του Σταυρού, Οι Επτά Ψαλμοί, Οι Δεκαπέντε Ψαλμοί, Λιτανεία, Λειτουργία για τους Νεκρούς, Δέκα Εντολές, Χαίρε Μαρία, Πιστεύω, ημερολόγιο, αλλά και αλφαβητάρι*, τα οποία εντοπίζονται σε δεκατρία primers της περιόδου.¹⁴² Οι ώρες της Παρθένου Μαρίας μεταφράστηκαν στα αγγλικά μετά το 1535, αλλά παρόλα αυτά προσευχές στα αγγλικά συναντάμε και σε προγενέστερες εκδόσεις, όπως αναφέραμε. Από το 1535 και ως το τέλος της βασιλείας της Μαρίας συναντάμε Primers με αγγλικό και λατινικό περιεχόμενο.

Το κίνημα των Λολλαρδών και η συμβολή του στις αγγλικές μεταφράσεις των primers.

Το κίνημα των Λολλαρδών με πρωτοστάτη τον J. Wycliff ήταν ένα προσχισματικό κίνημα στην Αγγλία που απέρριψε αρκετές από τις διδαχές της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας. Βασικό διακύβευμα του κινήματος ήταν η μετάφραση των Γραφών στην καθομιλουμένη ώστε να είναι προσβάσιμες σε όλους τους πιστούς. Σημαντική ένσταση τους στον Καθολικισμό ήταν και το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας. Κατά τους ίδιους ο

¹³⁹ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545: Their Publication and Connection with the English Bible and the Reformation in England*, σ. 3 και G. L. Barnes, *Laity Formation: The Role of Early English Printed Primers*, σ. 139 και *Three primers put forth in the reign of Henry VIII*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1857, σ. i.

¹⁴⁰ E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, 214-215, σ. 217.

¹⁴¹ James A. Devereux, «The Primers and the Prayer Book Collects», ο.π., σ. 29.

¹⁴² Edgar Hoskins, *Horae Beatae Mariae Virginis, or, Sarum and York Primers: with kindred books, and Primers of the reformed Roman use, together with an introduction*, Longmans, Green, and Co., Λονδίνο 1901, σ. xiv.

Χριστός δεν μετουσιωνόταν σε άρτο και οίνο.¹⁴³ Επίσης, επιθυμούσαν την καταστροφή της εκκλησιαστικής περιουσίας και κατακεραύνωναν τα πλούτη του Πάπα. Ουσιαστικά, ο Wycliff προέτασε την ανάγκη μιας μεταρρύθμισης της Εκκλησίας, ώστε να επιστρέψει στην απλότητα και στην πενία των πρώτων εκκλησιαστικών χρόνων.¹⁴⁴ Λόγω της δημοτικότητας του κινήματος και της έκτασης των διώξεων τους που εντατικοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια του 15^{ου} αιώνα, οποιαδήποτε σύνδεση με τις ιδέες τους θεωρούνταν αυτομάτως ύποπτη για αίρεση.¹⁴⁵

Από αυτό το κλίμα καχυποψίας, δεν γλύτωσαν τα περισσότερα αγγλικά primers που κυκλοφορούσαν τη συγκεκριμένη περίοδο, καθώς ο φόβος απέναντι στο κίνημα των Λολλαρδών τα καθιστούσε αριετά ύποπτα.¹⁴⁶ Μάλιστα, την περίοδο από το 1450 έως το 1530 κανένα αγγλικό primer δεν επιβιώνει.¹⁴⁷

Η διάδοση αποσπασμάτων των Γραφών στην καθομιλουμένη δείχνει την επιρροή που άσκησε ο J. Wycliffe με τη μετάφραση της Βίβλου στα αγγλικά. Η μετάφρασή του της Καινής Διαθήκης ολοκληρώθηκε το 1380, μετά από είκοσι χρόνια εργασίας, και την Παλαιά Διαθήκη την τελείωσε μαζί με τη βοήθεια του φίλου του N. de Hereford λίγο πριν τον θάνατό του το 1384.¹⁴⁸ Οι μεταφράσεις του Wycliffe παρείχαν στους μεταρρυθμιστές ένα σημαντικό προβάδισμα για τις μεταγενέστερες μεταφράσεις που συμπεριλήφθηκαν στα primers.¹⁴⁹

Μετά την ευρεία διάδοση της Βίβλου του J. Wycliffe, οι εκκλησιαστικές αρχές επέβαλλαν αυστηρούς περιορισμούς στη μετάφραση των Γραφών στα αγγλικά, καθώς φοβήθηκαν για τυχόν παρερμηνείες του λόγου του Θεού. Μία σύνοδος που συγκλήθηκε στην Οξφόρδη υπό τον Αρχιεπίσκοπο Arundel, διακήρυξε στα *Διατάγματα του Clarendon* (1408) «πως μελλοντικά κανένας δεν θα μεταφράσει με δική του πρωτοβουλία οποιοδήποτε κείμενο των Γραφών στην αγγλική γλώσσα».¹⁵⁰ Η τιμωρία θα ήταν ο αφορισμός. Συνεπώς, μετά την έλευση της τυπογραφίας, και κυρίως από το 1490 έως περίπου το 1523 οι Ψαλμοί και άλλα

¹⁴³ Η προέλευση αυτής της πεποίθησης έγκειται στο κίνημα των Καθαρών, οι οποίοι αρνούνταν την ενσάρκωση του Ιησού, όπως και τα εκκλησιαστικά μυστήρια καθώς συνδέονταν με την ύλη. Στο στόχαστρο είχαν βρεθεί τα λείψανα και η περιουσία της Καθολικής Εκκλησίας. David Nicholas, *Η Εξέλιξη του Μεσαιωνικού Κόσμου: Κοινωνία, Διακυβέρνηση και Σκέψη στην Ευρώπη 312-1500*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2009, σ. 545.

¹⁴⁴ Kathryn A. «Hall, Association Teaching Margery Kempe in Tandem with The Wife of Bath: Lollardy, Mysticism, and "Wandrynge by The Weye», *South Atlantic Review* 72 (4) 2007, σ. 63-64.

¹⁴⁵ Mary Morse, «"Tak and Brin Hir": Lollardy as Conversion Motif in the Book of Margery Kempe», *Mystics Quarterly* 29/12 (2003), σ. 26.

¹⁴⁶ E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, σ. 213 και G. L. Barnes, «Laitly Formation: The Role of Early English Printed Primers», ο.π., σ. 140.

¹⁴⁷ James A. Devereux, «The Primers and the Prayer Book Collects», σ. 30.

¹⁴⁸ William Levering Devries, «The English Bible», *The Old and New Testament Student* 9 /3 (1889), σ.152.

¹⁴⁹ James A. Devereux, «The Primers and the Prayer Book Collects», ο.π., σ. 29.

¹⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 5.

αποσπάσματα από τη Βίβλο που συμπεριλαμβάνονταν στα Primers ήταν τυπωμένα κυρίως στα λατινικά.

Αυτό, βέβαια, δεν εμπόδισε τους τυπογράφους από το να συμπεριλάβουν στα Primers που εξέδιδαν, άλλα αποσπάσματα στα αγγλικά, τα οποία δεν προέρχονταν από τη Βίβλο ή τις Γραφές. Ήταν ιδιαίτερα συνηθισμένο να τυπώνουν αγγλικούς στίχους (ως μετάφραση) πάνω από τις λατινικές προσευχές, καθώς οι αγγλικές μεταφράσεις είχαν ιδιαίτερη απήχηση στο αγγλικό κοινό. Επίσης, ήταν η προσευχή “The Fifteen O’s”, η οποία έχει αναφερθεί πολλάκις και συμπεριλήφθηκε σε πολλά από αυτά στα αγγλικά.

Η μεγάλη ζήτηση από το αναγνωστικό κοινό όπως ήταν αναμενόμενο,¹⁵¹ οδήγησε τους εκδότες να περιλαμβάνουν σταδιακά, όλο και περισσότερα κείμενα στα αγγλικά στις εκδόσεις τους. Για παράδειγμα σε ένα Primer που εξέδωσε ο Wynkyn de Worde το 1513 συμπεριέλαβε μια παράφραση των Δέκα Εντολών στα αγγλικά.¹⁵² Την επόμενη χρονιά σε ένα Primer που εξέδωσε Richard Pymson συμπεριέλαβε μια μικρή προσευχή στα αγγλικά:

God be in my heed

And in myn vnderstanyge

God be in myn eyen

And in my lokynge

God be in my mouthe

And in my spekyng

God be in my herte

And in my thynkyng

God be in myn ande

And my departynge¹⁵³

Στις 24 Μαΐου του 1530, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ερρίκου Η' της Αγγλίας, διεξήχθη μια συνέλευση επιφανών εκκλησιαστικών ανδρών για να συζητήσει και να καταδικάσει αιρετικά βιβλία. Υπεύθυνος της συνάντησης ήταν ο William Warham, ο αρχιεπίσκοπος του Canterbury και ο Cuthbert Tunstall, προσφάτως διορισμένος επίσκοπος του Durham. Παρίσταντο όμως και Th. More, ως αρχικαγκελάριος (είχε γίνει το 1529). Η συνέλευση αυτή εντόπισε λάθη και αιρετικές πεποιθήσεις σε επτά διαφορετικά βιβλία, συμπεριλαμβανομένου σε αυτά ενός Primer, του οποίου ο ιδιοκτήτης πιθανολογείται

¹⁵¹ G. L. Barnes, «Laity Formation: The Role of Early English Printed Primers», σ. 140.

¹⁵² CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, ο.π., σ. 6.

¹⁵³ Στο ίδιο, σ. 6.

πως είναι ο Thomas Hitton, ένας από τους πρώτους μάρτυρες της προτεσταντικής πίστης.¹⁵⁴ Εκτός από το primer, του οποίου η ημερομηνία είναι αβέβαιη, τα υπόλοιπα βιβλία είχαν εκδοθεί από το 1527 έως το 1529.¹⁵⁵

Συγκεκριμένα για το primer, στο ημερολόγιο (*kalendar of the prymer*) αναφέρεται “ *God toke Enoche away he departed out of this worlde like other men*”. Η ένσταση στην παραπάνω αναφορά είναι (στα Λατινικά) : “*primo male vertit, nam scriptura dicit, transtulit, non abstulit*”. Εν ολίγοις, το πρόβλημα εντοπίζεται στην προβληματική μετάφραση των Γραφών, καθώς η λέξη δεν είναι *abstulit*, αλλά *transtulit*.¹⁵⁶ Εφόσον, λοιπόν, το πρόβλημα βρίσκεται στη μετάφραση, συμπεραίνουμε πως το *primer* ήταν στα αγγλικά και εμπεριείχε μη εγκεκριμένες μεταφράσεις των Γραφών στην καθομιλουμένη. Παρόλα αυτά δεν γνωρίζουμε με σιγουριά.

Τον Ιούνιο του 1530, πάντως με βασιλικό διάταγμα, απαγορεύτηκε η χρήση των παραπάνω βιβλίων, καθώς επίσης και άλλων βιβλίων στην αγγλική γλώσσα (*and diuers other bokes made in the englisshe tongue...*). Τα κατασχεμένα βιβλία κάηκαν στην πυρά, και οι παραβάτες διώχθηκαν. Ο Foxe στο βιβλίο του *Acts and Monuments* (1563) μνημονεύει τις κατηγορίες, τη δίωξη, αλλά και την εκτέλεση πολλών μαρτύρων που δεν επέλεξαν να συμμορφωθούν.¹⁵⁷

Επίσης, ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά ενός κατηγορούμενου, του Richard Bayfield, ο οποίος δικάζεται το 1531. Οι κατηγορίες εναντίον του ήταν πως είχε διαβάσει απαγορευμένα βιβλία στα λατινικά και στα αγγλικά. Ο Foxe αναφέρει μερικά από τα βιβλία για τα οποία κατηγορήθηκε ο Bayfield πως διάβασε. Η λίστα περιελάμβανε : *The new testament in English with an introduction to the Romains, The parable of the wicked Mammon, The obedience of a christen man, A.B.C. of Thorpes, The sun of scripture, The primer in English, The Psalter in English, A dialoge betwixt the gentleman & the plowman*.¹⁵⁸ Ο Foxe σε μια επανέκδοση του *Acts and Monuments* (1570), αναφέρει και άλλα άτομα που διώχθηκαν, εκ των οποίων τουλάχιστον οι δύο κατηγορήθηκαν πως είχαν στην κατοχή τους αγγλικό primer.¹⁵⁹ Ο ένας από αυτούς ήταν ο Walter Kiry, ο οποίος ήταν υπηρέτης. Συγκεκριμένα αναφέρεται, το 1531,

¹⁵⁴ Η ιστορία του ζωντανεύει μέσα από τις σελίδες του Tyndale, του Th. More και του J. Foxe. Ο Hitton συνελήφθη, βασανίστηκε και μαρτύρησε 20 Φεβρουαρίου του 1530 κατά τον C. Butterworth. Ο Tyndale αναφέρεται επίσης, εν συντομία στην εκτέλεση του Hitton, ενώ ο Thomas More περιέγραψε τον Hitton ως «βρομερό μάρτυρα του διαβόλου». Πιθανολογείται, πως ένα τέτοιο Primer βρισκόταν στην κατοχή του Thomas Hitton. CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545, ο.π.*, σ. 12. Για περισσότερα βλ. J. F. Mozley, *John Foxe and his Book*, New York: Macmillan Company, N. Υόρκη 1940.

¹⁵⁵ Εκτός από το primer, τα υπόλοιπα βιβλία ήταν : το *The Parable of the Wicked Mammon* και το *The Obedience of a Christian Man*, του Tyndale, το *The Revelation of Antichrist* του J. Firth, το *The Sum of the Holy Scripture* και το *A Supplication for the Beggars* του Simon Fish και το *An Exposition on the Seventh Chapter of First Corinthians*, πιθανόν του William Roy, CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545, ο.π.*, σ.13.

¹⁵⁶ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ. 13-14.

¹⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 15-17.

¹⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 14.

¹⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 15.

πως βρέθηκαν κρυμμένα στο κρεβάτι του στο Worcester: η Παλαιά Διαθήκη στα αγγλικά, ένα Απόσπασμα των Γραφών, ένα Primer και ένα ψαλτήρι στα αγγλικά:

That hee, after the kynges proclamation, had and vsed these books: the Testament, the Some of Scripture , a Primer and Psalter in Englishe hidden in hys beadstraw at Worcester.

Εκείνος, μετά τη βασιλική ανακοίνωση, είχε και χρησιμοποίησε αυτά τα βιβλία: τη Διαθήκη, Αποσπάσματα από τις Γραφές, ένα Primer και ένα Ψαλτήρι κρυμμένα κάτω από το στώμα του στο Worcester.

Την επόμενη χρονιά έχουμε το παράδειγμα του John Wylly, ο οποίος κατηγορήθηκε για τον ίδιο λόγο με τον προαναφερθέντα, καθώς βρέθηκε στην κατοχή του primer στα αγγλικά, ενώ με βάση τη μελέτη του CH.C. Butterworth φαίνεται πως με αυτό διαπαιδαγωγούσε τη νεαρή σε ηλικία κόρη του:

*Also, he had a younger daughter of x. yeres olde, which could render by hart ye most parte of ye 24. Chap. Of S. Mathewe...*¹⁶⁰

Επίσης, είχε μια νεότερη κόρη πέντε χρονών, η οποία μπορούσε να απαγγείλει απέξω το μεγαλύτερο μέρος του 24^{ου} κεφαλαίου του Ματθαίου...

Απαγορεύσεις βιβλίων, με την πρόφαση της διάδοσης αιρετικών ιδεών, θα υπάρξουν κι άλλες, εφόσον οι επίσκοποι είχαν το δικαίωμα να κηρύξουν κάποια βιβλία αιρετικά και να απαγορέψουν στην ενορία τους να τα διαβάσει. Ο Foxe, αναφέρει στο βιβλίο του «*Μια διακήρυξη για την αντίσταση και την επιβίωση απέναντι στις πιο ποταπές αιρέσεις*», η οποία κατά τον ίδιο τίθεται σε εφαρμογή το 1529.¹⁶¹ Τα περισσότερα από τα βιβλία που αναγράφονται στη λίστα αυτή ήταν στα αγγλικά, όπως οι Ψαλμοί του Δαβίδ και το *Hortulus Animae* (σε αγγλικές μεταφράσεις).¹⁶² Άλλη μια λίστα που θα κυκλοφορήσει την αμέσως επόμενη χρονιά από τον επόμενο επίσκοπο του Λονδίνου συμπεριλαμβάνει πάλι βιβλία στα αγγλικά και συγκεκριμένα *Ortulus anime in Englissh, The Prymer in Englissh, the Psalter in Englissh*.¹⁶³

¹⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 15.

¹⁶¹ Αρχιετές λίστες τέτοιων απαγορευμένων βιβλίων υπάρχουν ακόμα και σήμερα, αλλά είναι δύσκολο να προσδιοριστεί η ακριβής χρονολογία τους, καθώς οι πηγές αρχικά συχνά διαφωνούν μεταξύ τους. Για παράδειγμα, για την ίδια διακήρυξη ο Wilkins αναφέρει στο *Concilia* πως υπογράφεται το 1530, ενώ ο Robert Steele στο *Tudor and Stuart Proclamations* το 1529. Το *Short-little Catalogue* αναφέρει πως υπογράφηκε το 1528. CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, ο.π., σ. 15.

¹⁶² Τα βιβλία αυτά δεν ήταν τυχαία, καθώς υπήρξαν μεταφράσεις του George Joye, ο οποίος συνδέεται με τον Tyndale. Ο Joye το 1527, κινδυνεύοντας να συλληφθεί από τον Καρδινάλιο Wolsey, αποφάσισε να εγκαταλείψει την Αγγλία. Στη συνέχεια εμφανίζεται ως συνεργάτης του Tyndale μεταφράζοντας την Παλαιά Διαθήκη, με την οποία δεν είχε ασχοληθεί ο Tyndale. CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, ο.π., σ. 16.

¹⁶³ Στο ίδιο, σ. 16.

Συγκρίνοντας, λοιπόν τις λίστες με τα απαγορευμένα βιβλία γίνεται εμφανές πως οποιοδήποτε βιβλίο ήταν στα αγγλικά, και κυρίως αν ήταν primer θεωρούνταν αυτομάτως ύποπτο από τις αρχές, καθώς αποτελούσε εργαλείο διάδοσης αιρετικών ιδεών και μετάδοσης τους στις νεότερες γενιές, γι αυτό και πριν την έλευση της Μεταρρύθμισης η χρήση των αγγλικών primers δεν ήταν ακόμα τόσο συνηθισμένη. Πιθανώς το λεγόμενο *Primer in English*, που συμπεριλαμβάνεται σε κάθε σχεδόν λίστα απαγόρευσης, να είναι η «χαμένη» έκδοση του primer του 1529, εκείνο που ο Th. Hitton, ομολόγησε πως είχε φέρει μαζί του από μακριά.

Η έλευση της Μεταρρύθμισης

Ξεκινώντας από το κίνημα των Λολλαρδών, οι οποίοι θεωρήθηκαν προπάτορες της Μεταρρύθμισης¹⁶⁴, και φτάνοντας εν τέλει στην Λουθηρανική Μεταρρύθμιση παρατηρείται μια μεταβολή των παραδοσιακών θρησκευτικών πεποιθήσεων. Η επίθεση αφορούσε την περιττή πολυτέλεια των θρησκευτικών εγχειριδίων, τις ημέρες νηστείας, την επίκληση των αγίων, τη λατρεία των εικόνων και των λειψάνων, τα προσκυνήματα και την μεσολάβηση των πιστών για την εξασφάλιση μιας μεταθανάτιας ζωής¹⁶⁵ απαλλαγμένης από τους πόνους του Καθαρηρίου.¹⁶⁶ Μετά την ανάληψη της θέσης του Καγκελάριου από τον Thomas Cromwell (1530) άρχισε σταδιακά να εφαρμόζεται μια πολιτική εξάλειψης των καθολικών λατρευτικών πρακτικών και να διαδίδονται με μεγαλύτερη ένταση και ευχέρεια οι λουθηρανικές διδαχές.

Την περίοδο 1534-1540 εκδόθηκαν τρία διαφορετικά είδη primers, τα οποία θα μπορούσαμε να διαχωρίσουμε με βάση τις διαφοροποιήσεις στο περιεχόμενο στις εξής κατηγορίες: 1) αυτά με τις *Ώρες* είτε στα αγγλικά είτε στα λατινικά τα οποία τυπώθηκαν για τον W. Marshall, *cum gratia et privilegio regali*, με τους τίτλους *Ένα Primer στα Αγγλικά* (A Primer in English), *Ένα αξιόλογο Primer στα αγγλικά* (A goodly Primer in English), *το Primer με τις επιστολές και τα ευαγγέλια στα αγγλικά* (The Primer with the pystles and gospels in English).¹⁶⁷ 2) Αυτά με τις *Ώρες* στα αγγλικά και στα λατινικά, που παρήχθησαν είτε ακολουθώντας μερικώς τη λειτουργία *Sarum* είτε ακολουθώντας τις *Ώρες* έτσι όπως τις επιμελήθηκε ο W. Marshall. Η έκδοση του 1536 έχει τον τίτλο *This Primer of Salisbury Use* και αυτή του 1540 τον τίτλο *The Primer*. 3) Αυτά στα οποία οι *Ώρες* είναι στα αγγλικά, ή στα

¹⁶⁴ P. Collinson, England στο Bob Scribner, Roy Porter και Mikulas Teich (επιμ.), *The Reformation in National Context*, Cambridge University Press, Μεγάλη Βρετανία 1994, σ. 85.

¹⁶⁵ E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, ο.π. σ. 379.

¹⁶⁶ Για τους πόνους του Καθαρηρίου βλ. E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, σ. 338- 376.

¹⁶⁷ Edgar Hoskins, *Horae Beatae Mariae Virginis, or, Sarum and York Primers*, σ. xviii.

αγγλικά και στα λατινικά, υπήρξαν πρωτοβουλία του John Hisley επισκόπου του Rochester, κατ' εντολή του Th. Cromwell. Οι τίτλοι αυτών ήταν *The Manual of Prayers or the Primer* του 1539 και *The Primer or Book of Prayers* του 1540. Αυτή η “κατηγορία” primers συναντάται.¹⁶⁸

Οι παραπάνω κατηγορίες αναφέρονται στα primers που θα λειτουργήσουν ως πρότυπα και θα κυκλοφορήσουν σε εκατοντάδες επανεικδόσεις είτε αυτούσια, είτε με κάποιες μικρές παραλλαγές. Πλέον, με την έλευση της τυπογραφίας και λόγω της μεγάλης τους δημοτικότητας, τα primers θα λειτουργήσουν και ως εγχειρίδια χρήσης και καθοδήγησης των πιστών από τα πάνω, καθώς θα εκδίδονται και θα τυπώνονται μαζικά.

Τα Primers ως εργαλείο διάδοσης των προτεσταντικών ιδεών.

Η θρησκευτική Μεταρρύθμιση στην Αγγλία επηρέασε τις θρησκευτικές λειτουργίες, αλλά και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των ελίτ, αλλά και των κατώτερων λαϊκών στρωμάτων, όχι όμως χωρίς δυσκολίες και αντιρρήσεις, όπως θα δούμε παρακάτω.¹⁶⁹

Η επίδραση των προγενέστερων μεταφράσεων και η ανάγκη για παραγωγή εγχειριδίων στην καθομιλουμένη πλέον, θα πυροδοτήσουν την έκδοση του πρώτου επίσημου αγγλικού primer. Το 1534, λοιπόν, εκδίδεται το πρώτο αγγλικό Primer, στο Λονδίνο¹⁷⁰. Ήταν το πρώτο βιβλίο που τυπώθηκε στην Αγγλία και συμπεριελάμβανε τους Ψαλμούς και άλλα αποσπάσματα των Γραφών στα αγγλικά.¹⁷¹ Το βιβλίο εκδόθηκε από τον Bydell¹⁷², αλλά η έκδοση του χρηματοδοτήθηκε από τον William Marshall.¹⁷³

Ο William Marshall δεν ήταν τυπογράφος, ούτε εκδότης, αλλά δικηγόρος και βασιλικός αξιωματούχος, έμπιστος του Cromwell. Είχε αναλάβει αρκετές αποστολές κατόπιν δικής του εντολής, ασχολήθηκε κυρίως με μεταφράσεις και υποκίνησε και χρηματοδότησε την έκδοση βιβλίων.¹⁷⁴ Συμμετείχε, μάλιστα, και στο μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα εξέτασης της λειτουργίας των μοναστικών ιδρυμάτων, και κυρίως του

¹⁶⁸ Στο ίδιο, σ. xix

¹⁶⁹ P. Collinson, England στο Bob Scribner, Roy Porter και Mikulas Teich (επιμ.), *The Reformation in National Context*, Cambridge University Press, Μεγάλη Βρετανία 1994, σ. 80.

¹⁷⁰ Fl. Lewis, «“Garnished with glorious titles”: Indulgences in printed Books of Hours in England», σ. 577 και James A. Devereux, «The Primers and the Prayer Book Collects», ο.π., σ. 31.

¹⁷¹ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ.52.

¹⁷² Ο Bydell από τους πιο ικανούς εκδότες του Λονδίνου, ο οποίος είχε «εκπαιδευτεί» στο τυπογραφείο του Wynkyn de Worde. CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ. 60.

¹⁷³ Η χρηματοδότηση από τον William Marshall, επιβεβαιώνεται και από το εισαγωγικό σημείωμα στο οποίο αναγράφεται : *Thus endeth the prymer in Englysshe with many goodly and godly prayers. Imprinted at London in Fletestrete by Ioban Bydell Dwellying next to Flete Brydye at the signe of our Lady of pytye /for Wyllyam Marshall.*

¹⁷⁴ Dennis E. Rhodes, «William Marshall and his Books, 1533-1537», *The Papers of the Bibliographical Society of America* 58/ 3 (1964), σ.219-218.

μοναστηρίου Charterhouse.¹⁷⁵ Φυσικά υπήρξε φανατικός υποστηρικτής της Μεταρρύθμισης¹⁷⁶ και είχε κερδίσει την εμπιστοσύνη του Cromwell ήδη από το 1533. Ο ίδιος επιθυμούσε λοιπόν την έκδοση τέτοιων βιβλίων τα οποία θα συνέβαλαν στη διάδοση της προτεσταντικής πίστης και αναζητούσε την οικονομική υποστήριξη του Cromwell, την οποία και εν τέλει έλαβε.¹⁷⁷

Η ημερομηνία έκδοσης του μπορεί να επιβεβαιωθεί και από το ημερολόγιο, στις πρώτες σελίδες του primer, όπου αναγράφεται η ημερομηνία του Πάσχα, με αφετηρία το έτος 1534. Κάτω από τον τίτλο ακολουθεί η ανακοίνωση *Cum privilegio Regali* και από κάτω υπάρχει τυπωμένο το βασιλικό εθνόσημο, το οποίο υποδεικνύει την προφανή βασιλική έγκριση του.¹⁷⁸ Ένα μεγάλο μέρος του περιεχομένου του primer εμπεριέχει μια ανατύπωση του *Hortulus Animae*¹⁷⁹ του Joye, ένα αγγλικό primer που εκδόθηκε στο εξωτερικό¹⁸⁰, μεταφράσεις των Ψαλμών, που είχε μεταφράσει πάλι ο Joye, αλλά και τις διδαχές του ίδιου του Λούθηρου.¹⁸¹ Επομένως, διαπιστώνουμε πως ένα βιβλίο το οποίο το 1531 θα είχε εισέλθει ξεκάθαρα στη λίστα των απαγορευμένων βιβλίων και με ξεκάθαρα εχθρικό προς την Εκκλησία της Ρώμης περιεχόμενο, πλέον τυπώνεται και μάλιστα με βασιλική έγκριση. Μάλιστα, γνωρίζοντας και τη σχέση του Marshall με τον Cromwell, αντιλαμβανόμαστε πως η έκδοση του συγκεκριμένου primer δεν υπήρξε τυχαία, αλλά υποκινήθηκε για να διαδώσει τις νέες θρησκευτικές ιδέες.¹⁸²

Στο primer του Marshall περιελήφθησαν θεμελιώδη αρχές και προσευχές, όπως οι Δέκα Εντολές¹⁸³, αποσπάσματα από το Πιστεύω¹⁸⁴ και το Πάτερ Ημών, τα οποία κατά τον

¹⁷⁵ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ. 56 και στο Robert Tittler, & Jones Norman, (επιμ.), *A Companion to Tudor Britain*, ο.π., σ. 224-226 και William Underwood, «Thomas Cromwell and William Marshall's Protestant Books», *The Historical Journal* 47/3 (2004), σ. 518. Για περισσότερες πληροφορίες για το έργο και τα βιβλία του W. Marshall βλ. Dennis E. Rhodes, «William Marshall and his Books, 1533-1537», ο.π., σ.219-231.

¹⁷⁶ Dennis E. Rhodes, «William Marshall and his Books, 1533-1537», ο.π., σ. 221.

¹⁷⁷ William Underwood, «Thomas Cromwell and William Marshall's Protestant Books», ο.π., σ. 517.

¹⁷⁸ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, ο.π., σ. 53.

¹⁷⁹ Το *Hortulus Animae* ήταν ο τίτλος λατρευτικών βιβλίων για τους πιστούς, τα οποία ήταν ευρέως διαδεδομένα στην Γερμανία και το περιεχομένο τους ήταν ίδιο με αυτό του Βιβλίου των Ωρών.

¹⁸⁰ Ο Joye ονόμασε *Ortulus Anime* (*Hortulus Animae*), το πρώτο αγγλικό primer, που εμφανίστηκε το 1530 και εκδόθηκε στην Αμβέρσα. Αφαίρεσε πολλές από τις εορτές των αγίων, παρέλειψε τους Δεκαπέντε Ψαλμούς, τη Λιτανεία των Αγίων, τη Λειτουργία των Νεκρών και συμπεριέλαβε υλικό που άντλησε από το έργο του Λούθηρου. CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ. 19-46 και William Underwood, «Thomas Cromwell and William Marshall's Protestant Books», σ. 524.

¹⁸¹ Στο ίδιο, σ. 57,64 και Dennis E. Rhodes, «William Marshall and his Books, 1533-1537», ο.π., σ. 224 και William Underwood, «Thomas Cromwell and William Marshall's Protestant Books», ο.π., σ. 519 και Fl. Lewis, «“Garnished with glorious titles”: Indulgences in printed Books of Hours in England», ο.π., σ. 577.

¹⁸² E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, ο.π., σ. 444.

¹⁸³ *It was neuer ordeyned withoute ye synngler providence of god that the multitude of Christen people shuld learn by herte the tenne commaundementes, the Crede, and the Pater Noster, for truly he that vnderstandeth these hath the pythe of al those thynges, which holy scripture dothe conteyne...* αναφέρει ο Marshall στην εισαγωγή του primer. CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, ο.π., σ. 63 και Marshall, *A goodly prymer, 1535* στο Αγάστος συγγραφέας, *Three primers put forth in the reign of Henry VIII*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 1834, σ. 27-38.

ίδιο αποτελούν βασιικές γνώσεις κάθε πιστού.¹⁸⁵ Επίσης, περιλαμβάνονται από τις *Ωρες ο Όρθρος και το Απόδειπνον*, η προσευχή προς τιμήν των νεκρών (*Dirge*)¹⁸⁶, καθώς και οι Ψαλμοί για τα Πάθη του Χριστού.¹⁸⁷ Ενδιαφέρον παρουσιάζει η σύντομη αναφορά στο Χαίρε Μαρία (*Ave Maria*), υποδεικνύοντας τις προτεσταντικές απόψεις για τη θέση της Μαρίας στην χριστιανική λατρεία, αλλά και η μετάφραση ενός αποσπάσματος του *Betbüchlein* του Λούθηρου.¹⁸⁸ Συγκεκριμένα η εισαγωγή του primer είναι μια διασκευή της εισαγωγής του Λούθηρου στο *Betbüchlein*, η οποία προειδοποιεί τους πιστούς για την πλάνη και τις ψευδείς ελπίδες που τους υπόσχονται τα «λανθασμένα» εγχειρίδια.¹⁸⁹ (βλ. παράρτημα 7)

Ο Marshall δεν διστάζει μάλιστα να κατακρίνει τα λάθη, τους φανταχτερούς τίτλους και τις ψευδείς υποσχέσεις άφεσης αμαρτιών και σωτηρίας της ψυχής που όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο περιελάμβαναν οι προηγούμενες εκδόσεις των Βιβλίων των Ωρών και των primers.¹⁹⁰ Συγκεκριμένα αναφέρει:

...These books (though they abounded in every place with infinite errors/ and taught prayers, made with wicked foolishness/ both to god and also to his sayntes) were also garnished with glorious titles and with redde letters promising much grace and pardon, which they could never indeed perform, to the great deceit of the people, and the utter destruction of their souls. As for an example. What vanity is promised in the superscription or title before *Obsecro Te, Domina Sancta Maria?*...¹⁹¹

¹⁸⁴ Marshall, *A goodly prymer*, 1535 στο *ο.π.*, σ. 38-44.

¹⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 23.

¹⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 234-272.

¹⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 288-299.

¹⁸⁸ Στο Primer του Marshall εμφανίζονται δύο από τα κηρύγματα του Λούθηρου, τα οποία δημοσιεύθηκαν στη Γερμανία το 1519. Το ένα είναι το “*Ein Sermon von der Betrachtung des heiligen Leidens Christi*”. Το 1521 εμφανίζεται η λατινική έκδοση στη Βιτεμβέργη με τον τίτλο “*Sermo...de Mediatione Dominice Passionis e vernaculo in latinum versus*.” Αργότερα θα συμπεριλειφθεί στην συλλογική έκδοση του Λούθηρου με τίτλο *Opera*, ως κομμάτι του “*Aliquot Conciones*”, με τίτλο “*Quomodo Christi Passio Sit Meditanda*” (βλ. *Luther's Opera*, Wittenberg edition, vol. I, σ.83). Φαίνεται πως ήταν η λατινική έκδοση αυτή που μεταφράστηκε στα αγγλικά για το primer με την ονομασία “*A deuoute frutfull & godly remembrance of the passion of our sauour Iesu Christe*”. Το άλλο κήρυγμα του Λούθηρου που χρησιμοποιήθηκε από τον Marshall ήταν το “*Ein Sermon von dem Gebet und Procession in der Kreuzwoche*”. Τα πέντε πρώτα από αυτά αφορούσαν προσευχές. Αργότερα, όταν ο Λούθηρος κυκλοφόρησε το *Betbüchlein* ή *Little Prayer Book* (Προσευχητάρι) το 1522, αυτές οι πέντε προσευχές θεωρήθηκαν ξεχωριστό απόσπασμα και μεταφράστηκαν στα λατινικά με τον τίτλο “*Concio quo modo sit orandum ad Deum*”. Αυτό το λατινικό κείμενο συμπεριλείφθη στο *Luther's Opera* και στο primer του Marshall. CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ. 280.

¹⁸⁹ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, *ο.π.*, σ. 61 και Fl. Lewis, “*Garnished with glorious titles*”: *Indulgences in printed Books of Hours in England*, *ο.π.*, σ. 577-578.

¹⁹⁰ Fl. Lewis, “*Garnished with glorious titles*”: *Indulgences in printed Books of Hours in England*, σ. 578.

¹⁹¹ Marshall, *A goodly prymer*, 1535 *ο.π.*, σ. 2 και E. Duffy, *Marking the Hours: English People and their Prayers*, *ο.π.*, σ. 147.

Αυτά τα βιβλία (παρόλο που αφθονούσαν σε κάθε μέρος με ατελείωτα λάθη/ και διδαγμένες προσευχές, φτιαγμένα με πονηρή ηλιθιότητα/ και ως προς τον Θεό και επίσης προς τους αγίους του) παρόλα αυτά επίτηδες ήταν διακοσμημένα με μεγαλόπρεπους τίτλους και με κόκκινα γράμματα, υποσχόμενα χάρη και συγχώρεση (παρόλο που προσέφεραν μόνο ματαιοδοξία) έχουν εξαπατήσει το αγράμματο πλήθος, και την καταστροφή της ψυχής τους. Τί ματαιότητα υπόσχεται η επιγραφή και ο τίτλος πριν τα *Obsecro Te, Domina Sancta Maria*;...

Επίσης, στο απόσπασμα αυτό παρατηρούμε την αποδοιμασία του Λούθηρου για το *Hortulus Animae*. Πρέπει να επισημανθεί, όμως, πως εδώ, επηρεασμένος από τον Λούθηρο, ο Marshall αναφέρεται στις καθολικές εκδόσεις του *Hortulus Animae* και στα καθολικά Βιβλία των Ωρών, γι αυτό και στη συνέχεια, όπως φαίνεται και στο παράρτημα, ο Marshall προτείνει έναν σωστότερο και απλούστερο τρόπο προσευχής για τους πιστούς, καθώς η προσευχή πρέπει να προέρχεται από την καρδιά του πιστού.¹⁹² Συγκεκριμένα μετά τις στοιχειώδεις προσευχές (Πάτερ Ημών, Πιστεύω) και τις Δέκα Εντολές συμπεριέλαβε και έναν οδηγό ορθής προσευχής με τίτλο *Μια καθοδήγηση για το πώς και με ποιον τρόπο οφείλουμε να προσευχόμαστε στον Παντοδύναμο Θεό* (An Instruction how and in what manner we ought to pray to Almighty God).¹⁹³

Εκτός από την κλασική επιλογή κειμένων, εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η επιλογή του Marshall να συμπεριλάβει την ανάλυση του 51^{ου} Ψαλμού¹⁹⁴ από τον Savonarola¹⁹⁵. Η ανάλυση αυτή συμπεριλαμβάνει το πλήρες κείμενο του Ψαλμού, μαζί με μια ερμηνεία, η οποία φαίνεται να υπήρξε ιδιαίτερα προσφιλής στους Προτεστάντες.¹⁹⁶ Επίσης, ο Marshall παρέλειψε να συμπεριλάβει εντελώς την προσευχή για τους νεκρούς και τη λιτανεία των αγίων.¹⁹⁷ Στο primer περιλαμβάνεται όμως μια προσευχή εξομολόγησης με τίτλο «Μια γενική Εξομολόγηση για κάθε αμαρτωλό, που συνειδητοποίησε τις αμαρτίες του, για να εξομολογηθεί με μεταμελημένη και θλιμμένη καρδιά μπροστά στον Θεό όλες τις φορές» (A general

¹⁹² Fl. Lewis, «“Garnished with glorious tytles”: Indulgences in printed Books of Hours in England», σ. 578 και CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ. 61 και Fl. Lewis, «“Garnished with glorious tytles”: Indulgences in printed Books of Hours in England», σ. 577-578.

¹⁹³ Marshall, *A goodly prymer*, 1535, ο.π., σ. 47-53.

¹⁹⁴ Ο 51^{ος} Ψαλμός θεωρείται ψαλμός μετάνοιας και ομολογίας.

¹⁹⁵ Ο Savonarola στις 12 Μαΐου του 1497 αναθεματίζεται από τον Πάπα Αλέξανδρος ΣΤ' και το 1498 συλλαμβάνεται και θανατώνεται ως μάρτυρας. Η εναντίωση του στον Πάπα και στη διαφθορά βρήκαν αντίκρισμα στους προτεστάντες και μάλιστα η ανάλυση του Savonarola για τον 51ο Ψαλμό και τον 31ο δημοσιεύθηκε το 1523 στη Βιτεμβέργη με μια συστατική επιστολή από τον ίδιο το Λούθηρο.

¹⁹⁶ Marshall, *A goodly prymer*, 1535, ο.π., σ. 130-166 και CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ. 67.

¹⁹⁷ Janel Mueller, *Literature and the Church* στο D. Loewenstein και J. Mueller, *The Cambridge History of Early Modern English Literature*, Νέα Υόρκη, Cambridge University Press, 2002, σ. 271.

Confession for every sinner, brought into knowledge of his sins, to confess himself with petinent and sorrowful heart before God at all times). Όπως υποδεικνύει και η ονομασία η προσευχή αυτή είναι για συγχώρεση αμαρτιών, η οποία όμως απευθύνεται απευθείας στον Θεό χωρίς διαμεσολαβητές και χωρίς υποσχέσεις.¹⁹⁸ Υπενθυμίζει στους πιστούς πως οι προσευχές τους πρέπει να απευθύνονται απευθείας στο Θεό, ο οποίος είναι εκεί και εισακούει, καθώς είναι εκείνος που διέταξε τους πιστούς να προσεύχονται.

Ο Marshall εισάγει και μια νέα προσευχή στο βιβλίο του με τίτλο *«Μια προσευχή για την χαλάρωση και το μαλάκωμα των σκληρών ψυχών μας, τη φώτιση των τυφλών ψυχών μας και την αληθινή μεταστροφή των αμετανόητων ψυχών μας»*.¹⁹⁹ Η προσευχή αυτή περιλαμβάνει αριστά αποσπάσματα από τη Βίβλο στα αγγλικά, με ένα από αυτά να παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον αναφορικά με τον Βασιλιά.

...the Kynge's hert is in thynе hands (Oh lorde) that where thou wylte thou mayest incline it, for soo saythe thy scripture. Inclyne his herte to this purpose (oh father) that it wyl please hym to commaunde his prelates of his realme no lenger to kepe form his people: his louynge subiectes the light of thy worde, the light of holy scripture, the light of the testament of thy deare sonne our sauour Iesu Christ, the light wherin he yt walketh erreth not neyther stumbleth at ony (any) stone put it in his mynde lorde to commaunde that lyke as through thy secrete inspiration oher nations alre dy haue : so his people also by his commaundment maye haue in to theyr tonge truly translated thy holy scrypture wherin they may learne & perfytely know thy godly wyll & pleasure...

Η καρδιά του βασιλιά βρίσκεται στα χέρια σου, Ω Κύριε, εκεί όπου θέλεις εκεί να την κατευθύνεις, διότι έτσι ορίζουν οι Γραφές. Κατεύθυνε την καρδιά του σε αυτόν τον σκοπό, Ω Πατέρα, όπου και θα τον ευχαριστεί να προστάζει τους ιερείς του Βασιλείου του, να μην κρατούν μακριά από τους ανθρώπους του, τους αγαπημένους του υπηκόους το φως του Λόγου σου, το φως των Ιερών Γραφών, το φως της διαθήκης του αγαπημένου Υιού, του Σωτήρος μας Ιησού Χριστού, το φως μέσα στο οποίο όποιος περπατά δεν σφάλει, ούτε παραπατά στην όποια πέτρα. Βάλε στο νου του, Κύριε, σαν μέσα από κρυφή έμπνευση, που άλλα έθνη ήδη κατέχουν, ώστε ο λαός του, επίσης υπό την καθοδήγησή του, θα μπορεί να έχει στη γλώσσα του πλήρως μεταφρασμένες

¹⁹⁸ Marshall, A goodly prymer, 1535, ο.π., σ. 45-47.

¹⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 222-226.

τις Γραφές, ώστε να μπορούν να μαθαίνουν και να γνωρίζουν τέλεια τη θείκη θέληση και επιθυμία...

Στο παραπάνω απόσπασμα γίνεται ξεκάθαρος ο υπαινιγμός του βασιλιά ως προστάτη των δικαιωμάτων των απλών ανθρώπων απέναντι στους συντηρητικούς επισκόπους και τη δυνατότητα που προσέφερε πλέον στους πιστούς του, να κατανοούν τις γραφές και το λόγο του Κυρίου.²⁰⁰

Ο διδακτικός χαρακτήρας του primer φαίνεται και από ένα κεφάλαιο με τίτλο *Ένας αποτελεσματικός και πολύ Χριστιανικός οδηγός για παιδιά* (A fruitful and a very Christian instruction for children), ο οποίος περιλαμβάνει τις βασικές προσευχές όπως το Πάτερ Ημών, το Χαίρε Μαρία και το Πιστεύω ώστε κάθε παιδί να διδαχθεί τις θεμελιώδεις προσευχές και αρχές της πίστης.²⁰¹ Εκτός από τις βασικές προσευχές περιλαμβάνεται ένας διάλογος μεταξύ ενός πατέρα με τον υιό του με τίτλο *Ένας διάλογος ανάμεσα σε Πατέρα και Υιό που ρωτά συγκεκριμένες ερωτήσεις, και ο Πατέρας απαντά* (A Dialogue between a Father and a Son asking questions, and the Father answering).²⁰² Μέσα από αυτό τον αριετά ευρηματικό τρόπο των ερωτήσεων και απαντήσεων τα παιδιά αρχίζουν να αντιλαμβάνονται σημαντικές αρχές του δόγματος όπως τι είναι η πίστη, τι είναι η βάπτισμα, τι είναι ο Θεός, την άυλη υπόσταση του και τις Δέκα Εντολές.

Άλλη μια έκδοση του συγκεκριμένου Primer, με μερικές «διορθώσεις» και αριετά πιο τολμηρό χαρακτήρα, κυκλοφόρησε στις 16 Ιουνίου του 1535, πάλι τυπωμένη από τον Bydell. Μια τρίτη έκδοση κυκλοφόρησε, χωρίς ημερομηνία έκδοσης, το 1537 και χωρίς επιπλέον διορθώσεις.²⁰³

Η κυκλοφορία του Primer του Marshall θα σηματοδοτήσει την αρχή του τέλους στην έκδοση των παραδοσιακών Βιβλίων των Ωρών στην Αγγλία, καθώς επιτίθεται στην παραδοσιακή λατρεία των πιστών και σε ένα αναπόσπαστο κομμάτι της, την άφεση αμαρτιών και την ικεσία για την επιείκεια και τη χάρη του θεού.²⁰⁴ Πυροδοτείται, σταδιακά, η δημιουργία μιας νέας παράδοσης βιβλίων για τους πιστούς, η οποία δεν θα επηρεάσει μόνο τους οπαδούς του Προτεσταντισμού, αλλά θα οδηγήσει και στην αναθεώρηση των βιβλίων του καθολικού στρατοπέδου. Η έκδοση των primers, λοιπόν, δεν σταματά με το primer του Marshall, καθώς η επιτυχία του θα παρακινούσε και άλλους εκδότες να τυπώσουν παρόμοια primers.

²⁰⁰ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, ο.π., σ. 65.

²⁰¹ Marshall, *A goodly prymer*, 1535, ο.π., σ. 210-216.

²⁰² Στο ίδιο, σ. 216-221.

²⁰³ Dennis E. Rhodes, «William Marshall and his Books, 1533-1537», ο.π., σ. 224.

²⁰⁴ Fl. Lewis, «“Garnished with glorious tytles”: Indulgences in printed Books of Hours in England», ο.π., σ. 578 και E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, ο.π., σ. 382.

Δύο τέτοιοι εκδότες είναι ο Thomas Godfray και ο Robert Redman. Ο Thomas Godfray δεν είναι εκδότης με ιδιαίτερα γνωστή παραγωγή, με εξαίρεση μια συλλογή του Chaucer που την εξέδωσε το 1532. Την περίοδο του 1535 ο Godfray εξέδωσε διάφορους τόμους, ανάμεσα στους οποίους ήταν και ένα αγγλικό Primer. Ο τίτλος ήταν *Ένα Primer στα αγγλικά με εικονογράφηση, προσευχές και ευσεβείς στοχασμούς (A Prymer in Englysshe / with dyers, prayers & godly meditations)*. Το εισαγωγικό σημείωμα αναφέρει πως το Primer τυπώθηκε στο Λονδίνο από τον Thomas Godfray, με βασιλική έγκριση (*Cum priuilegio regali*, όπως αναφέρεται στα περισσότερα βιβλία που έχουν τη βασιλική έγκριση).²⁰⁵ Το Primer αυτό είναι εμπνευσμένο από το περιεχόμενο του primer του Marshall, αλλά κυρίως από το *Hortulus Animae* του Joye.²⁰⁶

Την άνοιξη του 1535 τυπώνει και ο Redman το πρώτο του Primer, του οποίου το μοναδικό αντίγραφο φυλάσσεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας.²⁰⁷ Είναι το πρώτο αγγλικό Primer που περιλαμβάνει τη Θεία Ευχαριστία με τις παραλλαγές που έκανε ο επίσκοπος του Salisbury με την ονομασία *Sarum Rite ή Use of Salisbury*,²⁰⁸ με τον τίτλο *Αυτό το primer της χρήσης του Salisbury/ και στα αγγλικά και στα λατινικά, κυκλοφορεί χωρίς (This prymer of Salysbery vse/ bothe in Englyshe & in Laten, is set oute a longe without any serchyng)*. Στο κάτω μέρος της σελίδας αναγράφεται και εδώ το *Cum gratia et priuilegio regali* επιβεβαιώνοντας τη βασιλική έγκριση της παρούσας έκδοσης. Στο τέλος του βιβλίου αναγράφεται:

“Imprynted at London, in Fletestrete in saynt Dunstones parysshe at the sygne of the George by me Robert Redman”²⁰⁹

Τυπωμένο στο Λονδίνο, στο Fletestrete στην ενορία του αγίου Dunstan υπό το έμβλημα του Γεωργίου από εμένα τον Robert Redman.

Και σε αυτό το primer η δομή και η επιλογή του περιεχομένου δεν διαφοροποιείται σημαντικά. Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα είναι η επιλογή των μεταφράσεων. Μετά το ημερολόγιο, ακολουθούν τέσσερις συλλογές κειμένων από τους τέσσερις Ευαγγελιστές. Η αγγλική μετάφραση προέρχεται από την αναθεωρημένη Καινή Διαθήκη του Tyndale, η οποία θα κυκλοφορήσει τον Νοέμβριο του 1534, αλλά σε κάποια σημεία ο εκδότης επέλεγε παλαιότερες μεταφράσεις και συγκεκριμένα από τη μετάφραση του 1526 του Tyndale. Σε άλλα σημεία επέλεξε να απομακρυνθεί από τη μετάφραση του Tyndale και να έρθει ίσως πιο

²⁰⁵ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, ο.π., σ. 73-74.

²⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 75.

²⁰⁷ Στο ίδιο, σ.87.

²⁰⁸ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, ο.π., σ. 87. Για περισσότερες πληροφορίες για το *Sarum Rite ή Use of Salisbury* βλέπε Ruth Ellis Messenger, «Liturgical Influences on the Design of the West Front at Wells and Salisbury», *Gesta* 25/1(1986), σ. 145-150.

²⁰⁹ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ. 88.

κοντά στο λατινικό κείμενο που δέσποζε στο περιθώριο του primer. Η επιλογή του λατινικού κειμένου στο περιθώριο καθιστά το primer πιο παραδοσιακό και θυμίζει περισσότερο την κλασική δομή των Βιβλίων των Ωρών, σε αντίθεση με το primer του Marshall, το οποίο ήταν απομακρυσμένο από το *scriptum use* και χωρίς να συμπεριλαμβάνει τη Λιτανεία, ούτε τη Λειτουργία για τους νεκρούς.²¹⁰

«Οι ελλείψεις» αυτές του primer του Marshall δεν θα περάσουν απαρατήρητες. Επομένως, τον Ιούνιο του 1535 θα εκδώσει μια αναθεωρημένη έκδοση του primer. Ο πλήρης τίτλος του είναι όμοιος με εκείνο του 1534:

A goodly prymer in englysche, newly corrected and printed, with certeyne godly meditations and prayers added to bthe same, very necessarie & profitable for all them that ryghte assuredlyvnderstande not ye latine & greke tongues.

Ένα αξιόλογο primer στα αγγλικά, προσφάτως διορθωμένο και εκτυπωμένο, με συγκεκριμένους ευσεβείς στοχασμούς και προσευχές προστιθέμενα στο ίδιο, αρκετά απαραίτητο και επικερδές για όλους εκείνους που σίγουρα δεν κατανοούν λατινικά και ελληνικά.

Πάνω από το βασιλικό οικόσημο είναι τοποθετημένα τα δυο αρχικά, E και A (Ερρίκος και Άνν) , και στο τέλος της σελίδας αναγράφεται: *With the kynges most gracious priuilege for .vij.yeres (Με την προνομαϊκή χάρη του βασιλιά)*²¹¹ Ο Bydell, εκδότης του βιβλίου, το εξέδωσε με το εξής εισαγωγικό σημείωμα:

Imprynted at London in Fletestrete by Iohan Byddell/ dwellynge at the signe of the Sonne/ next to the cundite/ for Wylliam Marshall/ the yere of our lorde god M.D.xxxv. the xvi. Day of June.

Εκτυπωμένο στο Λονδίνο στο Fletestrete από τον Iohan Byddell/ με το φως του ήλιου/ για τον Wylliam Marshall/ Σωτήριο έτος 1535 την 16^η μέρα του Ιουνίου.

Η πίσω σελίδα του εξωφύλλου κοσμείται από ένα μεγάλο ξυλόγλυπτο με τίτλο *Truthe, the daughter of tyme (Αλήθεια, η κόρη του χρόνου)*, απεικονίζοντας μια προσωποποίηση της Αλήθειας, να απελευθερώνεται από μια σπηλιά, με τη βοήθεια του φτερωτού Πατέρα Χρόνου, ο οποίος βρίσκεται εκεί κοντά, που έχει μακριά γενειάδα και φτερά στις φτέρνες

²¹⁰ Στο ίδιο, σ. 89, 95.

²¹¹ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, ο.π., σ. 104 και E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, ο.π., σ. 386.

του. Στην ίδια εικόνα, ένας φτερωτός δαίμονας, με την ταμπέλα Υποκρισία, που φαίνεται να έχει κακεντρεχείς προθέσεις εκσφενδονίζει ένα φιλόβροχο.²¹²

Εκτός από το ημερολόγιο, το περιεχόμενο του primer που εξέδωσε ο ίδιος το 1534 επαναλαμβάνεται και σε αυτό το primer. Η επιλογή των Ψαλμών, των προσευχών και των Ωρών είναι η ίδια, όπως επίσης και ο 51^{ος} Ψαλμός με την ερμηνεία του Savonarola. Παραλλαγές συναντάμε στην φρασεολογία και σε κάποιους ύμνους. Επίσης η Λιτανεία και η Λειτουργία για τους νεκρούς, εμπνευσμένα από το primer του Redman τώρα συμπεριλαμβάνονται²¹³, και στο τέλος του βιβλίου παρατίθεται πλέον και ένας πίνακας περιεχομένων. Παρόλα αυτά όμως ο Marshall, όντας φανατικός υπερασπιστής του Προτεσταντισμού, δεν προσάρμοσε τη νέα του έκδοση με βάση το παραδοσιακό *sarum*.²¹⁴ Αυτό όμως που συμπεριέλαβε και έχει ενδιαφέρον είναι και αποσπάσματα από τη νέα Καινή Διαθήκη του Tyndale.

Στο μεταξύ η προσπάθεια μετάφρασης της Βίβλου και εδραίωσης της Μεταρρύθμισης συνεχίζεται με γοργούς ρυθμούς. Στις 4 Οκτωβρίου του 1535 κάνει την εμφάνιση της η πρώτη ολοκληρωμένη αγγλική Βίβλος με μετάφραση του Myles Coverdale. Το 1535 ο Thomas More και ο επίσκοπος John Fisher, υποστηρικτές του παλαιού δόγματος, είχαν εκτελεστεί ως προδότες. Βγάζοντας τους από τη μέση ο Cromwell, όντας αναπληρωτής και γενικός εφημέριος (Vicegerent), συνέχιζε να προάγει το προτεσταντικό δόγμα εφαρμόζοντας το πρόγραμμα του για την «εξυγίανση» των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων.²¹⁵ Η καταστολή του κατοχυρώνεται νομικά με την «Πράξη Κατάλυσης των Μονών» που εγκρίθηκε από το Κοινοβούλιο το 1536.²¹⁶ Εν τω μεταξύ η έκδοση των μεταφράσεων της αγγλικής Βίβλου πολλαπλασιαζόταν και κάθε ενορία ήταν πλέον υποχρεωμένη να προμηθευτεί τη Βίβλο στη δημόσια γλώσσα και να τελεί τη λειτουργία στα αγγλικά.²¹⁷

Τον Ιούλιο, η Εκκλησιαστική Σύνοδος του Canterbury το 1536 συνέθεσε τα «Δέκα Άρθρα Πίστης»²¹⁸ τα οποία αποτελούν και την πρώτη προσπάθεια για τη δημιουργία ενός επίσημου δόγματος της Αγγλικής Εκκλησίας με σκοπό να μπει ένας τέλος στις συνεχόμενες διαμάχες μεταξύ ριζοσπαστικών και συντηρητικών για τις λατρευτικές πρακτικές.²¹⁹ Τα

²¹² Στο ίδιο, σ. 105.

²¹³ Στο ίδιο, σ. 115.

²¹⁴ Στο ίδιο, σ. 107-19.

²¹⁵ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, ο.π., σ. 118 και M. Bowker, *The Henrician Reformation and the parish clergy* στο Christopher Haigh, (επιμ.), *The English Reformation Revised*, ο.π., σ. 88.

²¹⁶ E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, σ. 385.

²¹⁷ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, ο.π., σ. 118 και 119.

²¹⁸ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, ο.π., σ. 118 και 119 και E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, ο.π., σ. 392 και E. Duffy, *Marking the Hours: English People and their Prayers*, ο.π., σ. 158 και

²¹⁹ E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, σ. 393-392.

άρθρα αυτά υποδεικνύουν ξεκάθαρα μια διάθεση για μεταρρυθμίσεις, αλλά με ήπιο τρόπο. Μόνο τρία από τα επτά Ιερά Μυστήρια επιτράπηκαν, η Βάπτισμα, η Εξομολόγηση και η Θεία Ευχαριστία. Διατηρήθηκε, ωστόσο, ο σεβασμός στις εικόνες και στη λατρεία των αγίων, καθώς και η μεσολάβηση για τη σωτηρία της ψυχής των νεκρών. Παρόλα αυτά, γινόταν ξεκάθαρα, πως οι εικόνες επιτράπηκαν ως μια υπενθύμιση και ως υπόδειγμα αρετής και πίστης, με προσοχή, όμως, από τους ιερείς για τυχόν λατρευτικές πρακτικές. Όπως, επίσης και η λατρεία των αγίων, ενώ συνεχίστηκε, εν τούτοις οι πιστοί όφειλαν να θυμούνται πως κανένας άγιος ή αγία δεν ήταν τόσο ελεήμων όσο ο Χριστός.²²⁰ Η λέξη Καθαρητήριο απαγορεύτηκε, καθώς, δεν αναφερόταν πουθενά στις Γραφές. Οι πιστοί, όμως, είχαν το δικαίωμα, αλλά και το καθήκον να προσεύχονται για τις ψυχές των νεκρών.²²¹

Το άρθρο 9, αποκατέστησε την κατάργηση των ιερών τελετών και αντικειμένων, όπως, τον αγιασμό, τον άρτο, τα καθγιασμένα κεριά και ιερές τελετές και εξορισμούς.²²² Παρότι, όμως, αυτές οι τελετές διατηρήθηκαν, τους δόθηκε πλέον ένας συμβολικός-διδασκτικός χαρακτήρας, ο οποίος σίγουρα δεν είχε σχέση με τις λαϊκές πεποιθήσεις περί εξαγνισμού και προστασίας που αναφέραμε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Για παράδειγμα ο αγιασμός, δεν θεωρούνταν πλέον νερό το οποίο μπορούσε να εξορκίσει δαίμονες και να φέρει ευλογία, αλλά ως μια θύμηση της τελετής της βάπτισης και του αίματος που έχυσε ο Χριστός για να σώσει την ανθρωπότητα.²²³ Επίσης, με τα Άρθρα αυτά το καθεστώς του Ερρίκου κατήργησε και πολλές εορτές από το ημερολόγιο, όπως αυτές της αγίας Μαργαρίτας, της Μαρία της Μαγδαληνης, της αγίας Άννας, του Th.Becket, τη γιορτή του Σταυρού και άλλων αγίων. Μάλιστα στις έντεκα Αυγούστου ο Ερρίκος έστειλε επιστολή σε όλους τους επίσκοπους του διατάζοντας τους να ελέγχουν και να βεβαιώνονται πως κανένας από τους πιστούς δεν θα γιόρταζε τις παραπάνω ημέρες.²²⁴ Επίσης, κυκλοφόρησαν διατάγματα τα οποία ανήγγειλαν την εκμάθηση του Πάτερ Ημών και των Δέκα Εντολών από τα παιδιά στη μητρική τους γλώσσα.²²⁵ Φυσικά, τα Άρθρα αυτά δεν πέρασαν χωρίς ενστάσεις από επισκόπους και πιστούς, όπως θα δούμε παρακάτω.

Μέσα σε αυτά τα ταραγμένα χρόνια κυκλοφόρησαν (τουλάχιστον) δύο ακόμα primers, τα οποία περιελάμβαναν και το λατινικό κείμενο στα περιθώρια. Το πιο ενδιαφέρον από αυτό είναι εκείνο που εκδόθηκε στο Λονδίνο από τον John Gough. Ο ίδιος δεν ήταν τυπογράφος, αλλά βιβλιοπώλης. Επομένως, το συγκεκριμένο primer πιθανόν να

²²⁰ E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, σ. 392-393.

²²¹ Στο ίδιο, σ. 393 και E. Duffy, *Marking the Hours: English People and their Prayers*, ο.π., σ. 158.

²²² Charity Meier-Ewert, «A Middle English Version of the "Fifteen Oes"», *Modern Philology* 68 (4) 1971, σ. 355.

²²³ E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, σ. 393-394.

²²⁴ Στο ίδιο, σ. 395.

²²⁵ G. L. Barnes, «Laity Formation: The Role of Early English Printed Primers», ο.π., σ. 145-146.

μην εκδόθηκε στο Λονδίνο, αλλά στην Αμβέρσα, στο τυπογραφείο που πλέον είχε αναλάβει η σύζυγος του αποθανόντος Christopher of Endhoven, κατά παραγγελία όμως του Gough.²²⁶

Ο τίτλος του είναι *Αυτό το primer Με τη χρήση του Salisbury*. Και στα αγγλικά και στα λατινικά*Με βασιλική έγκριση. Είθε ο Θεός να σώσει τον πιο αξιοσέβαστο βασιλιά μας, τον βασιλιά Ερρίκο Η' με την αξιότιμη βασίλισσα του Άννα και όλους τους απογόνους τους. John Gough ο τυπογράφος. (This prymer of Salysbery vse. Both in Englysche and in Latien is set out a longe without any serchyng...Cum gratia et priuelegio Regali. God saue our most noble kynge the viij. Henry with his gracious queen Anne and all theyr progeny. John Goughe the printer)*. Εφόσον αναφέρει τη βασίλισσα Άννα εκδόθηκε πριν τον Μάιο.²²⁷ Μόνο τρία αντίτυπα του βιβλίου είναι γνωστά, δύο στη βιβλιοθήκη Bodleian και ένα ημιτελές στο πανεπιστήμιο του Cambridge. Ένα από τα αντίτυπα στη βιβλιοθήκη Bodleian έχει επισυναπτόμενες δύο αναλύσεις από τον Savonarola του 51^{ου} και 31^{ου} Ψαλμού, ενώ το αντίτυπο του Cambridge έχει μόνο τον 31^ο Ψαλμό.²²⁸ Το περιεχόμενο του θυμίζει κυρίως το *Redman Primer*, το *Godfray Primer* και το *Godly Primer*.²²⁹

Την ίδια περίοδο με το primer του Gough εκδίδεται άλλο ένα, το οποίο καταφθάνει από τη Rouen²³⁰ χωρίς όνομα εκδότη, με τίτλο *Αυτό το primer στα αγγλικά και στα Λατινικά προσφάτως μεταφρασμένο με βάση το λατινικό κείμενο (Thys prymer in Englyshe and in Laten is newly translayted after the Laten texte)*. Δεν είναι ξεκάθαρο ποιο από τα δύο κυκλοφόρησε πρώτο. Ο εκδότης ήταν πιθανόν ο Fr. Regnault, τυπογράφος του Πανεπιστημίου του Παρισιού ή αν όχι εκείνος, ήταν ο βοηθός του στη Rouen, ο Nicholas LeRoux.²³¹

Το επονομαζόμενο Rouen Primer ήταν ιδιαίτερα καλοφτιαγμένο και περιείχε και καλοσχεδιασμένα ξυλόγλυπτα.²³² Έμοιαζε κατά πολύ στα περιεχόμενα με εκείνο του Redman, στο οποίο έχουμε προαναφερθεί. Ακολουθεί το *Sarum Use* και το κείμενο υπάρχει και στα λατινικά και στα αγγλικά. Οι μόνες καινοτομίες που εισάγονται σε αυτό το βιβλίο ήταν στη μετάφραση των Γραφών, και ειδικά των Ψαλμών. Γι αυτό και ο τίτλος του βιβλίου

²²⁶ Το όνομα του John Gough ακούγεται για πρώτη φορά το 1525 όταν έκανε μια μετάφραση για τον Wynkyn de Worde με τον τίτλο *Η εικόνα του Loue*, το οποίο και υπήρξε αμφιλεγόμενο. Μάλιστα τον επόμενο χρόνο, το 1536, ο Επίσκοπος του Λονδίνου, Cuthbert Tunstall, εξέδωσε μια προειδοποίηση με τριάντα τυπογράφους και βιβλιοπώλες στην επισκοπή του για τη διασπορά λουθηρανικών βιβλίων, και το όνομα του Gough ήταν σε αυτά, μαζί με του Worde και του Redman. CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, ο.π., σ.120.

²²⁷ Τον Μάιο του 1536, η Anne φυλακίστηκε στον Πύργο του Λονδίνου κι εκτελέστηκε. Retha M. Warnicke, *"The Fall of Anne Boleyn : a Reassessment"*, Arizona State University, Tempe, Arizona, σ. 1-2

²²⁸ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ.121.

²²⁹ Στο ίδιο, σ. 122.

²³⁰ Η πόλη της Rouen στη Γαλλία ήταν ιδιαίτερα φημισμένη για την παραγωγή και την έκδοση Βιβλίων των Ωρών. R. A. K., «A Rouen Book of Hours», *Record of the Art Museum Princeton University* 11 (1) 1952, σ. 10.

²³¹ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ.131 και G. L. Barnes, «Laitly Formation: The Role of Early English Printed Primers», ο.π., σ. 142.

²³² CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ.132.

τονίζει πως σε αυτό το primer η μετάφραση προκύπτει απευθείας από το λατινικό κείμενο. Ο Redman στο βιβλίο του είχε βασιστεί για τη μετάφραση των Ψαλμών στο Marshall Primer και στο Ψαλτήρι του Joye (1534). Οι μεταφράσεις, όμως, του Joye ήταν ανεπίσημες. Στο Rouen primer, ενώ η δομή παρέμεινε ίδια με του Redman, άλλαξε τις μεταφράσεις, οι οποίες πλέον προέκυπταν πιστά από το λατινικό κείμενο. Για παράδειγμα με το *Hortulus Animae* του Joye (1534), το οποίο αναπαράγεται πιστά στο primer του Redman, παρατήρουμε κάποιες ομοιότητες αλλά και μικρές διαφορές:

Joye: The lorde is my light and my helthe: whom then shal I feare?

Rouen: The Lorde is my light and my helth: whom shal I feare?

Joye: the lorde is the strength of my lyfe/ of whom then shal I be afrayde?

Rouen: the lorde is the defender of my lyfe: at whom shal I quake?²³³

Το παραπάνω παράδειγμα ήταν ενδεικτικό, καθώς συναντάμε και άλλες διαφοροποιήσεις, αλλά και ομοιότητες στη μετάφραση. Αυτές οι αλλαγές του Rouen Primer, το έκαναν και πιο δημοφιλές στα ταραγμένα εκείνα χρόνια. Μπορεί το primer του Marshall, να γνώρισε και εκείνο δημοτικότητα, όμως υπήρξε αρκετά ριζοσπαστικό και δεν έγινε ευρέως αποδεκτό, ειδικά από τα πιο συντηρητικά κομμάτια της κοινωνίας. Αυτή ακριβώς η τροποποίηση του περιεχομένου του (*sarum use*, λατινικό και αγγλικό κείμενο, διαφοροποιήσεις στη μετάφραση) είναι που έδωσε στη δυνατότητα στους εκδότες να κυκλοφορούν εγκεκριμένα αναγνώσματα για τους μη γνώστες της λατινικής γλώσσας, ακόμα και στα χρόνια της βασιλείας της Μαρίας, όπου ο Καθολικισμός επέλαυε και η Αγγλική Βίβλος ήταν απαγορευμένη.²³⁴ Παρατηρούμε, λοιπόν, πως ενώ η μετάφραση στα αγγλικά είναι πλέον απαραίτητη, καθώς καθιστά τα αναγνώσματα αυτά προσιτά σε όλους τους πιστούς, το περιεχόμενο τροποποιείται ώστε να ανταπεξέρχεται στις εξελίξεις. Ακόμα και ο Marshall, πιστός ακόλουθος του Cromwell και φανατικός Προτεστάντης, αναγκάστηκε να κάνει τροποποιήσεις, ώστε να κάνει το βιβλίο του πιο προσιτό στις ανάγκες των πιστών, οι οποίοι βίωναν ραγδαίες αλλαγές.

Κατά το 1537, η επιρροή του Cromwell, όλο και αυξανόταν και η αντίδραση στην καταπίεση του καθολικισμού και στην επιβολή του νέου μεταρρυθμισμένου δόγματος με την έκδοση των *Δέκα Άρθρων* της πίστης δεν θα αργήσει να έρθει. Το καθολικό στρατόπεδο θα

²³³ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, ο.π., σ.134.

²³⁴ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, ο.π., σ.139.

πυροδοτήσει μια εξέγερση στις βόρειες περιοχές του Lincolnshire και Yorkshire το 1536, η οποία διήρκησε ως τις αρχές του 1537 κι έμεινε γνωστή ως το «Προσκώνημα της Χάρης» και απείλησε σημαντικά τις προσπάθειες θεμελίωσης του προτεσταντικού δόγματος.²³⁵ Η εξέγερση κατεστάλη και ο υποκινητής της, Robert Aske, συνελήφθη και εκτελέστηκε.²³⁶ Αμέσως μετά, ο Cromwell, εκδίδει ένα διάταγμα με σκοπό την ενοποίηση των αντικρουόμενων απόψεων. Με το διάταγμα αυτό παροτρύνει τους πιστούς και τους επισκόπους να υπακούουν στα Δέκα Άρθρα και να παρέχουν στους πιστούς Βίβλους και στα λατινικά και στα αγγλικά. Οι κληρικοί, αλλά και οι γονείς ενθαρρύνονταν να διδάσκουν το Πάτερ Ημών, το Πιστεύω και τις Δέκα Εντολές στα Αγγλικά, ώστε ο κάθε πιστός να μπορεί να κατανοήσει σε βάθος τα θεμέλια της πίστης. Τέλος, το διάταγμα έκανε επίθεση στη λατρεία των αγίων, των προλήψεων και των υποτιθέμενων υποσχέσεων και θαυματουργών ευεργεσιών στους πιστούς.²³⁷

Μάλιστα, από το 1537, η ρωμαιοκαθολική λειτουργία προς τιμήν των νεκρών (*Dirige*), θα συνοδεύεται από ένα εισαγωγικό σημείωμα το οποίο εξηγούσε πως αυτό το εθιμοτυπικό της προσευχής προς τιμήν των νεκρών δεν έχει αποστολική προέλευση, αλλά επιτρεπόταν η τέλεση κι η ανάγνωση της με την αιτιολόγηση πως «όλα όσα συμπεριλαμβάνονται εκεί (σε αυτή τη λειτουργία), θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν τόσο για τους ζωντανούς όσο και για τους νεκρούς», με αποτέλεσμα σε κάποιες εκδόσεις να συνεχίσει να περιλαμβάνεται η λειτουργία προς τιμήν των νεκρών. Επομένως, διακρίνεται μια προσπάθεια εδραίωσης της νέας θρησκείας και κατάρριψης της παλαιάς, η οποία δεν θα μπορούσε να αφήσει ανεπηρέαστα τα αναγνώσματα των πιστών.

Ως επακόλουθο ο αρχιεπίσκοπος Crammer, ο Edward Fox και μια επιτροπή εξέδωσαν ένα βιβλίο με τις αρχές του νέου δόγματος το οποίο ονομάστηκε *The institution of a Christen man* (1537) ή όπως έγινε γνωστό *The Bishop's Book*.²³⁸ Το βιβλίο αυτό, αν και μεταγενέστερο υπήρξε λιγότερο ριζοσπαστικό από τα Δέκα Άρθρα. Επανέφερε και τα Επτά Ιερά Μυστήρια και οι προσευχές για τους νεκρούς επιτράπηκαν ξανά. Όμως, υπήρξε κάθετο στη λατρεία των εικόνων, η οποία απαγορεύτηκε εξ ολοκλήρου.²³⁹

²³⁵ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ.119 και C. S. L. Davies, «The Pilgrimage of Grace Reconsidered», *Past and Present* 41 (1968), σ. 44 και E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, σ. 395. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Madeleine Hope Dodds, *The Pilgrimage of Grace, 1536-1537, and the Exeter Conspiracy, 1538* (Τόμος 1), ΗΠΑ, Kessinger Publishing, 2007.

²³⁶ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ.140.

²³⁷ E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, σ. 398.

²³⁸ Alec Ryrie, *The Gospel and Henry VIII*, ο.π., σ. 45 και Dennis Danielson, «Catechism, "The Pilgrim's Progress," and the Pilgrim's Progress», *The Journal of English and Germanic Philology* 94/1 (1995), σ.44 και E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, σ. 400.

²³⁹ Στο ίδιο, σ. 400-401.

Επίσης, το 1537 τυπώνεται η Αγγλική Βίβλος και εκδίδεται από τον J. Nicolson. Η Βίβλος αυτή αποτελούσε μια διορθωμένη έκδοση της Βίβλου του Coverdale. Την ίδια χρονιά εισήχθη επίσης η επονομαζόμενη *Matthew Bible*, υπό την επιμέλεια του John Rogers, συνδυάζοντας τους καρπούς των κόπων και του Tyndale και του Coverdale. Εκδόθηκε με την άδεια του βασιλιά και φυσικά του Cromwell και του Crammer.²⁴⁰

Παρόλο που δεν είναι κάποιο primer ιδιαίτερα γνωστό για εκείνη την περίοδο, υπάρχουν δύο που με βάση το εισαγωγικό σημείωμα, μπορούν να ενταχθούν στη χρονιά του 1537. Το ένα ήταν μια επανέκδοση του *Rouen Primer* από τον Redman στο Λονδίνο και το άλλο ήταν μια επανέκδοση του *Goodly Primer* του Marshall, από τον Byddell. Και τα δύο εμπεριείχαν το κείμενο και στα αγγλικά και στα λατινικά, καθώς και αποσπάσματα από τις Γραφές για ανάγνωση στην εκκλησία τις Κυριακές ή και για προσωπική χρήση των πιστών. Αυτά τα αποσπάσματα ήταν γνωστά ως Επιστολές και Ευαγγέλια.²⁴¹ Πιο συγκεκριμένα, όπως αναφέρουν οι Frere και Kennedy στο *Visitation Articles and Injunctions of the Reformation*,²⁴² στο δεύτερο κομμάτι του επισκοπικού διατάγματος αναφέρεται:

Item, That all such, having cures, do every Sunday and holyday continually recite, and sincerely declare in the pulpit, at the High Mass time, in the English tongue, both the Epistle and Gospel of the same day (if there be time thereto), or else the one of them at the least; and also to set forth the King's regal power to be Supreme Head, and highest power, under God, in earth, of the church and realm of England :and to abolish The Bishop of Romes's usurped power. And furthermore to declare openly and distinctly the Ten Commandments, the Articles of our Belief, the Pater Noster: and finally, bid the beads. According to the King's ordinance, and none otherwise.

Απόσπασμα, Όλα αυτά, έχοντας κατά νου το πνευματικό ενδιαφέρον του εκκλησιάσματος, πρέπει κάθε Κυριακή και σε κάθε γιορτή να απαγγέλουν συνεχώς, και να κηρύττουν με ειλικρίνεια στον άμβωνα, κατά τη διάρκεια της Θείας Λειτουργίας, στην αγγλική γλώσσα, και τις Επιστολές και τα Ευαγγέλια την ίδια μέρα(αν υπάρχει χρόνος), ή αλλιώς τουλάχιστον ένα από αυτά και να αναδείξει τη μεγαλόπρεπη εξουσία του βασιλιά να είναι η Ανώτατη Κεφαλή, και η ανώτατη εξουσία, κάτω από τον Θεό, στη γη, της εκκλησίας και του βασιλείου της Αγγλίας: και να καταργήσει την καταχρηστική δύναμη του Επίσκοπου της

²⁴⁰ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, ο.π., σ.140 -141.

²⁴¹ Στο ίδιο, σ. 141 και 149 και E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, ο.π., σ. 402.

²⁴² W. H. Frere και W. Mc. Kennedy (επιμ.), *Visitation Articles and Injunctions of the period of the Reformation*, Τόμος II(1536-1558), Λονδίνο, Longmans, Green & Co, 1910, σ. 53-54.

Ρώμης. Και επιπλέον να κηρύζουμε ανοιχτά και ξεκάθαρα τις Δέκα Εντολές, τα Άρθρα της Πίστεως μας, το Πάτερ Ημών: και τέλος, να προσευχηθούμε. Σύμφωνα με τις διαταγές του Βασιλιά, και κανενός άλλου.

Το 1538 και οι δύο εκδότες κυκλοφόρησαν νέες εκδόσεις του Primer. Η νέα έκδοση του Bydell, ήταν ουσιαστικά μια επανέκδοση του *Goodly Primer* του Marshall το 1535 με μερικές αλλαγές. Πιο συγκεκριμένα, δεν είχε κείμενα στα λατινικά και στα αγγλικά, ούτε περιελάμβανε Επιστολές και Ευαγγέλια.²⁴³ Αν και ο τίτλος του ήταν όπως εκείνος του 1535, στο τελευταίο μέρος περιελάμβανε μια νέα έκδοση του 31^{ου} Ψαλμού του Savonarola με τίτλο “the .xxx. psalme” και απουσίαζε το βασιλικό οικόσημο. Με τις ομοιότητες που διαπιστώθηκαν μεταξύ αυτού του primer και εκείνου του 1535, θα μπορούσαμε κάλλιστα να υποθέσουμε πως και αυτό εκδόθηκε το 1535. Δύο ενδείξεις όμως υποδεικνύουν τη μεταγενέστερη δημιουργία του. Η πρώτη ένδειξη είναι στο ημερολόγιο, στις εορτές των αγίων, όπου υπάρχει η εισαγωγή του ονόματος του Έρασμου του Rotterdam²⁴⁴ στις 12 Ιουλίου, ο οποίος απεβίωσε το 1536. Και στη Λιτανεία, όπου το *Goodly Primer* αναφέρει το της βασίλισσας Anne, η νέα αυτή έκδοση αναφέρει²⁴⁵:

...our moste gracious soueraigne lorde and kyng, Henry the eyghte, his most gracious sonne prince Edwarde, all theyr posterite, ayders, helpers, & true subiectes.

...ο πιο μεγαλοπρέπης μας ηγεμόνας, κύριος και βασιλιάς, ο Ερρίκος Η', και ο πιο μεγαλοπρεπής υιός του, πρίγκηπας Εδουάρδος, σε όλες τις επόμενες γενιές, (σε όλους) τους συνεργάτες, βοηθούς και πραγματικούς ακόλουθους.

Παρατηρείται πως τα primer που εκτύπωσε ο Bydell, ακολουθούσαν ξεκάθαρα τις ερμηνείες του σύγχρονου προτεσταντικού δόγματος και αυτό γίνεται εμφανές από το περιεχόμενο, με χαρακτηριστική ένδειξη την εισαγωγή του ονόματος του Έρασμου στο εορτολόγιο των αγίων. Πιθανώς ο Byddell να επιθυμούσε να προσαρμοστεί στην πολιτική του Cromwell, ο οποίος είχε αποκτήσει ισχυρή θέση στην πολιτική σκηνή της Αγγλίας και καθώς η νομική θεμελίωση της προτεσταντικής Μεταρρύθμισης βρισκόταν στο απόγειο της, ο ίδιος προσαρμοζόταν στις ανάγκες της αγοράς.²⁴⁶

²⁴³ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, ο.π., σ. 162.

²⁴⁴ Ο Έρασμος αν και τυπικά ρωμαιοκαθολικός άσκησε δριμεία κριτική στις υπερβολές της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας.

²⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 163.

²⁴⁶ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ. 164-165.

Την άνοιξη του 1538 με τον M. Coverdale να είναι στο Παρίσι για να επιβλέψει την έκδοση της *Μεγάλης Βίβλου* στο τυπογραφείο του διάσημου εκδότη Fr. Regnault, η έκδοση των αγγλικών Primers έχει εξίσου μετακινηθεί στο Παρίσι, με τον Fr. Regnault και τους συνεργάτες του να τυπώνουν κατά κόρον νέες εκδόσεις των Primers. Το έτος 1538, τουλάχιστον πέντε νέες εκδόσεις των Primers εκδόθηκαν στη Rouen και στο Παρίσι για αγγλική κατανάλωση.²⁴⁷ Ήδη από τις αρχές του 1534, η εισαγωγή αυτή βιβλίων, κυρίως από τη Γαλλία και τη Φλάνδρα, δεν άφηνε ανενόχλητους τους τυπογράφους και τους βιβλιοπώλες του Λονδίνου, οι οποίοι φυσικά επιθυμούσαν τη θέσπιση μιας νομοθεσίας που θα απαγόρευε την εισαγωγή βιβλίων. Καθώς εισαγωγή ξένων βιβλίων δεν ενοχλούσε μόνο τους εκδότες, αλλά και τις εκκλησιαστικές αρχές, οι οποίες αγωνιούσαν για τη σωστή μετάφραση των βιβλίων από εκδότες που ήξεραν ελάχιστα έως καθόλου αγγλικά,²⁴⁸ το Κοινοβούλιο, αν και δεν απαγόρευε εξ ολοκλήρου την εισαγωγή βιβλίων, εξέδωσε το 1539 ένα σχετικό διάταγμα για τον περιορισμό της αγοραπωλησίας εισαγόμενων βιβλίων.²⁴⁹ Το διάταγμα δεν αφορούσε μόνο την αγοραπωλησία, αλλά και τη μεταφορά βιβλίων στα αγγλικά από άλλες χώρες στο αγγλικό βασίλειο. Και ειδικά βιβλία που αφορούσαν τις Γραφές. Αν κυκλοφορούσε οποιαδήποτε τέτοια έκδοση έπρεπε πρώτα να το επιμεληθεί κάποιο μέλος του Βασιλικού Συμβουλίου ή κάποιος επίσκοπος, του οποίου και το όνομα θα αναγραφόταν στο βιβλίο. Επίσης, οποιοδήποτε βιβλίο εκτυπωνόταν τελικά στα αγγλικά, εκτός των ορίων του αγγλικού βασιλείου, πέρα από τη φράση *0 cum privilegio regali*, έπρεπε να αναγράφει και τη φράση *imprimendum solum*, η οποία υποδείκνυε πως η βασιλική έγκριση αφορούσε την εκτύπωση του βιβλίου και όχι τη μετάφραση και το περιεχόμενο του. Η απαγόρευση αυτή ίσως στόχευε τον εκδότη Fr. Regnault, του οποίου τα έντυπα αποτέλεσαν αγαπημένο ανάγνωσμα του αγγλικού κοινού, όπως επίσης εξέφραζε την πολιτική του Cromwell, ο οποίος επιθυμούσε να ελέγχει τα βιβλία που κατέκλυζαν την αγγλική αγορά.²⁵⁰

Επίσης, το διάταγμα του 1538 δεν είναι άλλο από εκείνο που εξήγγειλε και την καταστροφή όλων των εικόνων του Th.Becket και των προσευχών προς τιμήν του.²⁵¹ Στα νέα primers που θα κυκλοφορήσουν από την έκδοση του διατάγματος και εξής, με εξαίρεση την περίοδο της βασιλείας της Μαρίας, το όνομα του Becket δεν θα αναφέρεται στο ημερολόγιο. Τα πέντε primers που εξέδωσε ο Regnault, είχαν κοινό περιεχόμενο με

²⁴⁷ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ. 165.

²⁴⁸ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ. 167.

²⁴⁹ ...that no person or persons, resiant or inhabitant within the realm, after the sayd feast of Christmas next coming, shal bie to sel ageine any printed books brought from any parties out of the kynges obeisance, redevbounden in bordes, lether, or parchment..., CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ. 166.

²⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 180.

²⁵¹ Βλ. σ. 29-30.

προγενέστερα primers και πιθανόν εκδόθηκαν πριν την έκδοση του διατάγματος μέσα στο ίδιο έτος, καθώς όλα τους ακόμα περιλαμβάνουν το όνομα του Th. Becket στο ημερολόγιο.²⁵²

Η διαδρομή προς την έκδοση ενός Βασιλικού Primer

Την επόμενη χρονιά η κατάσταση είναι κρίσιμη για το προτεσταντικό δόγμα, με τον Ερρίκο να αμφιταλαντεύεται και τους Καθολικούς να επιθυμούν την άμεση απομάκρυνση του Cromwell ώστε να επανέλθει ο Καθολικισμός στην Αγγλία.²⁵³ Μέσα σε αυτό το κλίμα, το Κοινοβούλιο συνεδριάζει και παρά τις αντιρρήσεις του Cromwell υπερψηφίζει τα λεγόμενα 6 Άρθρα της Πίστης εις το όνομα της θρησκευτικής ενότητας που επιθυμούσε ο βασιλιάς και του διαχωρισμού των επιτρεπτών και μη τελετών.²⁵⁴ Με τα άρθρα αυτά, ο βασιλιάς υπερασπίζεται τις παραδοσιακές τελετές και ουσιαστικά επανέρχεται ο Καθολικισμός στην Αγγλία. Μάλιστα προβλέπονται αυστηρές ποινές για τους απρόθυμους να συμμορφωθούν.²⁵⁵ Με τα άρθρα αυτά, λήγει η διαμάχη γύρω από το Μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας, καθώς η μετουσίωση του άρτου και του κρασιού σε σώμα και αίμα Κυρίου.²⁵⁶

Ο Cromwell, όμως, και ενώ η διαμάχη συνεχίζεται, παλεύει να κατευθύνει την θρησκευτική πολιτική του βασιλιά προς τη σφαίρα του Προτεσταντισμού, καταλύοντας μοναστήρια και επιβάλλοντας τη χρήση των Γραφών στα αγγλικά. Ένας, λοιπόν, από εκείνους που στράφηκαν στον Καγκελάριο για προστασία σε αυτή την ταραγμένη περίοδο ήταν ο επίσκοπος του Rochester, John Hisley, ο οποίος διαδέχθηκε τον John Fisher, όταν ο ίδιος εκτελέστηκε κατ' εντολή του Ερρίκου επειδή αρνήθηκε να τον αναγνωρίσει ως Ανώτατη Κεφαλή της Εκκλησίας της Αγγλίας. Ο ίδιος στις 15 Ιούλη του 1539, μετά την έκδοση της *Μεγάλης Βίβλου* του 1539, εξέδωσε ένα *Primer* ή *Εγχειρίδιο Προσευχών*, όπως το ονόμασε.²⁵⁷ Η διάδοση του, όμως, δεν θα κρατήσει για πολύ λόγω του θανάτου του ίδιου και της πτώσης του Cromwell από την εξουσία. Ο πλήρης τίτλος του στην αρχική σελίδα ήταν:

The Manual of Prayers of The Primer in English, set out at length, whose contents the reader by the prologue next after the Kalendar shall soon perceive, and therein shall see briefly the order of the whole book.

²⁵² Στο ίδιο, σ. 169.

²⁵³ Alec Ryrie, *The Gospel and Henry VIII*, σ. 15.

²⁵⁴ Alec Ryrie, *The Gospel and Henry VIII*, ο.π., σ. 14 και E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, σ. 423 και CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ. 183.

²⁵⁵ Alec Ryrie, *The Gospel and Henry VIII*, σ. 13.

²⁵⁶ R. Hutton, *The local impact of the Tudor Reformations* στο Chr. Haigh (επιμ.), *The English Reformation Revised*, ο.π., σ. 118

²⁵⁷ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ. 183 και I. Green, *Print and Protestantism in Early Modern England*, Νέα Υόρκη, Oxford University Press, 2000, σ. 245.

Set Forth by John, late Bishop of Rochester, at the commandment of the right honourable lord Thomas Cromwell, Σφραγιδοφύλακας του Βασιλιά, Vicegerent to the King's Highness.

Cum privilegio ad imprimendum solum.²⁵⁸

Το εγχειρίδιο Προσευχών ή το Primer στα αγγλικά, κυκλοφορεί ολοκληρωμένο, του οποίου τα περιεχόμενα ο αναγνώστης στον πρόλογο και αμέσως μετά το ημερολόγιο θα αντικρύσει σύντομα, και εκεί θα δει συνοπτικά τη διάταξη ολόκληρου του βιβλίου.

Προτάθηκε από τον John, επίσκοπο του Rochester, κατ' εντολή του αξιότιμου άρχοντα Thomas Cromwell, και Καγκελάριος της αυτού μεγαλειότητας του Βασιλιά.

Στο εκδοτικό σημείωμα, στην τέλος του primer αναγράφεται το όνομα ενός νέου εκδότη των αγγλικών primers του John Wayland²⁵⁹ : *Imprynted at London in fletestrete by me John Wayland...* Η επιμέλεια, όμως, του εγχειριδίου ήταν κάπως πρόχειρη, είτε λόγω της υγείας του που είχε αρχίσει να χειροτερεύει, είτε λόγω οικονομικών δυσκολιών που αντιμετώπιζε ο εκδότης.

Η επιλογή του τίτλου έγκειται στην ανάγκη του να αναδείξει την καθημερινή του χρήση ως εγχειριδίου προσευχών των πιστών και όχι απλά ως ενός βιβλίου με τις βασικές προσευχές και τη στοιχειώδη καθοδήγηση. Ο πρόλογός του είναι αρκετά εκτεταμένος και αναλυτικός ως προς τα περιεχόμενα του βιβλίου.²⁶⁰ Από την αρχή προαναγγέλλει την προσπάθειά του να δημιουργήσει ένα βιβλίο προσευχών μακριά από τα προηγούμενα primers, τα οποία περιελάμβαναν λανθασμένες προσευχές ή δεισιδαιμονίες. Μάλιστα, ήδη από τον πρόλογο αναφέρεται και στις υπερβολές που περιβάλλουν τη λατρεία της Παρθένου Μαρίας, οι οποίες υποβιβάζουν τον ίδιο τον Χριστό και τον Θεό, στους οποίους και οφείλει τη χάρη της.

I have here set forth, most dear reader, a rude work, whom it hath pleased me to call the Manual of Prayers, because it is so commonly hand in hand with the people, which before was called the Primer...and the primer were contained a great number of unnecessary prayers, and some very superstitious...yet there are many Scriptures distorted unto our Lady, which

²⁵⁸ J. Hisley, *The manual of prayers or the prymer in English, 1539 στο Three primers put forth in the reign of Henry VIII*, ο.π., σ. 304.

²⁵⁹ *Imprynted at London in fletestrete by me John Wayland...* CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ. 184.

²⁶⁰ J. Hisley, *The manual of prayers or the prymer in English, 1539*, ο.π., σ. 320-324 και CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ. 184.

in their own native sense are nothing meant of her, but of Christ, the Wisdom of the Father...²⁶¹

Εισηγήθηκα, αγαπημένη αναγνώστη, ένα χονδροκομμένο έργο, το οποίο με ικανοποιεί να κατονομάζω Εγχειρίδιο Προσευχών, επειδή είναι τόσο ευρέως διαδεδομένο ανάμεσα στους ανθρώπους, το οποίο πριν ονομαζόταν Primer...και το primer περιείχε ένα μεγάλο αριθμό αχρειαστων προσευχών , και κάποιες πολύ προληπτικές ...ακόμη υπάρχουν πολλές διαστρεβλώσεις στις Γραφές αναφορικά με την Κυρά μας, οι οποίες στην αρχική σημασία τους δεν έχουν καθόλου να κάνουν με εκείνη, αλλά με τον Χριστό, τη Σοφία του Πατέρα...

Η λατρεία της Παρθένου υποβιβάζεται και η προσευχή , *Hail Holy King Father of Mercy*, που ήταν αφιερωμένη την Παρθένο, μεταλλάχθηκε απευθυνόμενη πλέον στον Χριστό και όχι στην ίδια.²⁶²

Το περιεχόμενο του βιβλίου του Hisley είναι ομαδοποιημένο σε τρία μέρη αναφορικά με την πίστη, την προσευχή και τα έργα. Το πρώτο μέρος ήταν σύντομο και περιελάμβανε το Πιστεύω και τα Πάθη. Το δεύτερο περιελάμβανε το κλασικό περιεχόμενο των primers, δηλαδή τις Ώρες από τον Όρθρο έως και την προσευχή προς τιμήν το νεκρών (Dirge), μαζί με άλλες βασιικές προσευχές. Το τρίτο μέρος εμπεριέχει μια σύντομη αναφορά στην επιτέλεση αγαθοεργιών ,τις Δέκα Εντολές και τη Λειτουργία για όλα τα κοινωνικά στρώματα (Office of all estates).²⁶³

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η παράθεση από τον Hisley, μετά τη Λιτανεία, μιας παρότρυνσης προς τους πιστούς με τίτλο *Μια καθοδήγηση για τον τρόπο που ακούμε τη Θεία Λειτουργία* (*An instruction of the manner in hearing the Masse*), με αμέσως μετά να ακολουθούν προσευχές αναφορικά με τη Θεία Λειτουργία.²⁶⁴ Η καθοδήγηση αυτή αποτελεί πιθανώς απότοκο της πρόσφατης δημοσίευσης των *6 Άρθρων της Πίστης*, καθώς προέτασσε τη ξεκάθαρη και την αμετάκλητη αποδοχή της Μετουσίωση,²⁶⁵ επιχειρηματολογώντας εκτενώς, κατακρίνοντας παράλληλα εκείνους που αρνούνταν το δόγμα της πραγματικής παρουσίας.²⁶⁶

²⁶¹ J. Hisley, *The manual of prayers or the prymer in English*, 1539, σ. 320.

²⁶² E. Duffy, *Marking the Hours: English People and their Prayers*, ο.π., σ. 148.

²⁶³ J. Hisley, *The manual of prayers or the prymer in English*, 1539, σ. 322 και CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ. 184.

²⁶⁴ J. Hisley, *The manual of prayers or the prymer in English*, 1539, σ. 388.

²⁶⁵ Η σύγκρουση αφορούσε τη διαμάχη γύρω από τη Μετουσίωση, καθώς οι Προτεστάντες δεν αποδέχονταν την μετουσίωση του άρτου και του οίνου σε σώμα και αίμα Χριστού.

²⁶⁶ J. Hisley, *The manual of prayers or the prymer in English*, 1539, σ. 388-406.

Στο τρίτο μέρος του Primer, όπου και αναφέρεται η *Λειτουργία για όλες τις τάξεις της κοινότητας*, ο Hisley επευφημεί τον βασιλιά. Μάλιστα για να δείξει την υποστήριξη και τον σεβασμό του ολοκληρώνει το Primer με ένα κείμενο με τίτλο *Ο επίσκοπος της Ρώμης με τους ακόλουθους του, καταστrophείς όλων των κοινωνικών στρωμάτων* (The bishop of Rome with his adherences, destroyers of all estates), όπου κατακρίνει τον Πάπα και τους ακόλουθους του και τους χαρακτηρίζει επισφαλείς διδασκάλους.²⁶⁷

Πηγές του συγκεκριμένου primer αποτέλεσαν εκείνα που εξέδωσε ο Redman το 1538 και η μετάφραση της Βίβλου του Coverdale, που εξέδωσε ο Nicolson το 1537. Όμως, ο Hisley επέδειξε και μια σχετική πρωτοτυπία, καθώς απέφυγε την κλασική χρήση του *salutem*, ιδιαίτερα σε κάποια εδάφια από τις Γραφές. Στην αρχή του Όρθρου, ακολούθησε τη γραμμή που είχαν χρησιμοποιήσει ο Joye και ο Marshall, ξεκινώντας με τη φράση *Come unto me*²⁶⁸, αντί με το κλασικό *Hail Mary*, αποφεύγοντας επίσης να συμπεριλάβει όλους τους κλασικούς Ψαλμούς του Όρθρου, με εξαίρεση τους Επτά Ψαλμούς της Μετάνοιας, τους Δεκαπέντε Ψαλμούς και τους Ψαλμούς για τους νεκρούς, ενώ συνεχίζοντας τη δομή του Marshall επέλεξε να συμπεριλάβει και άλλες *Ώρες* εκτός τον Όρθρο και το Απόδειπνο.²⁶⁹ Μέρος του περιεχομένου παραμένουν οι Ψαλμοί προς τιμήν των Παθών του Χριστού, καθώς επίσης και το Ψαλτήρι του Αγίου Ιερώνυμου. Ο Hisley επέλεξε επίσης να συμπεριλάβει και την προσευχή *Fifteen Oes*, την οποία και εισάγει με μια προειδοποίηση προς στους πιστούς, οι οποίοι οφείλουν να φυλάσσονται από τις ψευδείς υποσχέσεις που συνήθως την πλασιώνουν.²⁷⁰

...promising to sayers thereof many things both foolish and false, as the deliverance of xv. souls out of purgatory, with other like vanities...²⁷¹

...υποσχόμενη σε αυτούς που την απαγγέλουν πράγματα και ανόητα και λανθασμένα, όπως η απελευθέρωση των ψυχών από το Καθατήριο, με άλλες τέτοιες ματαιότητες...

Μετά την έκδοση του primer, ο Cromwell έστειλε ένα αντίτυπο στον Crammer, για να λάβει και τη δική του έγκριση. Στις 21 Ιούλη του ίδιου έτους ο Crammer απάντησε, επισημαίνοντας στον Cromwell κάποιες ενστάσεις του αναφορικά με το περιεχόμενο, όμως παράλληλα εξέφρασε τη συγκατάβασή του και χαρακτήρισε την προσπάθεια αυτή

²⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 436.

²⁶⁸ J. Hisley, *The manual of prayers or the prymer in English*, 1539, σ. 335.

²⁶⁹ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ. 186.

²⁷⁰ Για τις υποσχέσεις μετά την απαγγελία του Ψαλμού, βλ. σ. 20-21.

²⁷¹ J. Hisley, *The manual of prayers or the prymer in English*, 1539, σ. 371.

αξιέπαινη.²⁷² Οι εκδόσεις του primer συνεχίστηκαν κανονικά, ενώ ένας νέος εκδότης, εν ονόματι Mayler αναλαμβάνει την ανατύπωση δύο νέων εκδόσεων · μια στα αγγλικά, χωρίς το λατινικό κείμενο και μια ειδικά διαμορφωμένη για παιδιά.²⁷³

Στο μεταξύ, στις 8 Σεπτεμβρίου ο Hisley απεβίωσε και τον Σεπτέμβρη ο Cromwell, σε μια ακόμη προσπάθεια διάσωσης του Προτεσταντισμού στην Αγγλία θα δρομολογήσει τη σύναψη ενός ακόμα γάμου του Ερρίκου.²⁷⁴ Μετά τον θάνατο της J. Seymour, ο Ερρίκος είχε μείνει χήρος εδώ και τρία χρόνια. Ο Cromwell κανόνισε, λοιπόν, τον γάμο του βασιλιά με την Anne της Cleves. Ο Ερρίκος, όμως, δεν φάνηκε ικανοποιημένος με την εμφάνιση της νέας του βασίλισσας. Η δυσαρέσκεια του, μόλις την είδε από κοντά, θα είναι η αρχή του τέλους για την πολιτική καριέρα του Καγκελάριου Cromwell. Παρόλα αυτά συμφώνησε στη σύναψη γάμου, ο οποίος ακυρώθηκε λίαν συντόμως, με τον βασιλιά φανερά απογοητευμένο. Το πολιτικό σκηνικό φαίνεται πως άλλαζε με τον βασιλιά να εναντιώνεται στην πολιτική τακτική του Cromwell και στη συμμαχία με τους προτεστάντες πρίγκιπες της Γερμανίας. Η σύγκρουση μεταξύ των δύο ανδρών δεν άργησε να έρθει. Στις 10 Ιούνη, ο καγκελάριος Cromwell συνελήφθη ως προδότης. Κατά τη διάρκεια της φυλάκισής του στον πύργο του Λονδίνου και αναμένοντας την εκτέλεσή του, ο καγκελάριος συναίνεσε στον ισχυρισμό του βασιλιά πως η σύναψη του γάμου έγινε παρά τη θέλησή του και με την πρόφαση της μη ολοκλήρωσης και ενός προσυμβολαίου της Άννας με τον Φραγκίσκο της Λωραίνης, ο γάμος ακυρώθηκε τον Ιούλιο του 1540.²⁷⁵

Στις 28 Ιουλίου, ο Thomas Cromwell εκτελέστηκε στο Λονδίνο με αρκετές κατηγορίες, ανάμεσα στις οποίες ήταν και η αίρεση. Κατά τη διάρκεια της εκτέλεσης του θα ομολογήσει πως παρέμεινε πάντα ένας πιστός Καθολικός.²⁷⁶ Η εκτέλεση του Cromwell θα κλονίσει το πολιτικό σκηνικό και θα επιτρέψει την επάνοδο του Καθολικισμού και τη δίωξη Προτεσταντών ως αιρετικών. Μάλιστα, δεν θα είναι λίγοι και οι άγγλοι Προτεστάντες που θα εξοριστούν.²⁷⁷ Ο συντηρητικός επίσκοπος του Winchester, Stephen Gardiner και ο δούκας του Norfolk, Thomas Howard εμφανίζονται στην πολιτική σκηνή και ασκούν επιρροή στην θρησκευτική πολιτική, προωθώντας τον Καθολικισμό.²⁷⁸

²⁷² ...*Divers things ther ar bisides therein, whiche if committed vnto me to onersee, I would have amendid....very good and commendable...* CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ. 189.

²⁷³ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ. 190.

²⁷⁴ Στο ίδιο, σ.194.

²⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 200.

²⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 200.

²⁷⁷ J. N. King και M. Rankin, «Print, Patronage, and the Reception of Continental Reform: 1521-1603», *The Yearbook of English Studies* 38 1/2 (2008), σ. 55.

²⁷⁸ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ. 201 και Alec Ryrie, *The Gospel and Henry VIII*, σ. 22

Στα primers που κυκλοφόρησαν το 1540, δεν γίνονται εμφανείς οι αναταράξεις της περιόδου. Μια ανατύπωση που κυκλοφόρησε του *Εγχειριδίου Προσευχών*, του γνωστού και ως *Hilsey Primer* φέρει το όνομα του Cromwell στην πρώτη σελίδα, αλλά και της Anne της Cleves στο προσευχητάρι. Ο τίτλος του έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον :

The Manual of prayers or Primer in englysh · Set forth by Ihon by goddess grace late bysshop of Rochester at the commaundement of the ryghte honorable Lorde Thomas Crumwell, Lorde Priuie seale Vicegerent to the Kynges hyghnes, for an vniuersall vsage to his graces louyng subiectes.²⁷⁹

Το εγχειρίδιο προσευχών ή Primer στα αγγλικά · κυκλοφόρησε από τον Ihon με τη χάρη του θεού από τον επίσκοπο του Rochester κατ' εντολή του νομίμου και έντιμου άρχοντα Thomas Crumwell, αρχικαγκελάριου της αυτού μεγαλειότης, για μια καθολική χρήση από τους υπηκόους του που τον αγαπούν.

Ο τίτλος υποδηλώνει ξεκάθαρα πως η έκδοση αυτού του primer έγινε πριν τον Ιούνιο του 1540, όπου και συνελήφθη ο Cromwell. Άλλο ένα primer που θα εκδοθεί την ίδια περίοδο από τον Ihon Mayler, δείχνει επίσης την επιρροή του Hilsey, καθώς στο ημερολόγιο εμπεριέχονται προσευχές προς τιμήν του βασιλιά, της βασίλισσας Άννας και του πρίγκιπα Εδουάρδου. Ο τίτλος του ήταν:

The primer in englisshe and laten set out at length with the exposition of Miserere and In te domine speraui and with the Epistles and Gospels thorowe out all the whole yere.

Το primer στα αγγλικά και στα λατινικά εκδόθηκε αναλυτικά με την παράθεση του 51ου Ψαλμού (Miserere) και In te domine speraui και με τις Επιστολές και Ευαγγέλια για ολόκληρο το έτος.

Το primer αυτό, όπως διασαφηνίζεται και από τον τίτλο, περιλαμβάνει τις Επιστολές και τα Ευαγγέλια, την ανάλυση του Savonarola πάνω στον 51^ο Ψαλμό και ακολουθεί την παραδοσιακή λειτουργία του *sarum use*.²⁸⁰

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το primer που εξέδωσε ο νεαρός Richard Grafton, ο οποίος χάνει ένα σημαντικό πάτρωνα μετά την εκτέλεση του Cromwell. Το 1540 θα εκδόσει ένα primer με τίτλο *To primer και στα αγγλικά και στα λατινικά. Εκτυπωμένο στο σπίτι που κάποτε ανήκε στους Μινόριτες από τον Rychard Grafton και τον Edward Whytchurcheb* (*The prymer both in Englishe and Latin Anno. Printed in the house late the graye freers by Rychard grafton and Edward whytchurche*). Η δομή και το περιεχόμενό του ακολουθούν το *sarum use* και αποτελούν ένα συνδυασμό του *Gough primer* του 1536 και του *Goodly Primer* του Marshall. Παρατηρούμε, όμως, μια διαφορά η οποία ίσως και να έχει σημαντικό να υποδείξει. Ο Grafton παραλείπει

²⁷⁹ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ. 203.

²⁸⁰ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ. 203-204.

εντελώς τον ύμνο *Salve Regina* και παράλληλα υιοθετεί μια μικρότερη εκδοχή της ακολουθίας του Απόδειπνου.²⁸¹ Ο Grafton, ως πιστός ακόλουθος της Μεταρρύθμισης, σε μια περίοδο που κλονίζεται ο Προτεσταντισμός στην Αγγλία, επιλέγει να παραλείψει τα αποσπάσματα του λατινικού κειμένου όπου υπάρχουν ειτενείς αναφορές στην Παρθένο και στους αγίους, όπως είναι το Απόδειπνο.²⁸²

Το 1541-1542 η κατάσταση έχει πλέον αλλάξει. Με τον θάνατο του Cromwell, η *Μεγάλη Βίβλος* χρειάζεται την έγκριση των δύο νέων συμβούλων του Βασιλιά για να κυκλοφορήσει, Cuthbert Tunstall και Nicholas Heath, οι οποίοι απαρνήθηκαν οποιαδήποτε σύνδεση μαζί της. Οι τυπογράφοι που ήταν συνδεδεμένοι με το μεταρρυθμιστικό κίνημα φαίνεται πως αντιμετώπιζαν πλέον προβλήματα με τον νόμο.²⁸³ Ο Grafton μάλιστα κλήθηκε να εκτίσει και ποινή φυλάκισης, με την κατηγορία πως κυκλοφόρησε επιστολή του Φ. Μελάγχθωνα κατά της *Πράξης των Έξι Άρθρων*.²⁸⁴ Το κλίμα ανασφάλειας που είχε δημιουργηθεί δεν εμπόδισε την έκδοση των primers, η οποία και συνεχίστηκε κανονικά είτε λόγω της αυξημένης ζήτησής τους από το αγοραστικό κοινό είτε γιατί το περιεχόμενό τους δεν αποτελούσε απειλή.²⁸⁵

Το 1540, ο Ερρίκος παντρεύεται την επόμενη σύζυγο του την Catherine Howard, η οποία όμως δεν θα παραμείνει για πολύ ακόμα βασίλισσα.²⁸⁶ Η σύγκρουση στην αυλή συνεχίζεται με τους Gardiner και Crammer να βρισκονται σε αντιπαράθεση για την εύνοια του βασιλιά. Ο Ερρίκος, όμως, προτίμησε να μείνει έξω από αυτό και να διατηρήσει και τους δύο άνδρες υπό τις υπηρεσίες του, ώστε να εκμεταλλεύεται τις ικανότητές τους.²⁸⁷

Στο μεταξύ η κυκλοφορία της αγγλικής Βίβλου και η διανομή της στις εκκλησίες ήταν ένα από τα κεντρικά ζητήματα. Η προηγούμενη έκδοση της *Μεγάλης Βίβλου* φαίνεται πως δυσχερανούσε τους πιο συντηρητικούς και τέθηκε το αίτημα για αναθεώρηση της στις αρχές του 1542. Μάλιστα ο βασιλιάς ζήτησε η αναθεώρηση να γίνει από τα πανεπιστήμια του Cambridge και της Οξφόρδης,²⁸⁸ παρόλα αυτά δεν έγινε κάποια επανέκδοση της *Μεγάλης Βίβλου* κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ερρίκου. Ο Edmund Bonner, ο οποίος θα διαδεχθεί τον Stokesley ως επίσκοπος του Λονδίνου το 1542 θα δημοσιεύσει μια λίστα

²⁸¹ Απόδειπνο ονομάζεται η προσευχή που διαβάζεται μετά το δείπνο.

²⁸² CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ. 207-210.

²⁸³ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ. 221-223.

²⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 222.

²⁸⁵ Στο ίδιο, 1529-1545, σ. 225.

²⁸⁶ Η Catherine Howard δεν άργησε να έρθει και εκείνη αντιμετώπιση με κατηγορίες για μοιχεία κατά τη διάρκεια του γάμου της, αλλά και για απρεπή συμπεριφορά πριν τη σύναψη του γάμου τους. Έτσι, ένα χρόνο μετά το γάμο της με τον Ερρίκο, θα θανατωθεί δια αποκεφαλισμού. Bradley J. Irish, «"The Secret Chamber and Other Suspect Places": Materiality, Space, and the Fall of Catherine Howard», *Early Modern Women* 4 (2009), σ. 170

²⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 232.

²⁸⁸ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ. 233.

με απαγορευμένα βιβλία. Ανάμεσα σε αυτά βρίσκεται και το εξής : *Το εισαγωγικό σημείωμα στα αγγλικά primers, από τον Marshall (The preface made in the English Prymmers, by Marshall)*. Αυτή η απαγόρευση προκύπτει προφανώς από το γεγονός πως ολόκληρο το εισαγωγικό σημείωμα του Goodly Primer του Marshall ήταν εμπνευσμένο από τα έργα του Λούθηρου, όπως έχουμε προαναφέρει. Τα primers επειδή υπήρξαν από τα πιο περιζήτητα βιβλία, θα συνεχίσουν να εκδίδονται, αλλά με μια στροφή προς παλαιότερες εκδόσεις, συμπεριλαμβανοντας το κείμενο και στα λατινικά και ακολουθώντας το *sarum use* και χωρίς παράλληλα να υπάρξει καταστροφή παλαιότερων εκδόσεων. Οι Thomas Petyt και Robert Toye θα εκδώσουν primers με αυτήν ακριβώς τη δομή.²⁸⁹

Η νέα κατάσταση που επικρατούσε απαιτούσε και μια αναθεώρηση όλων των παλαιότερων θρησκευτικών εκδόσεων, με σκοπό τη δημιουργία νέων εκδόσεων που θα ανταποκρίνονταν στις νέες συνθήκες. Το 1543 θα συσταθεί μια νέα επιτροπή από τέσσερις άνδρες, τον επίσκοπο Thirbly του Westminster, τον Heath του Rochester, τον Gardiner και τον αρχιεπίσκοπο Crammer, οι οποίοι ανέλαβαν το δύσκολο αυτό έργο. Η επιτροπή αυτή απαγόρευσε όλα τα κείμενα του Tyndale²⁹⁰ και η «Πράξη Ενίσχυσης της Αληθινής Θρησκείας» που εγκρίθηκε από το Κοινοβούλιο τον Μάιο 1543 επιβεβαίωνε την εγκυρότητα των Έξι Άρθρων, απαγόρευε την ανάγνωση της Βίβλου, και κυρίως τη μετάφραση της Καινής Διαθήκης του Tyndale, σε όλο τον πληθυσμό είτε σε δημόσιο είτε σε ιδιωτικό χώρο, με εξαίρεση τους αριστοκράτες, τους πλούσιους εμπόρους και τις γυναίκες της αριστοκρατίας.²⁹¹ Εξαίρεση θα αποτελέσει η χρήση των ψαλτηριών, των primers, του Πάτερ Ημών και του Πιστεύω στα αγγλικά, η οποία θα επιτραπεί, χωρίς κανένα περιορισμό για τους πιστούς.²⁹² Το περίφημο *Βιβλίο του Επισκόπου* (Bishop's Book) αντικαθίσταται από το πιο συντηρητικό *Βιβλίο του Βασιλιά* (King's Book),²⁹³ το οποίο και θα χαθεί μαζί με τον θάνατο του Ερρίκου και την άνοδο του Εδουάρδου.²⁹⁴ Το *Βιβλίο του Βασιλιά* ακύρωνε τη δικαίωση μέσω της πίστης και όχι μέσω των έργων που υποστήριζαν οι ευαγγελικοί χτυπώντας ακόμη περισσότερο το προτεσταντικό κίνημα.²⁹⁵

Ξεκινώντας από μεταρρύθμιση σε παλαιότερα βιβλία προσευχών, ο Προτεσταντισμός στην Αγγλία έπρεπε να δημιουργήσει ένα δικό του εμπειριστατωμένο και

²⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 234-236.

²⁹⁰ ...that all maner of books of the olde and newe testament in English, being of the crafty, false and vntrue translation of Tindal... (όλων των ειδών τα βιβλία της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης στα αγγλικά, τα οποία είναι με τη λανθασμένη και ψευδή μετάφραση του Tyndale), CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ. 241-242.

²⁹¹ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ.242 και E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, σ. 432-433.

²⁹² Στο ίδιο, σ. 242.

²⁹³ E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, σ. 429, 438.

²⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 242.

²⁹⁵ Alec Ryrie, *The Gospel and Henry VIII*, σ. 15.

ενιαίο βιβλίο προσευχών για να αποφεύγεται η χρήση διαφόρων προσευχών, οι οποίες παρέπεμπαν στον Καθολικισμό. Το 1544, εκδίδεται ο καρπός των προσπαθειών του αρχιεπισκόπου Crammer, η *Λιτανεία* μεταφρασμένη στα αγγλικά. Ήταν σίγουρα εμπνευσμένο από το *sarum use*, αλλά αποτέλεσε μια παραλλαγή. Συνδυάζοντας παλαιότερες δομές, ο Crammer καταφέρει να δημιουργήσει έναν νέο βιβλίο με καθορισμένο πλέον τύπο προσευχών, αφαιρώντας τις ονομαστικές αναφορές σε αγίους, προφήτες και μάρτυρες.²⁹⁶ Το 1544 δεν εκδόθηκαν και πολλά primers. Όσα κυκλοφόρησαν ακολουθούσαν την παραδοσιακή δομή. Ο CH.C. Butterworth στο βιβλίο του *The English Primers, 1529-1545* θεωρεί πως αυτή η σιωπή στην έκδοση νέων primers πιθανόν να οφείλεται στην ανασφάλεια που ένιωθαν οι εκδότες για την αγορά τους. Η δρομολόγηση ενός ενιαίου και καθορισμένου πλέον βιβλίου προσευχών, τους έκανε να διαισθάνονται πως ίσως η αγορά των παραδοσιακών primers, να ακολουθούσε σταδιακά φθίνουσα πορεία.²⁹⁷

Ενώ, ο Crammer ήταν απασχολημένος με την μεταρρύθμιση των εκκλησιαστικών βιβλίων, ο Ερρίκος είχε στρέψει στην προσοχή του στη δημιουργία νέων εγχειριδίων για την εκπαίδευση. Στα εγχειρίδια αυτά συμπεριλαμβάνονταν μια γραμματική, ένα αλφαβητάρι και ένα νέο primer, το οποίο θα καθορίσει όλα τα μεταγενέστερα primers.

Καρπός των προσπαθειών του Ερρίκου ήταν η έκδοση, από τον R. Grafton και E. Whithurch στις 29 Μαΐου του 1545, ενός βασιλικού primer, με την ονομασία *Το Primer του Ερρίκου Η'* (*Primer of Henry VIII*). Ο πλήρης τίτλος του ήταν: *The Primer, set forth by the Kinges maiestie and his Clergie, to be taught lerned & raed: and none other to be used throughout all his dominions. M.D. XLV. (Το Primer, κυκλοφόρησε από την αυτού μεγαλειότης και τον Κλήρο του, για διδασκαλία, μάθηση και ανάγνωση : και κανένα άλλο να μην χρησιμοποιείται σε όλη του την επικράτεια)*²⁹⁸ και στο σημείωμα του εκδότη φαίνεται ξεκάθαρα πως η έκδοση του δρομολογήθηκε για τη διδασκαλία και κατήχηση του πρίγκιπα Εδουάρδου, καθώς και του αγγλικού λαού:

Imprinted at London within the pencinct of the late dissolved house of the gray Friers, by Richard Grafton Printer to the Princes grace, the xxix daye of May, the yere of our Lord, M.D.XLV. Cum priuilegio ad imprimendum solu.

Τυπωμένο στο Λονδίνο εντός του προσφάτως καταργηθέντος οίκου των Μινοριτών, από τον Richard Grafton εκδότη του πρίγκιπα, την 29^η ημέρα του Μαΐου, το σωτήριο έτος 1545. Με την άδεια του βασιλιά.

²⁹⁶ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ.248-249.

²⁹⁷ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ.250.

²⁹⁸ King Henry's primer, 1545 στο *Three primers put forth in the reign of Henry VIII*, ο.π., σ.437 και CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ.256 και G. L. Barnes, «Lait Formation: The Role of Early English Printed Primers», ο.π., σ. 148.

Ο βασιλιάς στις 6 Μαΐου είχε εκδώσει διάταγμα αναγγέλλοντας τον βασιλικό σκοπό της έκδοσης του και τη λειτουργία του ως εκπαιδευτικού εργαλείου.²⁹⁹ Επίσης, όρισε ισοδύναμη τη χρήση λατινικών και αγγλικών και προέβαλλε τη χρήση των primers από παιδιά, ως εγχειρίδια διδασκαλίας, αλλά ακόμη και από μεγαλύτερους, καθώς ειτός από τις στοιχειώδεις προσευχές, όπως το Πιστεύω και το Πάτερ Ημών, περιελάμβανε και αλφαβητάρι.³⁰⁰ Η έκδοσή του προωθήθηκε ιδιαίτερα, καθώς αποτελούσε ένα μεταρρυθμισμένο πλέον εγχειρίδιο διδασκαλίας, αριετὰ πιο απλό, κατάλληλο για την κατήχηση και των μικρών παιδιών.

Παρά τις κάποιες καινοτομίες η δομή του ήταν αριετὰ παραδοσιακή,³⁰¹ αφού εμπεριείχε ένα ημερολόγιο, το Πάτερ Ημών, το Χαίρε Μαρία³⁰², τις Δέκα Εντολές κλπ, προσευχές για το δείπνο και την κλασική λειτουργία που συμπεριλαμβανόταν στον βασιικό κορμό των primer (Ωρες, Επτά Ψαλμοί). Επίσης, περιελάμβανε τη *Αιτανεία* μεταφρασμένη στα αγγλικά, από τον ίδιο τον Αρχιεπίσκοπο του Canterbury, Crammer,³⁰³ τη λειτουργία προς τιμήν των νεκρών (Dirige), τα Εγκώμια (Commendations)³⁰⁴, καθώς και τη λειτουργία για τα Πάθη του Χριστού.

Αξιοσημείωτη είναι η απουσία των περισσότερων εορτών από το ημερολόγιο, με εφτά έως οχτώ αναφορές σε αγίους σε κάθε μήνα, με προτίμηση κυρίως σε τοπικούς αγίους.³⁰⁵ Για παράδειγμα ενώ ακόμη και το *Goodly Primer* του Marshall περιλαμβάνει είκοσι επτά εορτές στον Μάρτιο, το *Primer* του Ερρίκου περιλαμβάνει μόνο τέσσερις, υποδεικνύοντας τον μεταρρυθμισμένο χαρακτήρα του.³⁰⁶

Αναφορικά με τις προσευχές προς τιμήν της Παρθένου, πέραν του μικρότερου αριθμού τους, παρουσιάζεται και μια ιδιοτυπία, ιδιαίτερα αντιπροσωπευτική των νέων αντιλήψεων γύρω από τη λατρεία της Παρθένου.³⁰⁷ Μετά από κάθε Ώρα υπάρχει ένας σύντομος ύμνος μαζί με μια εξίσου σύντομη προσευχή, τα οποία όμως δεν συνδέονται με τη λατρεία της Παρθένου. Ο κάθε ύμνος ακολουθείται από έναν από τους *Μακαρισμούς*³⁰⁸ του

²⁹⁹ King Henry's primer, 1545 στο *Three primers put forth in the reign of Henry VIII*, ο.π., σ.456 E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, σ. 446 και Christopher Haigh, *English Reformations: Religion, politics and society under the Tudors*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1993, σ. 162.

³⁰⁰ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ.259.

³⁰¹ E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, σ. 446.

³⁰² King Henry's primer, 1545, σ. 459.

³⁰³ Στο ίδιο, σ. 480-486 και A. Hyatt Mayor, «Queen Elizabeth's Prayers», *The Metropolitan Museum of Art Bulletin* 1/ 8 (1943), σ. 237.

³⁰⁴ Τα Εγκώμια είναι ένα είδος αποχαιρετισμού στους νεκρούς.

³⁰⁵ King Henry's primer, 1545, σ. 444-456.

³⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 446.

³⁰⁷ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ. 259-264 και E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, σ. 447.

³⁰⁸ Οι μακαρισμοί είναι οι οκτώ δηλώσεις περί μακαριότητας που είπε ο Χριστός στο ξεκίνημα της επί του Όρους Ομιλίας (Ματθάιος 5:3-12), όπου κάθε μια αρχίζει με τις λέξεις «μακάριος είναι...» Είναι υπό

Χριστού, και η ακόλουθη προσευχή εξυμνεί τον Σωτήρα για την ενσάρκωση στο πρόσωπό του, όλων των αρετών που εξήγγειλε ο εκάστοτε *Μακαρισμός*.³⁰⁹ Ενδεικτικά στην Έκτη Ώρα, όπου, ο ύμνος είναι ο εξής : *Μακάριοι οι ελεήμονες, ότι αυτοί ελεηθήσονται. Μακάριοι οι καθαροί τη καρδιά, ότι αυτοί τον Θεόν όφονται*.³¹⁰ Ακολουθεί η εξής προσευχή:

Orde Iesu Christ, whose property is to be mercyfull, whiche art always pure and clene without spot of synne, graunt vs the grace to folowe the in mercifulness towarde our neighboures, and always to beare a pure harte, and a clene conscience towarde the, ..

Κύριε Ιησού Χριστέ, που η ιδιότητα σου είναι να είσαι ελεήμων, που η καρδιά σου είναι πάντα αγνή και καθαρή από αμαρτίες, παραχώρησέ μας τη χάρη να είμαστε ελεήμονες απέναντι στους γείτονες μας, και πάντα να φέρουμε μια αγνή καρδιά, και μια καθαρή συνείδηση απέναντι σε...

Τέλος, περιελάμβανε μια συλλογή από προσευχές από διάφορες πηγές, τις οποίες συνήθως δεν συναντάμε στα primers και τις οποίες λέγεται πως τις συνέθεσε ο ίδιος ο Crammer. Οι πρώτες έξι “*Προσευχές των Παθών*”, εξυμνούν την αχρειότητα της ανθρωπότητας και το έλεος του Θεού, ενώ άλλες καταπιάνονται με κάποιο περιστατικό από τα Πάθη του Κυρίου, όπως η προδοσία του Πέτρου. Τέλος, συμπεριλήφθηκαν και αρκετές προσευχές του ισπανού ουμανιστή Luis de Vives, αλλά και του Έρασμου.³¹¹

Αναφορικά με τις μεταφράσεις, το μεγαλύτερο κομμάτι της μετάφρασης των Ψαλμών προέρχεται από το Rouen Primer, στο οποίο και έχουμε αναφερθεί παραπάνω, από την έκδοση της Βίβλου του 1540, καθώς και των μεταφράσεων των Tyndale, Joye και Coverdale της Βίβλου. Παρόλα αυτά, δεν έπαψε να θυμίζει τις λατινικές Ώρες και το *use of Salisbury*, διατηρώντας έτσι και έναν παραδοσιακό χαρακτήρα.³¹²

Εδουάρδος

Μέσα στα επόμενα δύο χρόνια ο Ερρίκος πεθαίνει και τα τρία του παιδιά θα πυροδοτήσουν αναθεωρημένες εκδόσεις του Primer που ίδιος επιμελήθηκε. Μετά τον θάνατό του, ανεβαίνει στον θρόνο ο εννιάχρονος υιός του Εδουάρδος. Με τις ευλογίες του

συζήτηση ο ακριβής αριθμός των μακαρισμών που ειπώθηκαν. Κάποιοι μιλούν για επτά, κάποιοι για εννιά ή δέκα μακαρισμούς. Μακάριος σημαίνει ευτυχής, ευδαίμων, ευλογημένος. Στην επί του Όρους Ομιλία, ο Ιησούς χρησιμοποιεί τη λέξη μακάριος με έννοια πέραν της επιφανειακής ευτυχίας: σ' αυτό το πλαίσιο, η λέξη μακάριος αναφέρεται σε κατάσταση πνευματικής υγείας και ευημερίας. Για παράδειγμα, ένας από τους μακαρισμούς είναι : ‘*Μακάριοι οι πτωχοί τω πνεύματι, ότι αυτών εστίν η βασιλεία των ουρανών*’.

³⁰⁹ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ.264-265 και G. L. Barnes, «Laity Formation: The Role of Early English Printed Primers», σ. 148-149.

³¹⁰ King Henry's primer, 1545, σ. 473.

³¹¹ Βλ. King Henry's primer, 1545, σ. 499- 526 και E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, σ. 447.

³¹² CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ. 263.

αρχιεπισκόπου Crammer, οι συνθήκες είναι πλέον κατάλληλες για τη θεμελίωση του προτεσταντικού δόγματος.³¹³ Με τον θάνατο του πιο παραδοσιοκρατικού Ερρίκου, ο Crammer είχε ένα λεπτομερές πρόγραμμα κατά νου για τη διακυβέρνηση του Εδουάρδου, «ως μήνυμα από τον Σωτήρα μου Ιησού Χριστό», το οποίο συμπεριέλαβε στο *Homily of Good Works*, δημοσιευμένο τον Ιούλιο του 1547. Σε αυτό παροτρύνει τον Εδουάρδο να καταπολεμήσει την ψευδή θρησκεία, τις παπικές προκαταλήψεις και καταχρήσεις, τα ψαλτήρια, τα ροζάρια, το καθαρτήριο, τα fifteen oes, τα φυλαχτά, τις νηστείες, τα καθγιασμένα αντικείμενα και τις ψευδείς υποσχέσεις, καθώς οι άνθρωποι αφοσιώνονταν εν τέλει στη λατρεία αυτών των αντικειμένων και λησμονούσαν να ακολουθήσουν τις εντολές του Κυρίου.³¹⁴

Ανάμεσα στα διατάγματα του 1547, το πιο ριζοσπαστικό ήταν εκείνο που καταργούσε όλες τις Λειτουργίες, ανάμεσα τους και τη Λειτουργία της Κυριακής.³¹⁵ Αντί, λοιπόν, της Κυριακάτικης Λειτουργίας, κάθε Κυριακή οι επίσκοποι και η χορωδία θα γονάτιζαν στον κεντρικό διάδρομο της εκκλησίας και θα τραγουδούσαν την Αγγλική Λιτανεία. Επίσης, απαγορεύθηκε και το συνεχές χτύπημα της καμπάνας και επιτράπηκε μόνο ένα χτύπημα, πριν την έναρξη της τελετής. Με την κατάργηση αυτή, το νέο δόγμα επιθυμούσε να πατάξει άλλη μια από τις μεσαιωνικές πεποιθήσεις που ήθελε τα δαιμόνια να απομακρύνονται με το συνεχές άκουσμα της καμπάνας.³¹⁶ Οι πιστοί ενθαρρύνθηκαν να μην σπαταλούν χρήματα σε κεριά, εικόνες και προσκυνήματα, αλλά τα χρήματα να μαζεύονται για τους φτωχούς, ενώ το διάταγμα προέτρεπε τις επισκοπές να χρησιμοποιούν τις ήδη υπάρχουσες δωρεές για την αγορά πυρσών, κεριών και λυχνιών.

Στη συνέχεια συστάθηκε επιτροπή με τριάντα Επιτρόπους, οι οποίοι έχοντας μαζί τους το διάταγμα, τη δικαιοδοσία να συνθέσουν δικά τους διατάγματα, αλλά και το *Book of Homilies* (Το Βιβλίο των Ομιλιών) του Crammer, διαχύθηκαν στο βασίλειο για να ελέγξουν και να επιβάλλουν όπου χρειαστεί το νέο διάταγμα. Στο διάβα τους, λοιπόν, οι επίσκοποι επέβαλαν την καταστροφή των εικόνων, την κατάργηση των τελετών³¹⁷ και παράθυρα που κοσμούσαν από τις εικόνες του Πάπα ή του Becket, καλύφθηκαν.³¹⁸

Σύντομα, όμως, το Συμβούλιο έγραψε στον Crammer πως αρκετοί εξέφραζαν τη δυσφορία τους για την επιβολή της κατάργησης των εικόνων. Αυτή η ανερχόμενη σύγκρουση έπρεπε να αποφευχθεί. Επειδή, λοιπόν, στις μοναδικές περιοχές του βασιλείου

³¹³ Alec Ryrie, *The Gospel and Henry VIII*, σ. 6-7.

³¹⁴ E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, σ. 448-449.

³¹⁵ Στο ίδιο, σ. 451.

³¹⁶ Στο ίδιο, 452.

³¹⁷ Στο ίδιο, 453.

³¹⁸ Στο ίδιο, 454.

που δεν είχε ξεσπάσει διαμάχη ήταν εκείνες στις οποίες είχαν αφαιρεθεί εξ ολοκλήρου οι εικόνες, διατάχθηκε η αφαίρεση όλων των εικόνων από κάθε εκκλησία και παρεκκλησί. Φυσικά, η απόφαση αυτή δεν άφησε αδιάφορους τους πιστούς, οι οποίοι απευθείας δυσανασχέτησαν. Η εναντίωση των πιστών στην καταστροφή αγαλμάτων και εικόνων κορυφώνεται την περίοδο της Σαρακοστής του 1548 στο Helston. Ο William Body, ενώ βρισκόταν στην περιοχή καταστρέφοντας εικόνες στις εκκλησίες εκ μέρους της προτεσταντικής κυβέρνησης, δέχθηκε επίθεση από το πλήθος καθοδηγούμενο από έναν τοπικό ιερέα και δολοφονείται. Οι επιτιθέμενοι απαιτούσαν να συνεχίσει να ισχύει το καθεστώς του Ερρίκου μέχρι τα εικοστά τέταρτα γενέθλια του Εδουάρδου.³¹⁹

Γίνεται σαφές πως οι μεταρρυθμιστές κάνουν μια δυναμική επάνοδο και στόχος τους ήταν η πάταξη των λαϊκών θρησκευτικών πρακτικών της ύστερο-μεσαιωνικής περιόδου. Επομένως, τα primers δεν θα μπορούσαν να μείνουν ανεπηρέαστα. Οι μεταρρυθμιστές απαγόρευαν την απαγγελία του ύμνου *Salve Regina* και τη λειτουργία της Παρθένου Μαριίας(Little Office of the Virgin), η οποία αποτελούσε τον βασικό κορμό των primers.³²⁰

Το 1548, ο Crammer, επισκέφθηκε αυτοπροσώπως την επισκοπή του για να βεβαιωθεί πως όλα τα άρθρα του διατάγματος τηρούνταν από τους επισκόπους. Επιθυμούσε να βεβαιωθεί πως όλες οι εικόνες είχαν αφαιρεθεί και πως οι επίσκοποι, αλλά και πως οι πιστοί δεν τελούσαν απαγορευμένες λειτουργίες, πως δεν χρησιμοποιούσαν απαγορευμένα καθαιγιασμένα αντικείμενα, όπως αγιασμό ή κεριά, πως δεν θα υπέκυπταν σε δεισιδαιμονίες κατά τη διάρκεια του θανάτου τους, ούτε θα χρησιμοποιούσαν καθολικά primers στα λατινικά ή άλλες παραδοσιακές απαγορευμένες λατρευτικές πρακτικές. Τον επόμενο χρόνο (1549) κυκλοφόρησε η πρώτη έκδοση του *Βιβλίου Κοινής Προσευχής*.³²¹

Το 1552 κυκλοφόρησε και μια νέα αναθεωρημένη έκδοση του Βιβλίου Κοινής Προσευχής, η οποία προωθήθηκε μαζί με μια νέα *Πράξη Ένωσης*, η οποία και κατήργησε επίσημα πολλές παραδοσιακές τελετές και επαναπροσδιόρισε άλλες όπως τη βάπτισμα και τη λειτουργία προς τιμήν των νεκρών.³²² Τα *Σαράντα- Δύο Άρθρα* που εξέδωσε ο Crammer καταδικάζαν το καθολικό δόγμα και την αίρεση των Αναβαπτιστών αναφορικά με την

³¹⁹ E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, σ. 458.

³²⁰ Στο ίδιο, σ. 460.

³²¹ A. Hyatt Mayor, «Queen Elizabeth's Prayers», σ. 237. Αντίστοιχα το Βιβλίο Κοινής Προσευχής, το οποίο ξεκινά να εκδίδεται από το 1549, σχετίζεται με το Βασιλικό Primer. Προκάτοχος του, όμως, θεωρείται πως είναι μια άλλη κατηγορία primers, τα οποία εκδίδονται το 1553 και ονομάζονται *A Primer or book of private prayer...authorized, and set forth by the King's majesty*. Φυσικά ακολούθησε και η έκδοση και άλλης «κατηγορίας» primers, τα οποία συνέβαλλαν στην διαμόρφωση του Book of Common Prayers, με τον τίτλο *The Primer or Catechism set forth agreeable to the Book of Common Prayer authorized by the King's majesty to be used throughout his realms and dominions*.³²¹

³²² Christopher Haigh, *English Reformations: Religion, politics and society under the Tudors*, ο.π., σ. 179-180.

μετουσίωση της Θείας Ευχαριστίας, το Καθαρήριο, τους αγίους και τη λύτρωση μέσω των καλών πράξεων και των προσευχών.³²³

Κατά την περίοδο της βασιλείας του Εδουάρδου κυκλοφόρησαν μόνο δεκαεπτά εκδόσεις primers³²⁴ και το *Primer του 1547*, ουσιαστικά ήταν μια επανέκδοση του *Primer του Ερρίκου*, με κάποιες μετατροπές, καθώς η οποιαδήποτε θύμηση της καθολικής λατρείας έπρεπε να αναθεωρηθεί.³²⁵ Τα νέα primer δεν περιελάμβαναν, λοιπόν, ούτε τις Ώρες της Παρθένου, ούτε τις Δέκα Εντολές, ούτε τους ψαλμούς ή τις προσευχές που αφορούσαν τα Πάθη του Χριστού, ούτε τη Λειτουργία για τους νεκρούς.³²⁶ Αντί αυτών, περιελάμβαναν τις πρωινές προσευχές και εκείνη του εσπερινού και μια μεγάλη συλλογή από *Διάφορες Θεολογικές Προσευχές* για Ποικίλους Σκοπούς (*Sundry Godly Prayers for Divers Purposes*), η οποία περιελάμβανε διάφορες προσευχές για ειδικές περιστάσεις. Μάλιστα, στο ημερολόγιο στην ημέρα εορτασμού του Th.Becket, το όνομά του αντικαταστάθηκε από τη φράση «*Becket προδότης*».³²⁷ Τα βιβλία αυτά υπήρξαν κατά βάση προτεσταντικά αναγνώσματα, με ύφος κυρίως διδακτικό και μετανοητικό.³²⁸

Φυσικά, αν και οι αλλαγές αυτές έγιναν στο όνομα της ενότητας, οι πιστοί ανά το βασίλειο βίωσαν τεράστιες αλλαγές στην καθημερινή τους θρησκευτική ρουτίνα και αρκετοί ήταν εκείνοι που βίωσαν τρομοκρατημένοι τις αλλαγές. Το 1553, όμως, ο θάνατος του Εδουάρδου θα αλλάξει για άλλη μια φορά το θρησκευτικό σκηνικό.

Μαρία Τυδώρ

Στις 19 Ιουλίου του 1553 αναλαμβάνει τον θρόνο η κόρη του Ερρίκου με την Αικατερίνη της Αραγονίας, Μαρία Τυδώρ. Η ίδια ανεβαίνει στον θρόνο με πραξικόπημα, με τη βοήθεια των καθολικών γαιοκτημόνων της ανατολικής Αγγλίας, ανοίγοντας ένα νέο κεφάλαιο στην θρησκευτική ιστορία της Αγγλίας επαναφέροντας τον Καθολικισμό ως επίσημη θρησκεία,³²⁹ με βασιλικό διάταγμα που κυκλοφόρησε στις 18 Αυγούστου του ίδιου έτους.³³⁰ Μια εβδομάδα μετά στις 24 Αυγούστου η καθολική λειτουργία στα λατινικά ξεκίνησε να ψέλνεται σταδιακά στις ενορίες του Λονδίνου.³³¹

³²³ Στο ίδιο, σ. 179.

³²⁴ E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, σ. 526.

³²⁵ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ. 274.

³²⁶ E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, σ. 537-538.

³²⁷ Robert E. Scully, «The Unmaking of a Saint: Thomas Becket and the English Reformation», ο.π., σ. 599.

³²⁸ E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, σ. 538 και H. White, *Tudor Books of Private Devotion*, σ. 120.

³²⁹ R. H. Pogson, Revival and reform in Mary Tudor's Church: a question of money στο Chr. Haig(επιμ.), *The English Reformation Revised*, ο.π., σ. 140.

³³⁰ E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, σ. 527.

³³¹ Στο ίδιο, σ. 528.

Παρόλο που οι Βίβλοι, και οι παραφράσεις του Έρασμου απομακρύνθηκαν από τις εκκλησίες, η ανάγνωση και η κατοχή της αγγλικής Βίβλου, αν και ύποπτη, δεν απαγορεύθηκε ποτέ από το καθεστώς.³³² Μάλιστα το 1555 δρομολογήθηκε και μια νέα αγγλική μετάφραση της Καινής Διαθήκης. Ο καρδινάλιος Pole απεχθανόταν τις θρησκευτικές διαφωνίες και την πνευματική αυτάρκεια που προέκυπτε από την προσωπική ανάγνωση της Βίβλου από τον κάθε πιστό. Θεωρούσε πιο σωστή την κατανόηση και την εκδήλωση της πίστης μέσω της λειτουργίας, της συμμετοχής στις εκκλησιαστικές τελετές και της θείας κοινωνίας. Ο σκοπός όλων αυτών ήταν η απόκτηση της γνώσης της αληθινής πίστης από τους πιστούς, της μετάνοιας και της συγχώρεσης μέσω της θείας κοινωνίας. Για τον Pole η αποκατάσταση των εκκλησιαστικών τελετών ήταν εξαιρετικά σημαντική, καθώς οι καθολικές τελετές, όντας συμβολικές, έδιναν στους πιστούς τη δυνατότητα να βιώσουν πνευματικά τη χάρη του Κυρίου, καθώς μέσα από τους συμβολισμούς της θείας λειτουργίας ο πιστός αντιλαμβανόταν καλύτερα το βαθύτερο νόημα της χριστιανικής λατρείας, ενώ μέσω των παρακλήσεων, των ύμνων και των ευχαριστιών ένιωθε πως συμμετείχε ενεργά στη λατρεία του Κυρίου.³³³

Η Μαρία και το επιτελείο της κατανοούσαν πως η αναστήλωση του Καθολικισμού έπρεπε να είναι μακροπρόθεσμη και μέσα από την κατήχηση των πιστών και τη συμμετοχή τους στις εκκλησιαστικές τελετές, αντιλαμβανόμενοι πως μετά τη δριμεία επίθεση που δέχθηκε ο Καθολικισμός από τους Προτεστάντες, όφειλε να ανασυνταχθεί.³³⁴

Κατά τη διάρκεια της βασιλείας της, ανάμεσα στην περίοδο 1555-1558, κυκλοφόρησαν τριάντα πέντε εκδόσεις του *Sarum primer* και τέσσερις του *York primer*, αισθητά περισσότερες σε αριθμό από εκείνες που κυκλοφόρησαν κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Εδουάρδου.³³⁵ Εκείνα που κυκλοφόρησαν σε αγγλικά και λατινικά, εκδόθηκαν κυρίως στη Rouen, ενώ κάποια τυπώθηκαν και στο Λονδίνο από τον καθολικό τυπογράφο Robert Caley, ο οποίος ήταν ως εξόριστος στη Rouen κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Εδουάρδου και εργαζόταν εκεί. Επίσης, σημαντικός αριθμός primers εκδόθηκαν και από τον John Wayland³³⁶ στο Λονδίνο με βασιλική έγκριση, τα οποία ακολουθούσαν τις νέες επιταγές του καθεστώτος της Μαρίας.

³³² E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, σ. 530.

³³³ Στο ίδιο, σ. 530-531.

³³⁴ Στο ίδιο, σ. 532.

³³⁵ E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, σ. 527.

³³⁶ Ο John Wayland δεν είχε εξοριστεί. E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, σ. 527

Το πρώτο primer που εξέδωσε ο Wayland τον Ιούνιο 1555 με τίτλο το νέο “*Ενιαίο και καθολικό Primer*”³³⁷ είχε την έγκριση της Βασίλισσας και προέβαλλε την επίσημη θρησκεία του βασιλείου. Έφερε τον υπότιτλο:

Newly set forth by certayne of the cleargye with the assente of the moste reuerende father in god the Lord Cardinall Pole hys grace: to be only used...according to the Quenes hyghnes letters patents...³³⁸

Κυκλοφόρησε προσφάτως από συγκεκριμένους κληρικούς με την συγκατάθεση του ευσεβέστατου (father in god)³³⁹ Καρδινάλιου Pole, της αυτής μεγαλειότητας: για να χρησιμοποιηθεί μόνο... σύμφωνα με το προνόμιο που του παραχωρήθηκε από την αυτής μεγαλειότητας τη Βασίλισσα.

Το primer της Μαρίας διατήρησε αρκετούς από τους Ψαλμούς και τις προσευχές που περιλαμβάνονταν στο primer του πατέρα της, θυμίζοντας περισσότερο εκείνα που εκδιδόταν τη δεκαετία του 1540, μακριά από τις μεταρρυθμίσεις του Εδουάρδου.³⁴⁰ Περιελάμβανε τις Ώρες της Παρθένου, τη λιτανεία, τη λειτουργία προς τιμήν των Νεκρών, τους ψαλμούς για τα Πάθη του Χριστού, αλλά και εκείνες που αναφέρονταν στους αγίους, συμπεριλαμβανομένου και του Th.Becket. Το 1555 η Μαρία επανέφερε τον εορτασμό του Becket, όμως δεν αποκατέστησε τον κατεστραμμένο από τους Προτεστάντες βωμό του.³⁴¹

Πριν το τέλος του Βιβλίου, ο Wayland τοποθέτησε πάνω από εξήντα καθολικές προσευχές, στα αγγλικά, οι οποίες προορίζονταν για πριν και μετά τη λήψη της Θείας Κοινωνίας και για τη φροντίδα των πέντε αισθήσεων.³⁴² Στο τέλος του Βιβλίου, ο Wayland συμπεριέλαβε μια *Μορφή Εξομολόγησης*, την οποία συναντούσαμε στα παραδοσιακά primers του 1530. Η επάνοδος αυτή μετά από είκοσι χρόνια υποδεικνύει τη ξεκάθαρη διάθεση του καθεστώτος της Μαρίας να υποδείξει στους πιστούς ξανά τη σημασία του θρησκευτικού μυστηρίου της εξομολόγησης. Επίσης, περιλαμβάνει προσευχές όπως το *Fiftenn Oes* και στίχους του αγίου Βερνάρδου του Κλερβώ, τα οποία είχαν απαγορευθεί από το προτεσταντικό καθεστώς.

³³⁷ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ. 274 και E.Duffy, *The Stripping of the Altars*, σ. 539 και Janel Mueller, «Literature and the Church», σ.302 και E. Duffy, *Marking the Hours: English People and their Prayers*, ο.π., σ. 167.

³³⁸ E.Duffy, *The Stripping of the Altars*, σ. 527,538.

³³⁹ Τίτλος που δινόταν στους επισκόπους.

³⁴⁰ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ. 274 και E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, σ. 539.

³⁴¹ Robert E. Scully, «The Unmaking of a Saint: Thomas Becket and the English Reformation», σ. 599.

³⁴² E.Duffy, *The Stripping of the Altars*, σ. 541.

Παρά την διαφοροποίηση από τα προτεσταντικά primers, το νέο primer της Μαρίας δεν περιελάμβανε θαυματουργές προσευχές και υποσχέσεις, καθώς όλα αυτά είχαν περιφρονηθεί εδώ και αρκετά χρόνια από τους μεταρρυθμιστές³⁴³, όπως αντίστοιχα και η λατρεία της Παρθένου επανήλθε, χωρίς όμως τις παλαιότερες προλήψεις και υποσχέσεις σωτηρίας. Για παράδειγμα, ο ύμνος *Stella Coeli extirpavit*, ο οποίος ήταν μια έκκληση στην Παρθένο κατά της πανούκλας, δεν θα συμπεριληφθεί, όπως και οι προσευχές που αφορούν τα Πάθη του Χριστού, οι προσευχές στους αγίους και η Θεία Κοινωνία, τα οποία κυριαρχούσαν στα Primers και Βιβλία των Ωρών της δεκαετίας του 1520.³⁴⁴ Ήταν ένα καθολικό primer, το οποίο όμως ακολουθούσε τις ιδιαιτερότητες του Καθολικισμού της Μαρίας, μακριά από ξόρνια, δεισιδαιμονίες και υποσχέσεις, οι οποίες είχαν ήδη καταδικαστεί στη Σύνοδο του Τριδέντου(1543-1563).

Για τις αγγλικές μεταφράσεις του Primer, ο Wayland επέλεξε ως πρότυπο ένα αγγλικό primer που εκδόθηκε το 1536 στη Rouen και ακολουθεί απευθείας την αγγλική μετάφραση του *sarum use*. Από ότι φαίνεται ο εκδότης, επέλεξε το πιο καθολικό από τα διαθέσιμα αγγλικά primers.³⁴⁵

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι καινοτομίες που έμφανιζε αυτό το νέο καθολικό primer. Μετά το σύνθητες ημερολόγιο περιλαμβάνονταν μια σειρά προσευχών για κάθε πρωινό της εβδομάδας, εκ των οποίων η μία ήταν η προσευχή του Έρασμου «Ω Κύριε Ιησού Χριστέ»,³⁴⁶ ενώ η τελευταία προσευχή της Παρασκευής προερχόταν από την παραδοσιακή λατινική προσευχή *Piissime deaus et clementissime pater*. Επίσης, περιλαμβάνεται και η προτεσταντική εκδοχή της αγαπημένης καθολικής προσευχής προς την Παρθένο *Salve Regina*, που την συναντάμε στο Primer του Ερρίκου.³⁴⁷

Μεταγενέστερες εκδόσεις του καθολικού primer συμπεριέλαβαν και μια ακόμα λεπτομέρεια. Τη φράση : *a playne and godly treatise concerning the Masse, and the blessed Sacrament of the aulter, for the instruccyon of the unlearned and simple people*. (μια απλή και ένθεη πραγματεία που αφορά τη Θεία Λειτουργία, και την ευλογημένη Θεία Κοινωνία, για την καθοδήγηση των αγράμματων και απλών ανθρώπων). Αυτός ο υπότιτλος, με τον οποίο κυκλοφόρησαν αρκετές εκδόσεις του Primer της Μαρίας, είναι αρκετά παραπλανητικός, καθώς τα primers αυτά απευθύνονταν και στους μορφωμένους κατοίκους του Λονδίνου. Πιθανώς, λοιπόν, να ήταν μια προσπάθεια μίμησης των πολεμικών τεχνικών των Προτεσταντών, οι οποίοι όταν

³⁴³ E.Duffy, *The Stripping of the Altars*, σ. 539-540.

³⁴⁴ Στο ίδιο, σ.540.

³⁴⁵ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. H. White, *Tudor Books of Private Devotion*, ΗΠΑ, Literary Licensing, 1951, σ. 67-86.

³⁴⁶ E.Duffy, *The Stripping of the Altars*, σ. 540.

³⁴⁷ Στο ίδιο, σ.542.

εξέδιδαν τα πρώτα διαμορφωμένα primers στα αγγλικά, διακήρυσσαν πως απευθύνονταν στους απλούς ανθρώπους, οι οποίοι δεν γνώριζαν λατινικά. Αντίστοιχα, λοιπόν, το καθεστώς της Μαρίας ένωθε την ανάγκη να υπερασπιστεί το καθολικό δόγμα, το οποίο είχε συκοφαντηθεί από τους μεταρρυθμιστές, αλλά η πίστη σε αυτό δεν έπαυε να είναι ένα αγαθό για όλους τους ανθρώπους.³⁴⁸

Το primer που εξέδωσε ο Wayland είναι ένα κράμα παραδοσιακών και μεταρρυθμισμένων στοιχείων, καθώς οι αρχαίες λατρείες στους αγίους και τη Θεία Ευχαριστία υπάρχουν, αλλά με έναν νέο ανανεωμένο τρόπο. Η επιείκεια που επέδειξε η Μαρία σε κάποια από τα παλαιότερα primers και η υιοθέτηση αρχιετών προτεσταντικών στοιχείων δημιούργησαν έναν ιδιαίτερο Καθολικισμό, το λεγόμενο «Καθολικισμό της Μαρίας», ο οποίος δεν ήταν ιδιαίτερα προσφιλής στους αντιφρονούντες Καθολικούς που θα εμφανιστούν κατά τη διάρκεια της βασιλείας της αδελφής της Ελισάβετ.

Ελισάβετ Α΄

Η άνοδος της κόρης της Anne Boleyn και του Ερρίκου στον θρόνο, το 1558, ήρθε για να φέρει μια τρίτη θρησκευτική μεταρρύθμιση, επαναφέροντας ξανά τον Προτεσταντισμό.³⁴⁹ Ένα διάταγμα που κυκλοφόρησε στις 27 Δεκεμβρίου του 1558 απαγόρευσε το «αμφιλεγόμενο» κήρυγμα», μέχρι να προκύψει σχετική απόφαση από το Κοινοβούλιο. Μέχρι τότε συνεχίστηκε κανονικά η χρήση του Sarum, με μόνη διαφοροποίηση την ανάγνωση των Ευαγγελίων και των Επιστολών, το Πάτερ Ημών και το Πιστεύω στα αγγλικά, και την προαιρετική χρήση της Αγγλικής Λιτανείας του Crammer.³⁵⁰

Η Πράξη Ομοιομορφίας του 1558 που ψηφίστηκε τον Απρίλιο του 1559³⁵¹, κατήργησε ξανά την τέλεση της Θείας Λειτουργίας, εισήγαγε ξανά τη χρήση των μεταρρυθμισμένων primers της εποχής της βασιλείας του Εδουάρδου και προώθησε τη χρήση του Βιβλίου Κοινής Προσευχής.³⁵² Παρόλα αυτά, μέχρι και την τελευταία στιγμή έκδοσης του διατάγματος, αρχιετές εκκλησίες τελούσαν ακόμα την Καθολική λειτουργία, ενώ οι συντηρητικοί οπαδοί του Καθολικισμού δεν έπαψαν να πιστεύουν στη διατήρηση κάποιων παραδοσιακών στοιχείων.³⁵³

³⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 542.

³⁴⁹ E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, σ. 565.

³⁵⁰ Εδώ αναφέρεται έργο *Προτροπή και Λιτανεία* (Exhortation and Litany) που συνέθεσε ο Crammer το 1544 και αποτελεί την πρώτη επίσημα αναγνωρισμένη λειτουργία στα αγγλικά.

³⁵¹ Judith M. Richards, *Elizabeth I*, Νέα Υόρκη, Routledge, Νέα Υόρκη 2012, σ. 74.

³⁵² E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, σ. 566.

³⁵³ Στο ίδιο.

Η *Πράξη περί Υπεροχής* του 1559, καθιέρωνε πλέον τον Προτεσταντισμό ως την επίσημη θρησκεία του βασιλείου. Τον Ιούλιο εξέδωσε μια σειρά διαταγμάτων για την καταπολέμηση των δεισιδαιμονιών και την εγκαθίδρυση της πραγματικής πίστης και μαζί με μια σειρά άρθρων ορίστηκαν βασιλικές επισκέψεις σε ολόκληρη την χώρα. Τα άρθρα και τα διατάγματα είχαν ως σκοπό να επαναφέρουν τις μεταρρυθμίσεις που είχαν γίνει κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Εδουάρδου, με τις σημαντικότερες να είναι η εκ νέου καθιέρωση της αγγλικής λειτουργίας, η παροχή της Βίβλου, η κατάργηση των εικόνων συμπεριλαμβανομένων και των απεικονίσεων στα παράθυρα και στους τοίχους, η απαγόρευση της επίσημης ιερατικής περιβολής, εκτός από το ράσο και τα άμφια κατά τη διάρκεια της Θείας Κοινωνίας, η κατάργηση για άλλη μια φορά της λειτουργίας για τους νεκρούς, η αντικατάσταση της αγγλικής λιτανείας, η κατάργηση της λατρείας των αγίων και φυσικά ο ορισμός της Ελισάβετ ως Κεφαλή της Αγγλικής Εκκλησίας.³⁵⁴

Από το 1559 έως το 1590 θα εκδοθούν διάφορα αναγνώσματα με προσευχές για προσωπική χρήση από τους πιστούς, καθώς όπως και τα προηγούμενα καθεστώτα, έτσι και αυτό της Ελισάβετ πραγματοποιούσε θρησκευτικές αλλαγές και αναθεωρούσε συνεχώς το δόγμα. Η Ελισάβετ αναλαμβάνοντας την εξουσία μετά από μια καθολική βασίλισσα, είναι αδήριτη ανάγκη να προβεί στην κυκλοφορία νέων θρησκευτικών εγχειριδίων. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας της Ελισάβετ λοιπόν, εκτός από μια αναθεωρημένη έκδοση του *Βιβλίου Κοινής Προσευχής*, θα εκδοθούν και άλλα βιβλία προσευχών, τα οποία θα μπορούσαμε να κατατάξουμε σε τέσσερις κατηγορίες.

Στην πρώτη κατηγορία εντάσσεται ένα επίσημο primer που εκδόθηκε το 1559 κατ' εντολή του καθεστώτος από τον J. Wayland, το οποίο ήταν αρκετά πιο κοντά στο primer του Ερρίκου, παρά στο Εδουάρδου, λαμβάνοντας περισσότερο υπόψη και τις «ευαισθησίες» των καθολικών.³⁵⁵ Παρά τα διατάγματα, το primer περιελάμβανε λειτουργία για τους νεκρούς (Dirige), η οποία εμπεριείχε προσευχές για την ανάπαυση των ψυχών των νεκρών, αλλά φυσικά χωρίς αναφορά στην Παρθένο, στους αγίους και στους αγγέλους.³⁵⁶ Οι προσευχές αυτές δεν ήταν σίγουρα προτεσταντικές και υποδείκνυαν την πιο συντηρητική πολιτική της Ελισάβετ, η οποία δεν επιθυμούσε άλλες θρησκευτικές εντάσεις αφενός και

³⁵⁴ Peter Marshall, *Beliefs and the Dead in Reformation England*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2002, σ. 148-156.

³⁵⁵ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ. 274 και Br. D. Spinks, *The Elizabethan Primers: Symptoms of an Ambiguous Settlement or Devotional Weaning?*, ο.π., σ. 80.

³⁵⁶ Br. D. Spinks, *The Elizabethan Primers: Symptoms of an Ambiguous Settlement or Devotional Weaning?*, ο.π., σ. 80-81.

αφετέρου προσπαθούσε να πραγματοποιήσει μια πιο ομαλή μετάβαση των πιστών στις επιταγές του Προτεσταντισμού.³⁵⁷

Την επόμενη χρονιά το primer της Ελισάβετ που θα εκδοθεί στην συλλογή *Ιδιωτικές Προσευχές που κυκλοφόρησαν από την Εξουσία κατά τη Βασιλεία της Βασίλισσας Ελισάβετ* εντάσσεται στην ίδια κατηγορία μαζί με την επανένδοσή του το 1575. Η διαφορά του ήταν πως ενώ δεν περιλάμβανε τις προσευχές για τους νεκρούς, αντικατέστησε κάποιες από τις γιορτές των αγίων, οι οποίες είχαν αφαιρεθεί από το Primer του Εδουάρδου. Στη δεύτερη κατηγορία εντάσσεται το *Orarium ή Ωρες* στα λατινικά, το οποίο δημοσιεύεται το 1560 και το 1573. Στην τρίτη κατηγορία βρίσκεται το λατινικό *Preces Privatae*, με έκδοση το 1564, 1568, 1573 και 1574. Στην τελευταία και τέταρτη κατηγορία βρίσκεται το *Βιβλίο Χριστιανικής Προσευχής*.³⁵⁸

Το *Orarium*, το οποίο εκδίδεται το 1560 είναι ένα λατινικό primer. Το ημερολόγιο του περιλαμβάνει εορτές αγίων, καθώς και τις οκτώ ώρες, ενώ σε σύγκριση με τα primer στα αγγλικά δεν περιελάμβανε τη λειτουργία για τους νεκρούς (*Dirige*) και τους λεγόμενους *Επαίνους (Commendations)*. Ήταν περισσότερο δηλαδή ένα καθοδηγητικό - εκπαιδευτικό Primer, στην επίσημη πανεπιστημιακή γλώσσα. Η αναφορά, όμως, στους αγίους και οι λατινικοί ύμνοι που εμπεριέχονταν θα αποτελέσουν πρόβλημα, πυροδοτώντας την έκδοση του *Preces Privatae* το 1564, το οποίο παραπέμπει στο *Orarium*, αλλά περιλαμβάνει μόνο την πρωινή και βραδινή προσευχή της λειτουργίας των Ωρών και όχι και τις οκτώ ώρες, παραπέμποντας στις προτεσταντικές μεταρρυθμίσεις. Το *Preces Privatae* περιελάμβανε κυρίως προσευχές και ψαλμούς για συγκεκριμένες εορτές, όπως επίσης και προσευχές ευχαριστίας για τα γεύματα.³⁵⁹

Βιβλία, αλλά και primers, παρόμοιου περιεχομένου με το παραπάνω βασιλικό primer, εκδόθηκαν και αργότερα, όπως αυτό του 1560 υπό της βασιλεία της Ελισάβετ. Όμως, η χρήση των primers έφθινε σταδιακά και αντικαθιστούταν από τη χρήση του Βιβλίου Κοινής Προσευχής.³⁶⁰

³⁵⁷ E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, σ. 570 και Br. D. Spinks, *The Elizabethan Primers: Symptoms of an Ambiguous Settlement or Devotional Weaning?*, σ. 73,85.

³⁵⁸ Br. D. Spinks, *The Elizabethan Primers: Symptoms of an Ambiguous Settlement or Devotional Weaning?*, σ. 73.

³⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 81.

³⁶⁰ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ. 274 και I. Green, *Print and Protestantism in Early Modern England*, ο.π., σ.245.

Σταδιακή περιθωριοποίηση των Βιβλίων των Ωρών

Σταδιακά τα Βιβλία των Ωρών αποτέλεσαν λατρευτικά εργαλεία, τα οποία δεν δύναντο να καλύψουν τις λατρευτικές ανάγκες του Προτεσταντικού δόγματος. Από το 1575 και μετά σταμάτησαν να κυκλοφορούν νέες εκδόσεις των Βιβλίων των Ωρών ή αλλιώς Primers, ειδικά μετά από μια σειρά γεγονότων.

Το 1569, η Ελισάβετ αντιμετώπισε μια σημαντική εξέγερση, γνωστή ως *Επανάσταση στο Βορρά*, συντονισμένη από τον Th. Howard, Δ' Δούκα του Norfolk, τον Ch. Neville, ΣΤ' κόμη του Westmoreland και τον Th. Percy, Ζ' Κόμη του Northumberland. Σκοπός της εξέγερσης αυτής ήταν η απελευθέρωση της Μαρίας Στιούαρτ³⁶¹, ώστε να γίνει ο γάμος της με τον Howard και την ανάρρηση της στον αγγλικό θρόνο ως νόμιμης καθολικής βασίλισσας.³⁶²

Ο Πάπας Πίος Ε' βοήθησε την επανάσταση αυτή των Καθολικών αφορίζοντας την Ελισάβετ και κηρύσσοντας την έκπτωτη με παπική βούλα, με τίτλο *Regnans in Excelsis*, η οποία εκδόθηκε το 1570. Με το διάταγμα αυτό ο Πάπας αφορίζε την Ελισάβετ και απάλλασσε τους άγγλους Καθολικούς από οποιαδήποτε υπακοή στο πρόσωπο της. Μετά την έκδοσή της όμως η Ελισάβετ αποφάσισε να μην δείχνει πλέον άλλη ανοχή στα θρησκευτικά ζητήματα και ξεινά διώξεις απέναντι στους θρησκευτικούς της αντιπάλους, δίνοντας την αφορμή για διάφορες συνωμοσίες εναντίον της.³⁶³

Μετά από τα παραπάνω γεγονότα, τα Βιβλία των Ωρών ταυτίστηκαν με τον Καθολικισμό και ειδικά από το 1569 και εξής, όπου η Ελισάβετ θα προβεί σε διώξεις Καθολικών ακολουθώντας μια πιο συντηρητική θρησκευτική πολιτική, θα πάψουν να χρησιμοποιούνται και θα αντιμετωπίζονται με ακόμα μεγαλύτερη επιφύλαξη. Στην περιθωριοποίηση αυτή συνέβαλε και το κίνημα της Αντιμεταρρύθμισης, μια αντίδραση δηλαδή της Καθολικής Εκκλησίας στην εξάπλωση του Προτεσταντισμού. Το 1542 ο Πάπας Παύλος Γ' συγκάλεσε μια εκκλησιαστική Σύνοδο στο Τριδέντο, η οποία και αποφάσισε κάποιες σημαντικές αλλαγές στις διδασκαλίες της Εκκλησίας, ενώ παράλληλα εξήγγειλε

³⁶¹ Το 1559 η Μαρία Στιούαρτ ήταν η μοναδική κόρη και νόμιμο παιδί που επέζησε του Ιακώβου Ε' της Σκωτίας και της Μαρίας του Γκιζ και κληρονόμησε το γαλλικό θρόνο ως σύζυγος του βασιλιά. Η Ελισάβετ και το συμβούλιο της φοβόντουσαν πως, τόσο για πολιτικούς όσο και θρησκευτικούς λόγους, η Μαρία επειδή είχε βασιλικό αγγλικό αίμα θα επιχειρούσε να πάρει το θρόνο ως καθολική μονάρχη. Jones, Nonnan L. "Elizabeth's First Year: The Conception and Birth of the Elizabethan Political World." στο *The Reign of Elizabeth I*, Christopher Haigh (επιμ.), Athens, University of Georgia Press, 1985, σ.48

³⁶² Μετά το *Regnans in Excelsis*, οι άγγλοι καθολικοί υποστήριζαν όλο και περισσότερο την Μαρία της Σκωτίας ως νόμιμη βασίλισσας και θα γίνουν και άλλες προσπάθειες ανάρρησης της στον αγγλικό θρόνο. Όμως, στις 8 Φεβρουαρίου του 1587 θα αποκεφαλιστεί στο Κάστρο Fotheringhay, στο Northamptonshire. Judith M. Richards, *Elizabeth I*, ο.π., σ. 82-84.

³⁶³ Carole Levin, *The Reign of Elizabeth I*, Palgrave, Hong Kong 2002, σ. 80.

μεταρρυθμίσεις και στα λατρευτικά βιβλία. Οι μεταρρυθμίσεις αυτές στόχευαν κυρίως στην απομάκρυνση των θαυματουργών υποσχέσεων και της περιττής πολυτέλειας. Η λατρεία της Παρθένου, παρέμεινε, όμως αδιαπραγμάτευτη, με τους Καθολικούς να προβάλλουν ακόμα περισσότερο τη λατρεία της.³⁶⁴ Οι αλλαγές που αποφασίστηκαν επέφεραν μια ανησυχία για τη χρήση των προ - συνόδου λατρευτικών βιβλίων, καθώς και για τη χρήση των καθολικών primers που εκδόθηκαν στην Αγγλία, κατά τη διάρκεια της βασιλείας της Μαρίας (Marian primers). Για το λόγο αυτό ο Πάπας Πίος Ε'³⁶⁵, το 1571 απαγόρευσε τη χρήση των ήδη υπάρχοντων Βιβλίων των Ωρών και εξέδωσε ένα νέο Βιβλίο των Ωρών, βασισμένο στις αλλαγές που είχε αποφασίσει η Σύνοδος του Τριδέντου. Το νέο αυτό Βιβλίο, με την ονομασία το *Primer του Τριδέντου* (Tridentine Primer) ήταν σχεδιασμένο για να επιφέρει μια κάθαρση των προγενέστερων λαϊκών δοξασιών και δεισιδαιμονιών, αλλά και προτεσταντικών επιρροών.³⁶⁶ Η χρήση του sarum δεν απαγορεύθηκε από το διάταγμα του Πίου Ε', οπότε η παράδοση του θα συνεχιστεί για κάποιο διάστημα. Το *Primer του Τριδέντου* θα ακολουθήσει τη δική του ιστορία, η οποία αναλύεται διεξοδικά στο έργο του J.M. Blom, *The Post-Tridentine English Primer*.

Η αποδοκιμασία των παραδοσιακών Βιβλίων των Ωρών συνεχίστηκε και χαρακτηριστικό δείγμα αποτελεί η σατιρική κριτική που ασκεί ο προτεστάντης σατιρικός Thomas Ingelend, ο οποίος στο έργο του *Disobedient Child*(1560), απευθυνόμενος στο προτεσταντικό κοινό κατά τη βασιλεία της Ελισάβετ, γελοιοποιεί την εναρκτήρια προσευχή των *Ωρών της Παρθένου* (Our Lady's Matins):

I dare saye she knoeth not how her Primer began
Which of her Master she learned then.
I trowe it began with *Domine labia aberies*
What dyd it begyn with buttered pease
Hoo how with my Madame laye in the peas
Yea Mary I judged it went such ways
It began with Dorothe laye up the keyes.³⁶⁷

³⁶⁴ Όσον αφορά τη θέση της Παναγίας στην καθολική λατρεία, ο Πάπας Πίος IV (1559-1565) δήλωσε «...ότι οι εικόνες του Χριστού και της Θεοτόκου, πάντα Παρθένου, και επίσης και των άλλων αγίων θα παραμείνουν και θα διατηρηθούν, και για το λόγο αυτό πρέπει να τους αποδίδεται τιμή και σεβασμός». Catholic Creed of Pope Pius IV, <http://www.preces-latinae.org/thesaurus/Symbola/Tridentinae.html>

³⁶⁵ Ο Πάπας Πίος Δ' προέδρευσε στις εννέα τελευταίες συνεδριάσεις της Συνόδου του Τρέντο(1559-1563).

³⁶⁶ Eamon Duffy, *Reformation Divided: Catholics, Protestants and the Conversion of England*, Bloomsbury Continuum, Λονδίνο 2017, σ. 208 και H. Steyn, «The early printed Books of Hours in the Grey Collection in Cape Town: evidence of an information revolution», σ. 277 και Al. Walsham, «'Domme Preachers'? Post - Reformation English Catholicism and the Culture of Print», *Past and Present* 168 (2000), σ. 94.

³⁶⁷ E. Duffy, *Marking the Hours: English People and their Prayers*, ο.π., σ. 174.

Παρά τις αποδοκιμασίες η ευρέως διαδεδομένη και ιδιαίτερος θελκτική δομή των Βιβλίων των Ωρών επιβεβαιώνεται ξανά το 1578, όταν ο εκδότης John Day εξέδωσε ένα *Βιβλίο Χριστιανικών Προσευχών* (*Book of Christian Prayers*), το οποίο αν και δεν ήταν Βιβλίο των Ωρών, ακολουθούσε τη δομή που αυτά είχαν αποκτήσει κατά τον 16^ο αιώνα. Περιείχε δηλαδή λατρευτικό υλικό από τις *Ωρες*, καθώς και την προσευχή *Fifteen Oes* της αγίας *Bridget* και άλλες προσευχές, όπως το *O Bone Jesu*. Οι προσευχές, όμως, ήταν προσεκτικά μεταρρυθμισμένες, με βάσει τη νέα θρησκεία και απαλλαγμένες από τα «ψεύδη» της καθολικής λατρείας, όπως ακριβώς και για τη διακόσμηση. Η αισθητική του βιβλίου ενώ θύμιζε τα προ-μεταρρυθμισμένα βιβλία, ήταν απαλλαγμένο από παπικά «λάθη» και περιελάμβανε αρκετές εικόνες προτεσταντικής θρησκευτικής δραστηριότητας.³⁶⁸ Επίσης, στο περιθώριο αυτών των Βιβλίων συναντάμε και σκηνές από τα Ευαγγέλια, αλλά και προσευχές εναντίον του Πάπα, ως μια υπενθύμιση της φρίκης που βίωσαν οι Προτεστάντες κατά τη διάρκεια της βασιλείας της Αιμοσταγούς βασίλισσας.³⁶⁹

Η καχυποψία, όμως, απέναντι στα Βιβλία των Ωρών συνεχιζόταν, καθώς όταν το 1627 προτάθηκε η δημιουργία ενός Βιβλίου των Ωρών για Προτεστάντες από τον John Cosin προκλήθηκε μια θύελλα αντιδράσεων, λόγω της σύνδεσης του συγκεκριμένου βιβλίου με τον Καθολικισμό, καθώς πλέον μόνο οι αντιφρονούντες χρησιμοποιούσαν τα Βιβλία των Ωρών για τον σκοπό για τον οποίο είχαν δημιουργηθεί στην αρχή.³⁷⁰ Αν και τέτοια αναγνώσματα δεν εκδίδονταν πλέον, οι Καθολικοί μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν τα δικά τους παλαιότερα οικογενειακά Βιβλία των Ωρών ή να αγοράσουν μεταχειρισμένα που μπορεί να κυκλοφορούσαν στην αγορά.³⁷¹

Ωστόσο και οι προτεσταντικές οικογένειες διατηρούσαν τα χειρόγραφα Βιβλία των Ωρών, και συνήθως αντέγραφαν σε αυτά προτεσταντικές προσευχές επιθυμώντας να συνεχίσουν να τα χρησιμοποιούν με έναν διαφορετικό τρόπο. Αλλά τα Βιβλία των Ωρών με το πέρασμα των χρόνων, παρέμειναν κυρίως ως οικογενειακά κειμήλια, σύμβολο της συνέχειας της οικογένειας, καθώς περιελάμβαναν το ιστορικό της, μέσα από τη καταγραφή γεννήσεων, θανάτων και επιγαμιών. Εξάλλου ακόμη και η ίδια η Ελισάβετ είχε δικό της Βιβλίο των Ωρών. Ένα πολυτελές χειρόγραφο, που φιλοτεχνήθηκε το 1499 στη Λυόν, με το κλασικό περιεχόμενο των Βιβλίων των Ωρών του 15^{ου} αιώνα, αλλά και εξαιρετική

³⁶⁸ E. Duffy, *Marking the Hours: English People and their Prayers*, ο.π., σ. 172-173.

³⁶⁹ Στο ίδιο.

³⁷⁰ Francis Young, «Early Modern English Catholic Piety in a Fifteenth-Century Book of Hours: Cambridge University Library MS Additional 10079», *Transactions of the Cambridge Bibliographical Society* 15/4 (2015), σ. 543.

³⁷¹ Christopher Haigh, «The Continuity of Catholicism in the English Reformation», *Past and Present* 93 (1981), σ. 67.

εικονογράφηση.³⁷² Το Βιβλίο αυτό πέρασε στα χέρια της Ελισάβετ, ως οικογενειακό κειμήλιο, καθώς δεν είχε φιλοτεχνηθεί για την ίδια.³⁷³ Μάλιστα το 1569, το βιβλίο *Χριστιανικές Προσευχές και Στοχασμοί στα Αγγλικά, Γαλλικά, Ιταλικά, Ελληνικά και Λατινικά ή* αλλιώς γνωστό και ως *Το Βιβλίο Προσευχών της Ελισάβετ*, εκτυπωμένο στο Λονδίνο από τον John Day, θεωρείται πως εκδόθηκε για προσωπική χρήση από την ίδια την Ελισάβετ και περιείχε το βασιλικό οικόσημο, ένα όμορφο ξυλόγλυπτο με την ίδια την Ελισάβετ γονατιστή και γύρω της τα χαρακτηριστικά βασιλικά αντικείμενα (κορώννα, σκήπτρο, ξίφος) και προσευχές, οι οποίες πιθανόν να συντέθηκαν από την ίδια τη βασίλισσα. Το περιεχόμενο του θυμίζει Βιβλίο των Ωρών, γι αυτό και χαρακτηρίζεται και ως «προτεσταντικό Βιβλίο των Ωρών».³⁷⁴

Και η μητέρα της Ελισάβετ, Anne Boleyn, αν και υποκινήτρια του προτεσταντικού δόγματος είχε δικό της Βιβλίο των Ωρών. Ένα παράδειγμα αυτού αποτελεί η περιγραφή στο βιβλίο του E. Ives, *The Life and Death of Anne Boleyn*, μιας σκηνής μεταξύ της Anne Boleyn και του Ερρίκου, οι οποίοι ανταλλάσσουν μεταξύ τους ραβασάκια κατά την πρωινή λειτουργία στο βασιλικό παρεκκλήσι.³⁷⁵ Η περίπτωση αυτών των δύο γυναικών αναδεικνύει τη διαπίστωση πως τα βιβλία αυτά, εκτός από την αρχική τους χρήση, με το πέρασμα των χρόνων συνεχίζουν να αποτελούν ένα μέσο ανάδειξης του πλούτου και της εξουσίας του ιδιοκτήτη, αλλά και της οικογένειάς του.

Τα Βιβλία των Ωρών, από μια λειτουργική σκοπιά ήταν καταδικασμένα να ξεθωριάσουν, καθώς ακόμα και οι αντιφρονούντες αναγκάστηκαν να προσαρμοστούν τελικά

³⁷² A. Hyatt Mayor, «Queen Elizabeth's Prayers», ο.π., σ. 240.

³⁷³ Το χειρόγραφο αυτό είναι γνωστό ως οι *Ωρες της Βασίλισσας*, λόγω μιας επιγραφής που φέρει στο κάτω μέρος μιας μικροσκοπική απεικόνισης της Σταύρωσης: «Elisabeth the queene». Αυτή φαίνεται να είναι η υπογραφή της Ελισάβετ της Υόρκης (έτος 1503), κόρης του Εδουάρδου Β' (1461-83) και σύζυγος του Ερρίκου Ζ' (1485-1509). Ωστόσο, το χειρόγραφο δεν έγινε αρχικά γι' αυτήν. Στην συνέχεια του Βιβλίου υπάρχει μια προσευχή για τη σωτηρία της ψυχής της Cecily ή Cicely (1450), Δούκισσα του Warwick, και είναι πιθανό ότι το βιβλίο φιλοτεχνήθηκε για κάποιο μέλος της οικογένειάς της, ίσως για τον πατέρα της, τον Richard Neville (1400, 1460), πέμπτο κόμη του Salisbury και ανιψιό του Ερρίκου ΣΤ' της Αγγλίας (1399-1413). Έτσι, αυτό το υπέροχο βιβλίο πέρασε σε σημαντικά μέλη της αγγλικής αριστοκρατίας, ώπου κατέληξε στην Ελισάβετ. <https://blogs.bl.uk/digitisedmanuscripts/2011/08/the-hours-of-elizabeth-the-queen.html>. Προσπελάστηκε στις 3/9/2019.

³⁷⁴ Το αντίτυπο του 1569 φυλάσσεται στη βιβλιοθήκη του Lambeth Palace. Elizabeth Evenden, *Patents, Pictures and Patronage, John Day and the Tudor Book Trade*, Μεγάλη Βρετανία, Ashgate, 2008, σ. 107-108, 116 και <https://lambethpalacelibrary.wordpress.com/2014/03/25/books-and-their-owners-iii-the-prayer-book-of-elizabeth-i/>, Προσπελάστηκε στις 7/9/2019.

³⁷⁵ Τα έγγραφα σε ένα εικονογραφημένο Βιβλίο των Ωρών της Ann, με προσεκτική μάλιστα επιλογή της θέσης. Ο Ερρίκος γράφει κάτω από μια μικρογραφία της Σταύρωσης. «If you remember my love in your prayers as strongly as I adore you, I shall hardly be forgotten, for I am yours. Henry R. forever». (Αν θυμάσαι την αγάπη μου στις προσευχές σου τόσο δυνατά όσο σε αγαπώ, δύσκολα θα ξεχαστώ, αφού είμαι δικός σου. Ερρίκος, για πάντα). Η Ann, απαντάει εύστοχα κάτω από μια μικρογραφία του Ευαγγελισμού, όπου ο άγγελος ανακοινώνει στην Μαρία πως θα κάνει υιό: «By daily proof you shall me find, To be to you both loving and kind». (Με καθημερινή απόδειξη θα με βρεις, Να είμαι μαζί σου και στοργική και καλή). E. Ives, *The Life and Death of Anne Boleyn*, Ηνωμένο Βασίλειο, Blackwell Publishing, 2005, σ. 6, 7, 24 και G. W. Bernard, «Anne Boleyn's Religion», *The Historical Journal* 36/1 (1993), σ. 7.

στις σύγχρονες με την εποχή τους επιταγές και να απομακρυνθούν από τις παραδοσιακές καθολικές λατρευτικές πρακτικές.³⁷⁶ Σταδιακά μετά την έκδοση του Βιβλίου Κοινής Προσευχής, το οποίο ενσάρκωνε τις προτεσταντικές πεποιθήσεις και καταργούσε κάθε σχέση με την Ρώμη,³⁷⁷ η χρήση των primers δεν ήταν απαραίτητη. Το νέο αυτό βιβλίο προσευχών ήταν ιδανικό και για χρήση στην εκκλησία, αλλά και για την προσωπική και ιδιωτική λατρεία του κάθε πιστού.

Επίσης, σταδιακά με την ολοένα και μεγαλύτερη διάδοση της διαδικασίας της αγγλικής γλώσσας και γραμματικής, το παλιό περιεχόμενο των primers, όπως το αλφαβητάρι, το Πάτερ Ημών κτλ, μετατράπηκε σε ξεχωριστά βιβλία ώσπου η λέξη *Primer* έφτασε να σημαίνει απλά βασικό εγχειρίδιο ή εισαγωγικό βιβλίο ή και αλφαβητάρι. Επίσης, από τη στιγμή που τα λατινικά αποκλείστηκαν σταδιακά και επισήμως από τα εκκλησιαστικά εγχειρίδια, η διάδοση της Βίβλου γνώρισε νέα άνθιση. Ειδικότερα και μετά την άνοδο του Πουριτανισμού στους κόλπους της Αγγλικής Εκκλησίας, τα primers, που περιείχαν κάποια καθολικά στοιχεία, έπαψαν να αποτελούν αγαπημένο βιβλίο του αγγλικού κοινού.³⁷⁸

³⁷⁶ Στο ίδιο, σ.55.

³⁷⁷ E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, σ. 473-474.

³⁷⁸ CH.C. Butterworth, *The English Primers, 1529-1545*, σ. 274-275.

Συμπεράσματα

Τη δεκαετία του 1540 το καθεστώς άσκησε αυστηρό έλεγχο στην έκδοση των Βιβλίων των Ωρών, τα οποία κυκλοφορούσαν με τον επίσημο τίτλο *Primers*. Οι βασιλείς και οι βασιλίσσες της δυναστείας των Τυδώρ εξέδιδαν ένα νέο επίσημο primer, περιλαμβάνοντας σε αυτό τις νέες θρησκευτικές επιταγές του καθεστώτος, αντιλαμβάνόμενοι την ευρεία απήχηση που είχαν στο κοινό οι νέες εκδόσεις, αλλά και η δημοτικότητα των παλαιότερων.³⁷⁹ Ακόμα και κατά τη διάρκεια της βασιλείας της Μαρίας Τυδώρ, με την επάνοδο του Καθολικισμού, το επίσημο βασιλικό primer δεν επέστρεψε στην αμιγώς παραδοσιακή του μορφή, αλλά προέτασε έναν αγγλικό πλέον καθολικισμό, διατηρώντας σημαντικό αριθμό προσευχών στα αγγλικά.³⁸⁰ Η επέμβαση στις προσωπικές λατρευτικές πρακτικές των πιστών συνέβαλλε στην προώθηση των θρησκευτικών μεταρρυθμίσεων και κατ'επέκταση στην άσκηση κοινωνικού ελέγχου.³⁸¹ Μέσω των primers διοχετεύθηκε, από τα πάνω, η προτεσταντική θεολογία στην Αγγλία και χάρη στην εξέλιξη του δημιουργήθηκε σταδιακά το *Βιβλίο Κοινής Προσευχής*, το οποίο θα αποτελέσει και το βασικό προσευχητάρι του αγγλικού δόγματος.³⁸²

Τα προγενέστερα λατινικά primer υπήρξαν διάχυτα με προσευχές προς τιμήν των αγίων, την προσευχή για τους νεκρούς και άλλες πτυχές της καθολικής ευσέβειας. Οι νέες εκδόσεις που κυκλοφόρησαν κατά τη διάρκεια της μεταρρύθμισης δεν έχασαν εξ ολοκλήρου την κλασική δομή τους, αλλά κάποια από τα χαρακτηριστικά της παραδοσιακής θρησκείας μειώθηκαν ή και κάποιες φορές παραλείφθηκαν εξ ολοκλήρου.³⁸³ Τα βιβλία που είχαν σχεδιαστεί για να εξυμνούν την Παρθένο Μαρία μετατράπηκαν από τους Προτεστάντες σε βιβλία εξύμνησης του Χριστού, ως μοναδικού σωτήρα της ανθρωπότητας.³⁸⁴ Παρά τις προσπάθειες, όμως, ούτε το προτεσταντικό δόγμα κατάφερε να πατάξει εξ ολοκλήρου τις παραδοσιακές δοξασίες και την ανάγκη των πιστών για εξασφάλιση μιας καλής μεταθανάτιας ζωής. Μπορεί η σωτηρία της ψυχής να μην έρχεται πλέον μέσα από αγγελικές προσευχές και ψευδείς υποσχέσεις, όμως η ανάγκη για βοήθεια και στήριξη μέσω της προσευχής παρέμεινε σημαντική για τους πιστούς, οι οποίοι θα συνεχίσουν να αναζητούν τη συνδρομή τους.

³⁷⁹ G. L. Barnes, «Laity Formation: The Role of Early English Printed Primers», ο.π., σ. 158.

³⁸⁰ E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, 214-215, σ. 541-543.

³⁸¹ G. L. Barnes, «Laity Formation: The Role of Early English Printed Primers», σ. 140.

³⁸² Στο ίδιο, σ. 157.

³⁸³ A. Ryrie, *The Gospel and Henry VIII, Evangelicals in the Early English Reformation*, ο.π., σ.52.

³⁸⁴ G. L. Barnes, «Laity Formation: The Role of Early English Printed Primers,» σ. 154 και E. Duffy, *Marking the Hours: English People and their Prayers*, ο.π., σ. 152 και E. Duffy, *The Stripping of the Altars*, σ. 411.

Εξετάζοντας το περιεχόμενο και τη χρήση των *primers* πριν και μετά την έλευση της Μεταρρύθμισης στην Αγγλία γίνεται σαφές πως οι αλλαγές που υπέστη το βασιικό σώμα προσευχών δεν ήταν ριζικές, μπορούμε όμως να εντοπίσουμε σε αυτές κάποιες από τις βασιικές ενστάσεις που εισήγε ο Προτεσταντισμός απέναντι στην παραδοσιακή καθολική λατρεία. Συνοψίζοντας αυτές τις αλλαγές, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως είναι οι εξής τρεις: πρώτον η κατάργηση των υποσχέσεων, των προσευχών που λειτουργούσαν ως ξόρκια και φυλαχτά, και των προσευχών για τη σωτηρία του Καθαρητηρίου, στα οποία οι Προτεστάντες άσκησαν δριμύτατη κριτική³⁸⁵. δεύτερον οι υπερβολές στη λατρεία της Παρθένου και τρίτον η διαγραφή του ονόματος του Th.Becket³⁸⁶ και οι ελάχιστες πλέον αναφορές σε εορτές αγίων στο ημερολόγιο.

Ξεινώνοντας από την πρώτη αλλαγή πρέπει να αναφέρουμε πως για τους Προτεστάντες ο φόβος του θανάτου και κυρίως η τελευταία στιγμή μιας ψυχής που καλείται να επιλέξει υπήρξε εξίσου διάχυτος με τους καθολικούς. Ο Θεός στέλνει τον διάβολο για μια τελική δοκιμασία της ψυχής, η οποία είτε ανήκει σε Προτεστάντη είτε σε Καθολικό οφείλει να είναι προετοιμασμένη για την τελική κρίση.³⁸⁷ Ο Thomas Becon, άγγλος Προτεστάντης, στο βιβλίο για το πώς να πεθάνει κανείς σωστά (*ars moriendi*)³⁸⁸ αναφέρει πως η ψυχή περιτριγυρίζεται από δαιμόνια και μάχεται ανάμεσα στην Κόλαση και στον Παράδεισο. Αυτό που αρνείται όμως να αναφέρει είναι η αναφορά σε ξόρκια και υποτιθέμενες προσευχές και επικλήσεις στην Παναγία και στους αγίους, οι οποίες μπορούν είτε να ξορκίσουν το κακό είτε να βοηθήσουν την ψυχή του πιστού στην τελευταία της μάχη.³⁸⁹ Τέτοιες πεποιθήσεις, καθώς και πρακτικές, όπως ο αγιασμός και το χτύπημα της καμπάνας χαρακτηρίστηκαν δεισιδαιμονίες και καταπολεμήθηκαν με την έλευση του Προτεσταντισμού.

Οι Προτεστάντες απαρνήθηκαν επίσης τον όρο Καθαρήριο³⁹⁰, ο οποίος δεν αναφερόταν πουθενά στις Γραφές και υπήρξε επινόηση του ρωμαιοκαθολικού δόγματος. Η πίστη στο Καθαρήριο, αν και αναπόσπαστο κομμάτι της ρωμαιοκαθολικής πίστης από τον

³⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 89.

³⁸⁶ Για τη διαγραφή του ονόματος του Th.Becket, έχω αναφερθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο.

³⁸⁷ Richard Wunderli και Gerald Broce, *The Final Moment before Death in Early Modern England*, σ. 265.

³⁸⁸ Ο τίτλος του βιβλίου είναι «*A Sicke Mans Salve*» και εκδίδεται το 1561. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Thomas Becon, *A Sicke Mans Salve* στο John Ayre(επιμ.), *The Early Works of Thomas Becon*, ΗΠΑ, Kessinger Publishing, 2005.

³⁸⁹ Richard Wunderli και Gerald Broce, «*The Final Moment before Death in Early Modern England*», σ. 264.

³⁹⁰ Το Καθαρήριο, όπως ορίζει η καθολική διδασκαλία είναι η κατάσταση, ή ο τόπος στον οποίο οι ψυχές όσων έχουν πεθάνει εξιλεώνονται για τις ασυγχώρητες αμαρτίες τους και εξαγνίζονται. Αυτός είναι ο μοναδικός τρόπος για να εισέλθει μια ψυχή στον Παράδεισο. Catechism of the Catholic Church, Κεφάλαιο 3 *I believe in the Holy Spirit*, Άρθρο 12 *The Final Purification or Purgatory*. <http://www.vatican.va/archive/ENG0015/P2N.HTM>, προσπελάστηκε στις 26/8/2019.

12^ο αιώνα και εξής,³⁹¹ δεν έβρισκε σύμφωνους τους Μεταρρυθμιστές. Ο Λούθηρος συγκεκριμένα αναφέρει:³⁹²

As for purgatory, no place in Scripture makes mention thereof, neither must we any way allow it; for it darkens and undervalues the grace, benefits, and merits of our blessed, sweet Saviour Christ Jesus.

The bounds of purgatory extend not beyond this world; for here in this life the upright, good, and godly Christians are well and soundly scoured and purged.

Όσον αφορά το Καθατήριο, κανένα εδάφιο της Αγίας Γραφής δεν το αναφέρει, και ούτε πρέπει να το επιτρέψουμε, καθώς σκοτεινιάζει και υποτιμάει τη χάρη, τα προτερήματα και τις αρετές του ευλογημένου μας, γλυκού Σωτήρα Ιησού Χριστού.

Τα όρια του Καθατηρίου δεν επεκτείνονται πέρα από αυτό τον κόσμο εδώ σε αυτή τη ζωή οι αξιόλογοι, καλοί και θεοσεβούμενοι Χριστιανοί καθαρίζονται και εξαγνίζονται καλά και σωστά.

Αναφορικά με τη δεύτερη κατηγορία και τη λατρεία της Παρθένου, όπως έχει προαναφερθεί η σύνδεση της με τα Βιβλία των Ωρών είναι άρρηκτη. Η λατρεία της Παρθένου ήταν ιδιαίτερα διαδομένη στα ύστερα μεσαιωνικά χρόνια και ιδιαίτερα στην Αγγλία, λόγω του βωμού της Παρθένου στο Walsingham.³⁹³ Η δημοτικότητά ήταν τόσο μεγάλη, ώστε ξεπερνούσε συχνά ακόμη και τη λατρεία προς το πρόσωπο του Ιησού.³⁹⁴ Οι περισσότερες προσευχές προς την Παρθένο ήταν στα λατινικά (Ave Maria, Salve Regina, Stella Celi extorpanit κτλ) και υμνούσαν την αρετή και την αγνότητα της Παρθένου, η οποία αποτελούσε τη μοναδική αγνή γυναίκα. Ιδιαίτερα διαδομένη στον ύστερο Μεσαίωνα, ειδικά στην Αγγλία, ήταν η λατρεία και η αφοσίωση στους *Θρήνους της Μαρίας* (Sorrows of Mary ή *Mather Dolorosa*). Η *Mather Dolorosa* γνώρισε ευρεία διάδοση μετά την επιδημία του Μαύρου Θανάτου, ως μια παρηγοριά απέναντι στον φόβο του θανάτου και ένα μέσο εκτόνωσης της θλίψης.³⁹⁵ Η θλίψη που βίωσε η Παρθένος κατά τη σταύρωση του Ιησού,

³⁹¹ B. Newman, «Hildegard of Bingen and the "Birth of Purgatory"», *Mystics Quarterly* 19/3 (1993), σ. 91 και Miri Rubin, *Emotion and Devotion, The Meaning of Mary in Medieval Religious Cultures*, Βουδαπέστη, Central European University Press, 2009, σ. 82.

³⁹² Martin Luther, *The Table Talk Or Familiar Discourse of Martin Luther*, W. Hazlitt (επιμ.), Palala Press, Λονδίνο 2015, σ. 226.

³⁹³ Το Ιερό της Παναγίας στο Walsingham κτίστηκε το 1061 όταν, σύμφωνα με ένα κείμενο του Pynson Ballad (1485), η Richeldis de Faverches επιθυμούσε να αναλάβει τη χρηματοδότηση κάποιου έργου προς τιμήν της Παναγίας. Απαντώντας στην προσευχή της, η Παναγία, μέσω ενός οράματος, την οδήγησε στη Ναζαρέτ, της έδειξε το σπίτι όπου έλαβε χώρα ο Ευαγγελισμός και της ζήτησε να χτίσει ένα αντίγραφο του στο Walsingham ως μια θύμηση για τους πιστούς της ιερής στιγμής του Ευαγγελισμού.

³⁹⁴ E. Duffy, *The Stripping of Altars*, σ. 256.

³⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 259.

αποτελέσει εικόνα σύμβολο και σχεδόν κάθε επισκοπή είχε και μια απεικόνιση της *Mather Dolorosa*, με πιο γνωστή εκείνη της *Pieta*³⁹⁶, ενσαρκιώνοντας την απόλυτη θλίψη της μητέρας, αλλά και την απόλυτη θυσία του Ιησού για την ανθρωπότητα.³⁹⁷

Η μοναδικότητα της λατρείας της Παρθένου έγκειται ακριβώς στην ανθρώπινη φύση της. Ενώ ήταν άνθρωπος με σάρκα και οστά, έφερε μέσα της το θείο. Η χριστιανική παράδοση της Μαρίας είναι διττή. Από τη μια λατρεύεται ως μια απλή, ευγενική γυναίκα, η οποία εκτελούσε άψογα τα καθήκοντα της ως σύζυγος και ως μητέρα. Από την άλλη ήταν η εκλεκτή του Θεού για να κυφορήσει το θείο βρέφος, άρα και μέρος του θείκου σχεδίου για τη σωτηρία της ανθρωπότητας. Ήταν η μοναδική γυναίκα που παρέμεινε αγνή και άσπιλη (ο αντίποδας της Εύας) και αποτελούσε πρότυπο αρετής. Η Κοίμηση της και η Ανάληψη της στον ουρανό έρχονται να ολοκληρώσουν την εικόνα της ως η εκλεκτή του Θεού.³⁹⁸ Ως μητέρα και ελεήμων είναι εκείνη που φέρνει τους πιστούς πιο κοντά στον Θεό, ώστε να τους λυτρώσει ο Χριστός³⁹⁹ και χάρη στις δικές της προσευχές η ανθρώπινη ψυχή καταφθάνει στον Παράδεισο. Η καθολική πίστη της προσέδιδε την ιδιότητα του διαμεσολαβητή μεταξύ Θεού και ανθρώπων⁴⁰⁰, ιδιότητα που αποτέλεσε ανάθεμα για τους Προτεστάντες.⁴⁰¹

Οι Προτεστάντες και ειδικά τα πρώτα χρόνια της έλευσης του Προτεσταντισμού τιμούσαν την Παρθένο για τις αρετές της, αλλά και για τη συμμετοχή της στο θείο σχέδιο. Οι ίδιοι ούτε κατήργησαν τη λατρεία της Παρθένου, και μάλιστα αποδέχονταν αρκετές προσευχές προς τιμήν της, όπως το *Ave Maria*, λόγω και της βιβλικής προέλευσης της προσευχής,⁴⁰² αλλά και λόγω της εξύμνησης της στον Ιησού. Για το λόγο αυτό θα συμπεριληφθούν στα primers που εκδόθηκαν και μετά το 1534. Παρόμοιες αναφορές θα υπάρξουν και στο *Βιβλίο του Βασιλιά* (1543), αλλά και στο *Βιβλίο Κοινής Προσευχής*, όπου όλες οι εορτές προς τιμήν της Παρθένου (Lady Days), όπως ο Ευαγγελισμός, μετατράπηκαν σε

³⁹⁶ Στη σκηνή της *Pieta* η Παρθένος κρατά το νεκρό σώμα του Ιησού στην αγκαλιά της, μετά την Αποκαθήλωση.

³⁹⁷ E. Duffy, *The Stripping of Altars*, σ. 260.

³⁹⁸ D. Siegenthaler, «Popular Devotion and the English Reformation: The Case of "Ave Maria"», ο.π., σ.4 και M. E. Frandsen, «Salve Regina/ Salve Rex Christe: Lutheran Engagement with the Marian Antiphons in the age of Orthodoxy and Piety», ο.π., σ. 133.

³⁹⁹ M. E. Frandsen, «Salve Regina/ Salve Rex Christe: Lutheran Engagement with the Marian Antiphons in the age of Orthodoxy and Piety», σ. 133.

⁴⁰⁰ E. Duffy, *The Stripping of Altars*, σ. 257.

⁴⁰¹ Chiara Matraini, Brief Discourse on the Life and Praises of the Most Blessed Virgin and Mother of the Son of God στο Susan Haskins (επιμ.), *Who is Mary? Three Early Modern Women on the Idea of the Virgin Mary*, ΗΠΑ, The Univeristy of Chicago Press, 2008, σ.71.

⁴⁰² D. Siegenthaler, «Popular Devotion and the English Reformation: The Case of "Ave Maria"», ο.π., σ.7. Συγκεκριμένα το προτεσταντικό δόγμα υποστηρίζει πως το *Ave Maria* δεν είναι κανονική προσευχή όπως το Πάτερ Ημών, καθώς δεν περιλαμβάνει τις κατάλληλες εγκλήσεις και επιλήψεις που περιλαμβάνουν συνήθως οι προσευχές. Παρόλα αυτά η απαγγελία του ύμνου, θα επιτραπεί, μετά το Πάτερ Ημών, καθώς εξυμνεί πρωτίστως τον Κύριο και τον Ιησού Χριστό, αλλά και τη συναίνεση της Μαρίας και της αρετές της. Στο ίδιο, σ. 9.

εορτές του Κυρίου.⁴⁰³ Άλλες προσευχές, όπως το Hail Mary, υπονομεύτηκαν από τα διατάγματα του 1536 και 1538, αλλά παρέμειναν κομμάτι των λατρευτικών πρακτικών.⁴⁰⁴

Η προτεσταντική θεολογία δεν υποτιμούσε τη συμβολή της Μαρίας, ούτε τις αρετές της και γι αυτό δεν απαρνήθηκε εξ ολοκλήρου τη λατρεία της.⁴⁰⁵ Σταδιακά, όμως, θα αρχίσει μια διαφοροποίησή της από τις καθολικές διδαχές, καθώς κατά το Λούθηρο οι αναφορές της Παρθένου στις Γραφές ήταν ελάχιστες και η απόδοση θεϊκών ιδιοτήτων σε ένα ανθρώπινο όν δεν τον έβρισκαν σύμφωνο. Ο λόγος που η λατρεία της Παρθένου δεν είχε πλέον τόσο μεγάλη βαρύτητα ήταν θεολογικός, καθώς για τους Προτεστάντες ο Χριστός ήταν ο μοναδικός μεσολαβητής και σωτήρας της ανθρωπότητας (solus christus).⁴⁰⁶ Μάλιστα, ο Λούθηρος το 1521 αναφέρει σχετικά με την Παρθένο: *Αλλά τώρα συναντάμε εκείνους που απευθύνονται σε εκείνη για βοήθεια και ανακούφιση, σαν να ήταν κάποιο θεϊκό πλάσμα, ώστε φοβάμαι πως τώρα υπάρχει περισσότερη ειδωλολατρία στον κόσμο από ποτέ άλλοτε.*⁴⁰⁷ Ο Λούθηρος πίστευε πως η Μαρία έπρεπε να τιμάται από τους πιστούς, αλλά μόνο ως υπόδειγμα της χάρης και της ευλογίας που μπορεί ο Θεός να αποδώσει στους πιστούς του. Η Μαρία απλώς εκπλήρωνε όλες τις βιβλικές επιταγές για να κυφορήσει τον υιό του Θεού (γυναίκα-παρθένα-καταγωγή από τη φυλή του Ισραήλ- πιστή) και αυτό μόνο. Έγινε σημαντική επειδή της δόθηκε θεία χάρη, γι αυτό και η λατρεία πρέπει να αποδίδεται στη χάρη του Κυρίου, ο οποίος τη διοχέτευσε μέσω της Μαρίας.⁴⁰⁸ Αυτό που τρομοκρατούσε τους Προτεστάντες ήταν η υπερβολική λατρεία της Παρθένου, η οποία οδηγεί στον παραγκωνισμό του ίδιου του Χριστού, καθώς οι πιστοί από ότι φαίνεται απευθύνονταν περισσότερο στην Παναγία, παρά σε εκείνον.⁴⁰⁹ Το ίδιο καταγγέλλει και ο Marshall στο *A goodly prymer*, ο οποίος θεωρεί προσβολή τη διαμεσολάβηση της Παρθένου και όλες αυτές τις ψευδείς υποσχέσεις που την ακολουθούν⁴¹⁰ και αναφέρει πως ναι μεν οφείλουμε να σεβόμαστε και να τιμούμε την Παρθένο, όμως κανένας πιστός δεν πρέπει να εναποθέτει την

⁴⁰³ Στο ίδιο, σ. 9.

⁴⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 10 και M. E. Frandsen, «Salve Regina/ Salve Rex Christe: Lutheran Engagement with the Marian Antiphons in the age of Orthodoxy and Piety», ο.π., σ. 132-133.

⁴⁰⁵ Anthony M. Stevens-Arroyo, «The Evolution of Marian Devotionalism within Christianity and the Ibero-Mediterranean Polity», *Journal for the Scientific Study of Religion* 37/1 (1998), σ. 51.

⁴⁰⁶ M. E. Frandsen, «Salve Regina/ Salve Rex Christe: Lutheran Engagement with the Marian Antiphons in the age of Orthodoxy and Piety», σ. 135, 139-140 και Cynthia Garrett, «The Rhetoric of Supplication: Prayer Theory in Seventeenth-Century England», σ. 335.

⁴⁰⁷ Από την αγγλική έκδοση *Luther's Works*, σ. 323-324, στο «Salve Regina/ Salve Rex Christe: Lutheran Engagement with the Marian Antiphons in the age of Orthodoxy and Piety», σ. 135.

⁴⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 136-137.

⁴⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 138.

⁴¹⁰ W. Marshall, *A goodly prymer*, 1535, ο.π., σ. 3-4.

εμπιστοσύνη και τις ελπίδες του στην Μαρία, ούτε στις αρετές της. Καθώς όλες αυτές οι ιδιότητες της δόθηκαν από τον ίδιο τον Θεό, τον οποίο οφείλουμε να τιμάμε.⁴¹¹

Με αυτό τον τρόπο η προτεσταντική θεολογία επιχειρούσε να πατάξει κάθε δεισιδαιμονική χρήση διαφόρων προσευχών και τις υπερβολές που ήταν συνδεδεμένες με κάποιες προσευχές και αγίους, όπως η παροχή θείας χάρης και σωτηρίας της ψυχής από το Καθατήριο, οι οποίες απομακρύνουν εν τέλει τον πιστό από την ουσία της πίστης.⁴¹² Οι προσευχές προς τιμήν της Παρθένου δεν θα απαγορευθούν,⁴¹³ αλλά σταδιακά φθίνει η χρήση τους, καθώς δεν θα προωθούνται πλέον από το επίσημο προτεσταντικό δόγμα, το οποίο προτάσσει την άμεση επαφή του πιστού με τον Θεό.

Φυσικά οι αλλαγές αυτές δεν εδραιώθηκαν ανώδυνα και χωρίς αντιρρήσεις από τα κάτω. Η μετάβαση ήταν ένα δύσκολο στάδιο, καθώς ο αγγλικός λαός ήταν γαλουχημένος σε μια παραδοσιακή λατρεία για αρκετά χρόνια και την οποία και συνέχισαν παρά τις προσπάθειες των μεταρρυθμιστών.⁴¹⁴ Τα primers τροποποιήθηκαν σταδιακά, ώστε να προσαρμοστούν στις ανάγκες των πιστών, όμως οι ριζοσπαστικές αλλαγές δεν μπορούσαν να γίνουν ταχύτατα αποδεικτές από τους πιστούς. Απόδειξη αυτού το πρώτο primer του Marshall, το οποίο και αναγκάστηκε να αναθεωρήσει,⁴¹⁵ όπως επίσης και η παραδοσιακή λειτουργία προς τιμήν των νεκρών (Dirige), η αποτελούσε αναπόσπαστο κομμάτι των λατρευτικών πρακτικών των λαϊκών. Γι αυτό και οι λιγότερο ριζοσπαστικοί εκδότες δεν την παρέλειπαν από τα primers που εξέδιδαν, ενώ όσοι την παρέλειπαν συχνά αναγκάζονταν να αναθεωρήσουν.⁴¹⁶ Η μεταρρύθμιση, αν και ήταν επιβαλλόμενη από τα πάνω, έπρεπε να βρίσκειται και σε μια συνεχή συζήτηση με τις ανάγκες των πιστών.

Και από ότι φάνηκε οι ανάγκες των πιστών ήταν δύο. Η πρόσβαση στις Γραφές και στις προσευχές στην καθομιλουμένη και τα φθηνά πλέον αντίτυπα των Primers που τους παρείχε η έλευση της τυπογραφίας. Την ανάγκη τους αυτή, εργαλειοποίησε ο Προτεσταντισμός, ο οποίος χρησιμοποιώντας την τυπογραφία, προώθησε βιβλία στα οποία θα είχαν όλοι πρόσβαση. Γι αυτό και η στροφή προς την καθομιλουμένη στο περιεχόμενο των Βιβλίων των Ωρών δεν ήταν κάτι απροσδόκητο, ούτε συνέβη ξαφνικά, αλλά ήταν αποτέλεσμα της σταδιακής αλλαγής των απαιτήσεων των ιδίων αγοραστών, οι οποίοι ήδη

⁴¹¹ *Here first of all take heed, that no man put his sure trust and hope in the mother of God, or her merits. For this sure trust is due to God...* W. Marshall, *A goodly prymer*, 1535, ο.π., σ. 66.

⁴¹² D. Siegenthaler, «Popular Devotion and the English Reformation: The Case of "Ave Maria"», σ. 10.

⁴¹³ M. E. Frandsen, «"Salve Regina/ Salve Rex Christe: Lutheran Engagement with the Marian Antiphons in the age of Orthodoxy and Piety"», σ. 132.

⁴¹⁴ Ronald Hutton, «The English Reformation and the Evidence of Folklore», ο.π., σ.90 και E. Duffy, *The Stripping of Altars*, σ. 449 και Cynthia Garrett, «The Rhetoric of Supplication: Prayer Theory in Seventeenth-Century England», ο.π., σ.333.

⁴¹⁵ G. L. Barnes, «Laity Formation: The Role of Early English Printed Primers», σ. 152.

⁴¹⁶ Στο ίδιο, σ. 152-153.

από τα μέσα του 15^{ου} αιώνα, αντέγραφαν αγγλικές προσευχές στο περιθώριο των χειρόγραφων Βιβλίων των Ωρών.⁴¹⁷ Επομένως, η στροφή αυτή προς ένα περιεχόμενο των Βιβλίων των Ωρών στην καθομιλουμένη, και στην αναφορά σε αυτά ως Primers δεν οφείλεται αμιγώς στην έλευση της Μεταρρύθμισης. Παρόλα αυτά δεν μπορεί να μην αναφερθεί η συμβολή της, καθώς νομιμοποίησε την έκδοση επίσημων μεταφράσεων και primers στα αγγλικά.

Επομένως, η εμφάνιση όλο και περισσότερων αγγλικών προσευχών σε αυτά τόσο αγαπημένα προϊόντα λαϊκής κατανάλωσης, εξυπηρετούσε ένα διττό σκοπό. Από τη μια κάλυπτε μια ανάγκη των πιστών για πρόσβαση σε κατανοητά πλέον λατρευτικά κείμενα, η οποία είχε εκφραστεί ήδη από την εποχή του κινήματος του Wycliffe και τη μετάφραση της Βίβλου, και από την άλλη εξυπηρέτησε τους σκοπούς του προτεσταντικού δόγματος, το οποίο επιθυμούσε να διαφοροποιηθεί από το λατινικό, καθολικό περιεχόμενο. Είναι, όμως, επίσης σημαντικό να αναδειχθεί και η συμβολή των εκδοτών, οι οποίοι προώθησαν τη διάδοση των primers, καθώς γνώριζαν πως πλέον το αγοραστικό κοινό θα ήταν πολύ μεγαλύτερο και έτσι κατέκλυσαν την αγορά με εκατοντάδες αντίτυπα.⁴¹⁸

Συνοψίζοντας, θα μπορούσαμε να πούμε πως εξετάζοντας την πορεία των primers ή αλλιώς Βιβλίων των Ωρών θα μπορούσαμε να πούμε πως δημιουργήθηκαν κατά κάποιον τρόπο «υβριδικά» Βιβλία των Ωρών, σε μια προσπάθεια να επιβιώσουν στην αυγή μιας νέας εποχής. Αποτέλεσαν ένα μείγμα παραδοσιακής και νέας λατρείας, δείγμα αυτής ακριβώς της μετάβασης σε μια νέα θρησκευτική πραγματικότητα.

⁴¹⁷ E. Duffy, *Marking the Hours: English People and their Prayers*, ο.π., σ. 144-145.

⁴¹⁸ G. L. Barnes, «Laity Formation: The Role of Early English Printed Primers», σ. 154.

Παραρτήματα

Παράρτημα 1

Συστάσεις για την υγεία από την Μεσαιωνική Σχολή Ιατρικής του Σαλέρνο

Vinum latte lava oleum liquore fabarum

Nuremberg Stadtbibliothek MS Solger 4.4o, fols 229r–v

Latin verses

Αρχές 15^{ου} αιώνα

Saint-Marc 1880 · για την Αικατερίνη των Βαλουά και την οικογένεια της, βλ. Hannagan 1991

Ch. Scott- Stokes, *Women's Books of Hours in Medieval England*, Cambridge, D. S. Brewer, 2006, σ. 158-160

Douse wine with milk, and oil with bean juice,
Ink with wine; water purifies other things.
Fennel, rose vervein, celandine, rue –
From them comes water that restores sharp eyesight.
Garlic, fish fin, copper, fire, wind and scrap of smoke,
These things harm the eyes unless care is taken.
If you want to avoid heaviness let your meal be brief;
From a large meal comes huge pain in the stomach.
Sage, pepper, garlic, salt, parsley,
From these comes balm, this is very true.
Mint helps the stomach, sage the heart, rue the brain,
The liver enjoys charcoal, the spleen capers, the mouth locusts.
If after your meal you wish to dispel stomach-ache
Stand until you are tired, or walk a thousand steps.
Let the sick man have what he asks for, though not close at hand;
Nature is more vigorous when wishes are fulfilled.
In four ways ailments can be alleviated: through fasting,
Or sweating, or bloodletting, or potions.

Ανέμιξε γάλα με κρασί, και λάδι με χυμό από φασόλια

Μελάνι με κρασί, το νερό εξαγνίζει άλλα πράγματα.

Μάραθο, βέρβενα, χελιδονόχορτο, απήγανο-

Από αυτά προέρχεται νερό που αποκαθιστά την οξεία όραση.

Σκόρδο, πτερόγιο φαριού, χαλκός, φωτιά, αέρας και καπνός,

Αυτά τα πράγματα βλάπτουν τα μάτια εκτός κι αν ληφθεί φροντίδα.

Αν θέλετε να αποφύγετε βάρος στο στομάχι να έχετε ένα ελαφρύ γεύμα:

Από ένα μεγάλο γεύμα προέρχεται τεράστιος πόνος στο στομάχι.

Φασκόμηλο, πιπέρι, σκόρδο, αλάτι, μαϊντανός,

Από αυτά παράγεται αλοιφή, αυτό είναι αλήθεια.

Ο δυσόσμος βοηθάει στο στομάχι, το φασκόμηλο στην καρδιά, ο απήγανος στον εγκέφαλο.

Το σκώτι απολαμβάνει το κάρβουνο, η σπλήνα την κάπαρη, το στόμα το χαρούπι.

Εάν μετά από γεύμα θέλετε να αποδιώξετε τον στομαχόπονο,

Σταθείτε όρθιος μέχρι να κουραστείτε, ή περπατήστε χίλια βήματα.

Επιτρέψτε στον άρρωστο να έχει αυτό που θέλει, αλλά όχι κοντά του:
Η φύση είναι πιο δραστική όταν εκπληρώνονται ευχές.
Με τέσσερις τρόπους μπορούν να μετριαστούν οι παθήσεις:
Μέσω της νηστείας, ή της έκκρισης ιδρώτα, ή της αφαίμαξης, ή των φίλτρων

Παράρτημα 2

Για υγιές σώμα, εξυγίανση του πνεύματος, ενίσχυση της μνήμης, μακροζωία

Αρέμειξε δεντρολίβανο με άλλα λουλούδια

Beaufort Hours

British Library, MS Royal 2.A.18, fol. 2r

Αγγλικά

Ch. Scott- Stokes, *Women's Books of Hours in Medieval England*, Cambridge, D. S. Brewer, 2006, σ. 147-148

Take rosemary with the flowers and distil the water from it. Make a sauce of it with sage, wood avens, marjoram, horseheal, cubeb, and a little saffron. Eat good food in moderation. Bathe in rosemary and wash your hands and face with rosemary water.

This renews the body and natural strength. It gives clear wits and augments memory; and when it is imbibed the rosemary gives more life to the body and helps natural functions and prolongs life.

In your milk [put] sugar, calamus aromaticus, lignum, aloes, cloves, and saffron.

Πάρτε δεντρολίβανο και λουλούδια και αποστάξτε το νερό από αυτά. Φτιάξτε μία αλοιφή από αυτά με φασκόμηλο, γέον, ματζουράνα, ελένιο, πιπέρι ποικιλίας κουμπέμπ, και λίγο σαφράνι. Να τρώτε καλό φαγητό με εγκράτεια. Να πλένεστε με δεντρολίβανο και να πλένετε τα χέρια σας σε νερό με δεντρολίβανο. Αυτό αναζωογονεί το σώμα και τη φυσική δύναμη. Χαρίζει καθαρό μυαλό και ενισχύει τη μνήμη: και όταν καταπίνεται δίνει περισσότερη ζωή στο σώμα και ενισχύει φυσικές λειτουργίες και επιμηκύνει τη ζωή. Στο γάλα σας προσθέστε ζάχαρη, άκορο κάλαμο, αγιόξυλο, αλόη, γαρίφαλο και σαφράνι.

Παράρτημα 3

Κατά της ημικρανίας

Ένα διαφορετικό φάρμακο για την ημικρανία στο κεφάλι

Beaufort Hours

British Library, MS Royal 2.A.18, fol. 2r

English

Ένα διαφορετικό φάρμακο για την ημικρανία στο κεφάλι

For a man, take woman's breastmilk for a girl child; and for a woman

take breastmilk for a boy child. Take three spoonfuls of the woman's milk, and as much running water. Then take stone of tartar – you can get it from the apothecary – and put a piece the size of a bean in the milk and water, and when it has dissolved take half a spoonful of the milk and water, and warm it bloodwarm on the fire. Let the sick person lie on a bed, and if their pain is all over the forehead, take half of the half-spoonful and let it drop in one ear and let them rest for an hour upon it, and at the hour's end, the same on the other side. And if the pain is on one side, put the drop in the other ear. This medicine for migraine has been well proven; for those that have taken it three times have never had another attack.

Για άντρα, πάρτε μητρικό γάλα που προορίζεται για κορίτσι, και για γυναίκα, μητρικό γάλα που προορίζεται για αγόρι. Χρησιμοποιήστε 3 κουταλιές μητρικού γάλατος και την ίδια ποσότητα νερού. Ύστερα πάρτε πέτρα τρυγίας - μπορείτε να την προμηθευτείτε από τον φαρμακοποιό - και βάλτε ένα κομμάτι στο μέγεθος φασολιού στο γάλα και το νερό, και όταν θα έχει διαλυθεί, πάρτε μισή κουταλιά από το μίγμα και ζεστάνετε το σε θερμοκρασία αίματος, στην φωτιά. Επιτρέψτε στον άρρωστο να ξαπλώσει, και αν ο πόνος βρίσκεται στο μέτωπο, χρησιμοποιήστε μισή κουταλιά του μίγματος και αφήστε την να στάξει στο ένα αυτί και αφήστε το να ξεκουραστεί για μία ώρα πάνω του, και στο τελείωμα της ώρας, το ίδιο και στο άλλο αυτί. Εάν ο πόνος βρίσκεται στη μία μεριά, τότε χρησιμοποιήστε το μίγμα στη μία πλευρά.

Αυτό το φάρμακο για την ημικρανία έχει αποδειχθεί λειτουργικό: διότι όσοι το έχουν δοκιμάσει τρεις φορές δεν ξανά είχαν τέτοια συμπτώματα.

Παράρτημα 4

Η προσευχή της Eleanor Worcester

Most wysesst lady

Eleanor Worcester's Hours

British Library, MS Harley 1251, fols 182r–v

Μεσαιωνικοί αγγλικοί χαιρετισμοί με επανάληψη του λατινικού *Ave Maria*

Ch. Scott-Stokes, *Women's Books of Hours in Medieval England*, Cambridge, D. S. Brewer, 2006, σ. 75-76.

Most wise lady, [*Hail Mary*]

Most chaste lady, [*Hail Mary*]

Most poor lady, [*Hail Mary*]

Most lovely lady, [*Hail Mary*]

Most gracious lady, [*Hail Mary*]

Most obedient lady, [*Hail Mary*]

Most patient lady, [*Hail Mary*]

Most pure lady, [*Hail Mary*]

Most meek lady, [*Hail Mary*]

Most sorrowful lady, *Hail Mary*

Ω σοφώτατη κυρά, Χαίρε Μαρία

Ω αγνότατη κυρά, Χαίρε Μαρία
Ω φτωχότατη κυρά, Χαίρε Μαρία
Ω αγαπημένη κυρά, Χαίρε Μαρία
Ω μεγαλόχαρη κυρά, Χαίρε Μαρία
Ω υπακουότατη κυρά, Χαίρε Μαρία
Ω υπομονετικότετη κυρά, Χαίρε Μαρία
Ω αγνότατη κυρά, Χαίρε Μαρία
Ω πραότατη κυρά, Χαίρε Μαρία
Ω θλιμμένη κυρά, Χαίρε Μαρία

Βιβλιογραφία

Πρωτογενείς Πηγές

Catholic Creed of Pope Pius IV,

<http://www.preceslatinae.org/thesaurus/Symbola/Tridentinae.html>

Άγνωστος συγγραφέας, *Three primers put forth in the reign of Henry VIII*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 1834.

Heinrich Kramer και Jacob Sprenger, *Malleus Maleficarum* (εκδ. M. Summers), Kent, Dover, 1971.

Μονογραφίες

Ayre John (επιμ.), *The Early Works of Thomas Becon*, ΗΠΑ, Kessinger Publishing, 2005.

Blom J.M., *The Post-Tridentine English Primer*, Λονδίνο, Catholic Record Society, 1982.

Broedel Hans, *The 'Malleus Maleficarum' and the construction of witchcraft: Theology and popular belief*, Manchester, Manchester University Press, 2003.

Butterworth C.Charles, *The English Primers, 1529-1545: Their Publication and Connection with the English Bible and the Reformation in England*, ΗΠΑ, University of Pennsylvania Press, 1953.

David Nicholas, *Η Εξέλιξη του Μεσαιωνικού Κόσμου: Κοινωνία, Διακυβέρνηση και Σκέψη στην Ευρώπη 312-1500*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2009.

Duffy Eamon, *Marking the Hours: English People and their Prayers*, Λονδίνο και New Haven, Yale University Press, 2006.

Duffy Eamon, *Reformation Divided: Catholics, Protestants and the Conversion of England*, Λονδίνο, Bloomsbury Continuum, 2017.

Duffy Eamon, *The Stripping of Altars: Traditional Religion in England, 1400-1580*, New Haven, Yale University Press, 2005.

Green Ian, *Print and Protestantism in Early Modern England*, Νέα Υόρκη, Oxford University Press, 2000.

Haigh Christopher, *English Reformation: Religion, Politics and Society under the Tudors*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, Oxford University Press, 1993.

Hazlitt Martin Luther (επιμ.), *The Table Talk Or Familiar Discourse of Martin Luther*, Λονδίνο, Palala Press, 2015.

- Hope Dodds Madeleine, *The Pilgrimage of Grace, 1536-1537, and the Exeter Conspiracy, 1538* (Τόμος 1), ΗΠΑ, Kessinger Publishing, 2007.
- Hoskins Edgar, *Horae Beatae Mariae Virginis, or, Sarum and York Primers : with kindred books, and Primers of the reformed Roman use, together with an introduction*, Λονδίνο, Longmans, Green and Co., 1901.
- Ives Eric, *The Life and Death of Anne Boleyn*, Οξφόρδη, Blackwell Publishing, 2005.
- Levin Carole, *The Reign of Elizabeth I*, Νέα Υόρκη, Palgrave, 2002.
- Leyser Henrietta, *Medieval Women, A Social History of Women in England 450-1500*, Λονδίνο, Weidenfeld & Nicolson, 1995.
- Marshall Peter, *Beliefs and the Dead in Reformation England*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2002.
- Mozley James F., *John Foxe and his Book*, Νέα Υόρκη Macmillan Company, 1940.
- Peters Christine, *Women in Early Modern Britain 1450-1640*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2004.
- Pollars Alfred (επιμ.), *Records of the English Bible, the documents relating to the translation and publication of the bible in English 1525-1611*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 1911.
- Rice Nicole, *Lay Piety and Religious Discipline in Middle English Literature*, Κέμπριτζ και Νέα Υόρκη, Cambridge University Press, 2008.
- Richards Judith M., *Elizabeth I*, Νέα Υόρκη, Routledge, 2012.
- Rubin Miri, *Emotion and Devotion, The Meaning of Mary in Medieval Religious Cultures*, Βουδαπέστη, Central European University Press, 2009.
- Ryrie Alec, *The Gospel and Henry VIII, Evangelicals in the Early English Reformation*, Κέμπριτζ και Νέα Υόρκη, Cambridge University Press, 2003.
- Schine Gold Penny, *The Lady and the Virgin: Image, Attitude and Experience in Twelfth-Century France*, Σικάγο, The University of Chicago Press, 1989.
- Scott- Stokes Charity, *Women's Books of Hours in Medieval England*, Κέμπριτζ, D. S. Brewer, 2006.
- Skemer C. Don, *Magic in History, Binding the Words, Textual Amulets in the Middle Ages*, ΗΠΑ, Pennsylvania State University Press, 2006.
- Stevenson Jill, *Performance, Cognitive Theory, and Devotional Culture: Sensual Piety in Late Medieval York*, Νέα Υόρκη, Plagrave Macmillan, 2010.
- Sutton Anne F. και Visser-Fuchs Livia, *The Hours of Richard III*, Stroud, Sutton Pub Ltd, 1990.

- Towns L. Elimer, *Praying the Psalms*, ΗΠΑ, Destiny Image, 2004.
- Weinstein Donald, *Savonarola: The Rise and Fall of a Renaissance Prophet*, ΗΠΑ, Yale University Press, 2011.
- White Helen, *Tudor Books of Private Devotion*, ΗΠΑ, *Literary Licensing*, 1951.

Συλλογικοί Τόμοι

- Glatzer –RosenthalI Bernice (επιμ.), *The Occult in Russian and Soviet Culture*, Νέα Υόρκη, Cornell University Press, 1997.
- Haigh Christopher (επιμ.), *The Reign of Elizabeth I*, Athens Ohio, University of Georgia Press, 1985.
- Haigh Christopher (επιμ.), *The English Reformation Revised*, Νέα Υόρκη, Cambridge University Press, 1987.
- Haskins Susan (επιμ.), *Who is Mary? Three Early Modern Women on the Idea of the Virgin Mary*, ΗΠΑ, The Univeristy of Chicago Press, 2008.
- Lawrence-Mathers Anne και Hardman Phillipa (επιμ.), *Women and Writing c. 1340-c.1650 The Domestication of Print Culture*, York, York Medieval Press, 2010.
- Loewenstein David και Mueller Janel, *The Cambridge History of Early Modern English Literature*, Κέιμπριτζ και Νέα Υόρκη, Cambridge University Press, 2002.
- McAvoy Liz Hebert και Watt Dianne (επιμ.) , *The History of British Women's Writing, 700-1500*, Τόμος 1, Νέα Υόρκη, Palgrave Macmillan, 2012.
- Mears Natalie και Rylie Alec (επιμ.), *Worship and the Parish Church in Early Modern Britain*, Surrey, Ashgate Publishing, 2013.
- Rice R. Nicole, *Lay Piety and Religious Discipline in Middle English Literature*, ΗΠΑ, Cambridge University Press, 2008.
- Scribner Bob, Porter Roy και Teich Mikulas (επιμ.), *The Reformation in National Context*, Κέιμπριτζ, Cambridge University Press, 1994.
- Tittler Robert και Jones Norman (επιμ.), *A Companion to Tudor Britain*, Οξφόρδη, Blackwell Publishing, 2004.

Αρθρα

- Ashley Kathleen M., «Creating Family Identity in Books of Hours», *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 32 (1) 2002, σ. 145-165.
- Aston Margaret, «John Wycliffe's Reformation Reputation», *Past and Present* 30 (1965), σ. 23-51.
- Barnes Gary L., «Laity Formation: The Role of Early English Printed Primers», *The Journal of Religious History* 18/ 2 (1994), σ. 139-158.
- Bernard George W., «Anne Boleyn's Religion», *The Historical Journal* 36/1 (1993), σ. 1-20.
- Bossy John, «Prayers», *Transactions of the Royal Historical Society* 1 (1991), σ. 137-150.
- Brennan Michael G., «The Book of Hours of the Bradyll Family of Whalley Abbey», *The Historic Society of Lancashire and Chesire* 146 (1996), σ.1-29.
- Cliff Davies, «The Pilgrimage of Grace Reconsidered», *Past and Present* 41 (1968), σ. 54-76
- Dennis Danielson, Catechism, «"The Pilgrim's Progress," and the Pilgrim's Progress», *The Journal of English and Germanic Philology* 94/1 (1995), σ.42-58.
- Devereux James A., «The Primers and the Prayer Book Collects», *Huntington Library Quarterly* 32/1 (1968), σ. 29- 44.
- Emmerson Richard K., «A "Large order of the whole": Intersexuality and interpictoriality in the Hours of Isabella Stuart», *Studies in Iconography* 28 (2007), σ. 51- 110.
- Frandsen Mary E., «"Salve Regina/ Salve Rex Christe: Lutheran Engagement with the Marian Antiphons in the age of Orthodoxy and Piety», *Musica Disciplina* 55 (2010), σ. 129-218.
- Garrett Cynthia, «The Rhetoric of Supplication: Prayer Theory in Seventeenth-Century England», *Renaissance Quarterly* 46/ 2 (1993), σ. 328-357.
- Grimminger Daniel J., «Lutherans and Anglicans: Changing Times and the Liturgy of the Hours in Early American Lutheranism», *Anglican and Episcopal History* 76/ 2 (2007), σ. 176-203.
- Haigh Christopher, «The Continuity of Catholicism in the English Reformation», *Past and Present* 93 (1981), σ. 37-69.

- Hall Kathryn A., «Association Teaching Margery Kempe in Tandem with The Wife of Bath: Lollardy, Mysticism, and "Wandrynge by The Weye», *South Atlantic Review* 72 (4) 2007, σ. 59-71.
- Hutton Ronald, «The English Reformation and the Evidence of Folklore», *Past and Present* 148 (1995), σ. 89-116.
- Hyatt Mayor Alpheus, «Queen Elizabeth's Prayers», *The Metropolitan Museum of Art Bulletin* 1/ 8 (1943), σ. 237-242.
- Irish Bradley J., «"The Secret Chamber and Other Suspect Places": Materiality, Space, and the Fall of Catherine Howard», *Early Modern Women* 4 (2009), σ. 169-173.
- James W Alexander, «The Becket Controversy in Recent Historiography», *Journal of British Studies* 9/2 (1970), σ. 1-26.
- Kennedy Kathleen E., «Reintroducing the English Books of Hours, or "English Primers"», *Speculum* 89/3 (2014), σ. 693-723.
- King John N. και Rankin Mark, «Print, Patronage, and the Reception of Continental Reform: 1521-1603», *The Yearbook of English Studies* 38 1/2 (2008), σ. 49-67.
- Lerer Seth, «Literary Prayer and Personal Possession in a Newly Discovered Tudor Book of Hours», *Studies in Philology* 109/4 (2012), σ. 409-428.
- Levering Devries William, «The English Bible», *The Old and New Testament Student* 9 /3 (1889), σ.152-161.
- Lewis Flora, «"Garnished with glorious tytes": Indulgences in printed Books of Hours in England», *Transactions of the Cambridge Bibliographical Society* 10 (5) 1995, σ. 577-590.
- Macey Patrick, «Savonarola and The Sixteenth-Century Motet», *Journal of the American Musicological Society* 36/ 3 (1983), σ.422-452.
- Meier-Ewert Charity, A Middle English Version of the "Fifteen Oes", *Modern Philology* 68 (4) 1971, σ. 355-361.
- Messenger Ruth Ellis, «Hymns in the Horae Eboracenses (With Special Reference to the Praise of the Virgin)», *The Classical Weekly* 38 (12)1945, σ. 90-95.
- Messenger Ruth Ellis, «Liturgical Influences on the Design of the West Front at Wells and Salisbury», *Gesta* 25/1(1986), σ. 145-150.

- Morse Mary, «"Tak and Brin Hir": Lollardy as Conversion Motif in the Book of Margery Kempe», *Mystics Quarterly* 29/12 (2003), σ. 24-44.
- Newman Barbara, «Hildegard of Bingen and the "Birth of Purgatory"», *Mystics Quarterly* 19/3 (1993), σ. 90-97.
- O'Leary Frank, «The Liturgy of the Hours», *The Furrow* 22/7 (1971), σ. 418-425.
- Oliver Judith, «An Early Parisian Book of Hours Remodeled in Italy», *Journal of the Museum of Fine Arts* 2 (1990), σ. 4-17.
- Orth D. Myra, «French Renaissance Manuscripts: The 1520s Hours Workshop and the Master of the Getty Epistles», *The J. Paul Getty Museum Journal* 16 (1988), σ. 33-60.
- Pettegree Andrew και Hall Matthew, «The Reformation and the Book: A Reconsideration», *The Historical Journal* 47/ 4 (2004), σ. 785-808.
- Prentice Knapp Charles, «Fragments of an Early Christian Liturgy in Syrian Inscriptions», *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 33 (1902), σ. 81-100.
- R. A. K., «A Rouen Book of Hours», *Record of the Art Museum Princeton University* 11 (1) 1952, σ. 10-15.
- Rhodes Dennis E., «William Marshall and his Books, 1533-1537», *The Papers of the Bibliographical Society of America* 58/ 3 (1964)
- Scully Robert E., «The Unmaking of a Saint: Thomas Becket and the English Reformation», *The Catholic Historical Review* 86/ 4 (2000), σ. 579-602.
- Siegenthaler David, «Popular Devotion and the English Reformation: The Case of "Ave Maria"», *Anglican and Episcopal History* 61/1 (1992), σ. 1-11.
- Stevens-Arroyo Anthony M., «The Evolution of Marian Devotionalism within Christianity and the Ibero-Mediterranean Polity», *Journal for the Scientific Study of Religion* 37/1 (1998), σ. 50-73.
- Steyn Herman, «The early printed Books of Hours in the Grey Collection in Cape Town: evidence of an information revolution», *The Journal for Transdisciplinary Research in Southern Africa* 10/1 (2014), 273-291.

String Tatiana C., «Henry VIII's Illuminated 'Great Bible'», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 59 (1996), σ. 315-324.

Underwood William, «Thomas Cromwell and William Marshall's Protestant Books», *The Historical Journal* 47/3 (2004), σ. 517-539.

Walsham Alexandra, «'Domme Preachers'? Post - Reformation English Catholicism and the Culture of Print», *Past and Present* 168 (2000), σ. 72-123.

Wunderli Richard και Broce Gerald, «The Final Moment before Death in Early Modern England», *The Sixteenth Century Journal* 20/2 (1989), σ. 259-275.

Young Francis, «Early Modern English Catholic Piety in a Fifteenth- Century Book of Hours: Cambridge University Library MS Additional 10079», *Transactions of the Cambridge Bibliographical Society* 15/4 (2015), σ. 541-559.